

University of Groningen

Populisten in de polder

Lucardie, Paul; Voerman, Gerrit

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2012

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Lucardie, P., & Voerman, G. (2012). *Populisten in de polder*. Boom.

https://www.uitgeverijboom.nl/boeken/geschiedenis/populisten_in_de_polder_9789461057044/

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

POPU LISTEN

PAUL LUCARDIE & GERRIT VOERMAN

IN DE POLDER

Boom

Omslagontwerp: Studio Jan de Boer, Amsterdam
Vormgeving binnenwerk: Velotekst (B.L. van Popering), Zoetermeer
Druk: Wilco, Amersfoort

© 2012 de auteurs

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

*No part of this book may be reproduced in any way whatsoever
without the written permission of the publisher.*

ISBN 978 94 6105704 4
NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

Inhoud

Inleiding 7

HOOFDSTUK 1

Wat is populisme? 11

HOOFDSTUK 2

Populistische momenten in de Nederlandse geschiedenis (1780-1990) 21

HOOFDSTUK 3

Van massalijn naar marketing. Over het populisme van de SP 37

HOOFDSTUK 4

Politiek 'bij de mensen brengen'. Van Leefbaar Hilversum naar
Leefbaar Nederland 71

HOOFDSTUK 5

Een populistische profeet. De strijd van Pim Fortuyn tegen
de politieke elite 91

HOOFDSTUK 6

Tegen de 'partijbobo's'. Rita Verdonk en Trots op Nederland 137

HOOFDSTUK 7

Nee tegen ‘Eurabië’. Geert Wilders en de Partij voor de Vrijheid 151

HOOFDSTUK 8

Slot: populisten in de polder 187

Noten 197

Bijlage 229

Afkortingen 231

Personenregister 233

Inleiding

‘A spectre is haunting the world – populism’. Met deze woorden – een knipoog naar de openingszin van het *Communistisch Manifest* van Marx en Engels – begonnen de politicoloog Ghita Ionescu en de socioloog Ernest Gellner in 1969 de inleiding van hun bundel over het populisme. Deze publicatie markeerde min of meer het begin van het wetenschappelijk onderzoek naar dit politieke fenomeen.¹ Voor zover er al een populistisch spook door de wereld waarde, had dat tegen het einde van de jaren zestig Nederland nog niet aangedaan. In de polder kwam eigenlijk alleen boer Hendrik Koekoek voor het predicaat in aanmerking, en zelfs hij was bepaald geen 24-karaats populist. Toch betekende een halve populist als Koekoek al heel wat meer dan wat er in de eraan voorafgaande vijftig jaar in de Nederlandse politiek aan populisme zichtbaar was geweest. Door de sterk politiek-integrerende werking van de zuilen had dit verschijnsel altijd weinig kans gekregen, maar met de teloorgang van de verzuiling vanaf de tijd van Koekoek ontstond er meer ruimte voor.

Toch zou het nog tot de jaren rond de eeuwwisseling duren voordat het populisme zich in Nederland voordeed. Het dook op aan de linkerkzijde van de politiek bij de Socialistische Partij (sp), waarna het zich vervolgens met Leefbaar Nederland kortstondig in het politieke midden nestelde (en op gemeentelijk niveau met lokale ‘leefbaarheidspartijen’). Pas aan het begin van deze eeuw (ongetwijfeld mede als gevolg van ‘9/11’) zou het populisme op de rechterflank van het politieke veld doorbreken met Pim Fortuyn (Lijst Pim Fortuyn; LPF) en Geert Wilders (Partij voor de Vrijheid; pvv). Andere landen waren weliswaar eerder (zoals België, Frankrijk, Noorwegen en Oostenrijk, maar ook Italië en Denemarken), maar zelden was de electorale entree van het (rechtse) populisme zo overdonderend als hier, toen Fortuyn in 2002 met 17 procent van de kiezers zijn opwachting maakte in de Tweede Kamer.

Het populistische spook heeft de Nederlandse polders gevonden en lijkt niet van plan te zijn snel te vertrekken; de omstandigheden zijn kennelijk aantrekkelijk.² De komst van deze voor velen in de Haagse politiek ongenode gast heeft vanzelfsprekend de wetenschappelijke aandacht getrokken. Met enige vertraging kwam

er een stroom van publicaties op gang waarin werd getracht dit betrekkelijk nieuwe fenomeen in de Nederlandse politiek te duiden. Opvallend is dat nogal wat auteurs die zich met het Nederlandse populisme hebben beziggehouden, afkomstig zijn uit de progressieve hoek (de 'Linkse Kerk', in de terminologie van Fortuyn en Wilders). Verwonderlijk is dat natuurlijk niet, omdat een aantal van de door hen gekoesterde opvattingen met de opkomst van het populisme zwaar onder druk zijn komen te staan, zoals het multiculturalisme en de Europese integratie.

De PVDA'ers Arie van der Zwan, René Cuperus en Maarten van Rossem, de GroenLinksers Meindert Fennema en Dick Pels, D66-leider Alexander Pechtold, *Volkskrant*-journalist Hans Wansink en *NRC Handelsblad*-columnist Bas Heijne hebben allen op minder of meer uitgebreide wijze het Nederlandse populisme geanalyseerd en beschreven – evenals de Vlaming David Van Reybrouck, medewerker van het zichzelf als 'progressief' beschouwende Belgische dagblad *De Morgen*.³ Opmerkelijk is echter dat zij lang niet allemaal het populisme alleen maar in negatieve zin als een spook beschouwen. Uitzonderingen zijn eigenlijk Pechtold, in de Tweede Kamer een van de grootste opposenten van Wilders, en nog veel meer de historicus en televisiecommentator Van Rossem. In zijn essay *Waarom is de burger boos?* is niet alleen de burger, maar ook de auteur zelf kwaad. In tegenstelling tot de burger is hij niet nijdig op de gevestigde politiek, maar op de populistische 'politieke kermisgasten' en de 'baarlijke nonsens' die zij vaak zouden uitkramen. Het populisme beschouwt hij als 'onkruid dat groeit in de kloof tussen de belofte en de werkelijkheid van de politiek'.⁴

Ook erg kritisch is de christendemocraat Anton Zijderveld, die – ofschoon geen lid van de 'Linkse Kerk' – eveneens een verhandeling over dit fenomeen schreef, onder de titel *Populisme als politiek drijfzand*. Ondanks zijn negatieve kijk geeft hij aan het eind van zijn vertoog toe dat populistten ook een 'heilzame werking' kunnen hebben doordat ze 'vastgeroeste toestanden in de landelijke en gemeentelijke politiek kunnen loswoelen'.⁵ Volstrekt negatief is de (voor zover bekend niet partijgebonden) cultuurfilosoof en theoloog Rob Riemen, oprichter en directeur van het Nexus Instituut, een in Tilburg gevestigde 'culturele denktank'. Hij beschouwt het populisme als een eigentijdse vorm van fascisme: 'als... het populisme in de kitschcultuur van de massamens wordt vermengd met een grote dosis nationalisme, ressentiment en haat, dan zien we opnieuw het valse gelaat van het fascisme naar voren komen'; en dus: 'Geert Wilders en zijn beweging zijn het prototype van hedendaags fascisme'.⁶

De meeste van de genoemde auteurs trachten evenwel, ondanks hun partijpolitieke achtergrond, het populisme op een tamelijk onbevooroordeelde wijze te benaderen, net als andere, niet politiek geprofileerde wetenschappers die zich ermee hebben bezighouden, zoals de historici Henk te Velde en Koen Vossen, en de politicologen Cas Mudde en Sarah de Lange.⁷ Dat neemt niet weg dat zij bijna geen van allen blind zijn voor de risico's van het populisme voor het politieke bestel. Zo kan de visie op het volk als een homogene eenheid in conflict komen met de uitgangspunten van de liberale rechtstaat, zoals het garanderen van de

rechten van minderheden en van ruimte aan pluriformiteit in welke zin dan ook. Ook kunnen de vaak frontale, keiharde aanvallen van de populistten op het politieke establishment de polarisatie aanwakken, de kiezer cynischer maken en het wantrouwen in de politiek vergroten. De politieke stabiliteit zou in gevaar kunnen komen, vooral als het populisme greep krijgt op de regering.

Tegenover deze negatieve effecten staan echter ook positieve kanten, zoals Zijdeveld al aanstipte. Het populisme kan een ‘nuttige aanvulling’ zijn op de representatieve democratie, zeker wanneer gevestigde politieke partijen steken laten vallen. Het populisme ‘signaleert problemen, agendeert issues, repareert representativiteit, houdt een “ontwortelde” elite bij de les, corrigeert een – in veel opzichten noodgedwongen – “autistisch” politiek-bestuurlijk systeem, herstelt periodiek democratische legitimiteit’, aldus de journalist Hendrik Jan Schoo in 2003.⁸ Kortom: het populisme kan de parlementaire democratie ondermijnen, maar haar ook verbeteren – misschien wel tegelijkertijd.

In dit boek gaan we echter niet in op de voors en tegens van het populisme, en willen we er evenmin in morele termen van goed en kwaad over oordelen. Onze opzet is zo neutraal mogelijk de opkomst en ontwikkeling van het populisme in de Nederlandse politiek te beschrijven. De voedingsbodem van het populisme komt daarbij slechts zijdelings aan de orde. Over de vraag wie de kiezers van de populistische partijen en politici zijn en waarom zij hun stem op hen hebben uitgebracht, is immers al veel gepubliceerd.⁹ In plaats van de ‘vraagzijde’ van het populisme staat in dit boek het ‘aanbod’ centraal, dat wil zeggen de opvattingen en het optreden van partijen en politici die als populistisch kunnen worden aangeduid. Daarmee probeert het een hiaat te vullen in het (historisch) onderzoek dat tot nu toe naar het Nederlandse populisme is verricht. ‘Het wachten blijft op een studie die... de historische ontwikkelingsgang van de diverse verschijningsvormen van het populisme – zeg maar Kuyper via Van Mierlo tot Fortuyn en Wilders – beschrijft’, aldus de historicus Henri Beunders in een bespreking van de publicaties van Heijne en Pels.¹⁰

In de studie die Beunders voor ogen staat, dienen de vier eigenschappen aan de orde te komen die naar zijn mening een ‘ideaaltypisch populisme’ kenmerken: ‘volksverheerlijking, conspiratisme, maakbaarheidsdenken en de voorkeur voor een drempelloze directe democratie’.¹¹ De eerste en laatste karakteristiek komen in dit boek ruimschoots aan bod – het samenzweringsdenken en het voluntarisme wat meer terloops. Dat heeft te maken met het feit dat Beunders’ typering van wat populisme is, enigszins afwijkt van wat er hier onder wordt verstaan. Geheel vreemd is dat niet, want over de inhoud van het begrip bestaat bepaald geen consensus, noch onder politici, noch onder wetenschappers.¹²

Vanwege die onduidelijkheid zal in het eerste hoofdstuk van dit boek het populisme eerst worden omschreven. Vervolgens wordt aan de hand van deze kenschets nagegaan welke partijen en politici (en in welke mate) als populistisch kunnen worden aangemerkt. Na een globale verkenning in hoofdstuk 2 van populistische partijen en politici in de twintigste eeuw, passeren vervolgens uit-

gebreed de moderne Nederlandse populistische hoofdstuksgewijs de revue: de SP, de lokale 'leefbaarheidspartijen' en Leefbaar Nederland, Fortuyn en de LPF, Rita Verdonk en Trots op Nederland, en ten slotte Wilders en de PVV. In het laatste hoofdstuk wordt de balans opgemaakt.

Dit boek had niet kunnen verschijnen zonder de hulp van een aantal collega's van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen. Een woord van dank gaat uit naar Yvonne Bosma, Berend de Boer, Koen Diemel en Wouter Pegtel, allen verbonden (geweest) aan het DNPP, die ieder op hun eigen wijze assistentie hebben verleend bij de totstandkoming ervan. Ook willen wij graag Rita Verdonk bedanken voor haar bereidheid door ons geïnterviewd te worden. Helaas wilde SP-voorzitter Jan Marijnissen niet aan dit boek meewerken, omdat hij van mening is dat geen enkele van de vele definities die van het populisme bestaan, op zijn partij van toepassing zijn. Geert Wilders en Martin Bosma reageerden niet op ons verzoek om een vraaggesprek.

De tekst van dit boek werd afgerond op 22 maart 2012, twee dagen na de breuk van Hero Brinkman met de Tweede Kamerfractie van de PVV en Geert Wilders.

Paul Lucardie en Gerrit Voerman
Groningen, maart 2012

Wat is populisme?

Ruim 25 jaar geleden werd populisme in Nederland nog beschouwd als een exotisch verschijnsel uit de Derde Wereld, ‘een anti-kapitalistische volksbeweging van meest agrarische volksgroepen, met name in Zuidamerikaanse staten’.¹ De electorale successen van de Socialistische Partij (sp) in de jaren negentig van de vorige eeuw, de onstuimige doorbraak van de Lijst Pim Fortuyn (LPF) in 2002, gevolgd door de opmars van Geert Wilders, maakten echter duidelijk dat populisme evenzeer in ons land kan gedijen als in Argentinië of Venezuela. Populistische partijen groeien vrijwel overal in Europa, zelfs in altijd zo rustige landen als Zweden en Zwitserland. Men zou bijna van een pandemie kunnen spreken. Evenals bij de zogeheten Mexicaanse griep in 2009 ontstond in de media en de politiek een lichte paniek over de gevolgen van deze ‘ziekte’. Kiezers zouden door giftige populistische propaganda simplistische, autoritaire oplossingen gaan verkiezen boven verstandige compromissen; ze zouden hun vertrouwen in de parlementaire democratie kunnen verliezen en uiteindelijk bereid zijn zelfs een dictatuur te aanvaarden.² Aan de andere kant beweren de populistten zelf vaak dat zij de ziekte van het politieke bestel niet veroorzaken, maar juist genezen. De parlementaire democratie is in hun ogen verworden tot een schijndemocratie waar een gesloten politieke klasse de beslissingen neemt en de politieke baantjes verdeelt zonder veel aandacht te besteden aan de belangen van het gewone volk.³

Over het populisme bestaat dus veel verwarring, in Nederland evenzeer als elders in de wereld. Om de spectaculaire opkomst van het omstreden verschijnsel in ons land te kunnen begrijpen is het nuttig het populisme in een breder perspectief te plaatsen. Waar komt de term vandaan, welke betekenis wordt er door verschillende auteurs aan toegeschreven? En gaan onder de paraplu van het populisme wellicht zoveel verschillende voorbijgangers schuil dat er weinig van het regenscherm overblijft – is het nog wel een zinvol begrip, kan men zich afvragen.

Populisme: begripsbepaling

Het woord ‘populisme’ – of nauwkeuriger: de Engelse variant, *populism* – werd vermoedelijk in 1893 bedacht om aanhangers van de zojuist opgerichte People’s Party (Volkspartij) in Amerika mee aan te duiden.⁴ De People’s Party stelde zich in haar programma ten doel om de regeringsmacht in de Verenigde Staten terug te geven aan de gewone man, aan wie die macht volgens haar oorspronkelijk had toebehoord. Het programma bevatte uiteenlopende eisen, zoals hervorming van het geld- en bankstelsel en nationalisatie van de spoorwegen, maar volgens John Hicks – haar eerste geschiedschrijver – streefde de partij toch vooral naar ‘direct legislation by the people’: directe wetgeving door het volk, via referendum en volksinitiatief (waarbij een door burgers geformuleerd wetsvoorstel via een volksstemming aangenomen of afgewezen wordt).⁵ In een aantal westelijke en zuidelijke staten, waar graan- en katoenboeren zich in hun bestaan bedreigd zagen door de hoge tarieven van banken en spoorwegmaatschappijen, won de nieuwe partij een meerderheid, maar uiteindelijk slaagde ze er niet in het tweepartijenstelsel in de Verenigde Staten te doorbreken. Aan het begin van de twintigste eeuw kwijnde de partij vrij snel weg.

Met de ondergang van de People’s Party verdween het populisme echter niet. De historicus Michael Kazin laat zien dat de populistische overtuiging in de Amerikaanse politiek in allerlei vormen regelmatig terugkeert, ook binnen de twee gevestigde partijen, de Republikeinen en de Democraten.⁶ In de loop van de twintigste eeuw vonden soortgelijke ideeën ingang in andere delen van de wereld, en met name in Zuid-Amerika.⁷ In Rusland was overigens al in de negentiende eeuw de beweging van de Narodniki ontstaan, die later ook is aangeduid als ‘populistisch’ – *narod* betekent tenslotte ‘volk’ in het Russisch. Evenals de Amerikaanse populistten trachtten de Narodniki het gewone volk, en in het bijzonder de boeren, te mobiliseren tegen de politieke elite en het opkomend kapitalisme, al was de politieke en sociaaleconomische context totaal anders. In de Verenigde Staten was het volk soeverein, althans in naam, en genoot het een vrijwel onbeperkte vrijheid op politiek en maatschappelijk gebied, en bijna algemeen kiesrecht. Rusland was daarentegen een absolute monarchie waar de macht van de tsaar vrijwel onbeperkt was, waar op het platteland nog feodale verhoudingen heersten en liberale grondrechten weinig voorstelden.⁸

Heeft populisme wel een ideologische kern, vergelijkbaar met liberalisme of socialisme? Het achtervoegsel ‘-isme’ wekt die indruk. Maar anders dan liberalen en socialisten putten populistten niet uit een gemeenschappelijke ideologische bron, citeren ze zelden dezelfde klassieke denkers en hebben ze geen ‘Populistische Internationale’ of een populistische fractie in het Europees Parlement gevormd. Politici en partijen die door wetenschappers of journalisten worden betiteld als populistisch, wijzen die term zelf vaak af; de Populistische Omroep Nederland lijkt de uitzondering die de regel bevestigt.⁹ De eerdergenoemde historicus Kazin noemt populisme dan ook geen ideologie, maar een politieke stijl of retoriek,

terwijl de socioloog Robert Jansen het als een politieke strategie of praktijk omschrijft.¹⁰ Stijl is uiteindelijk echter moeilijk te scheiden van inhoud, zoals verschillende politicologen opgemerkt hebben.¹¹ Ook Kazin en Jansen koppelen stijl en strategie wel degelijk aan inhoudelijke opvattingen – over het volk als een nobel geheel, gedomineerd door een zelfzuchtige elite.¹² Daarmee komen ze toch in de buurt van de politicologen die populisme doorgaans definiëren als een ‘dunne’ of partiële ideologie, of als een ‘*mindset*’ of ‘*Weltanschauung*’: geen expliciet gemaakte ideologie, maar wel een aantal min of meer samenhangende denkbeelden.¹³

Deze partiële ideologie of mindset wordt in de praktijk meestal gecombineerd met elementen van andere ideologieën als liberalisme, socialisme, nationalisme of conservatisme. Puur populisme, zonder ideologische toevoegingen, komt zelfs vrijwel niet voor en is zelden duurzaam. Leefbaar Nederland, een van de weinige bekende voorbeelden van puur populisme, werd in 1999 opgericht en verdween vier jaar later alweer van het toneel. In Zuid-Amerikaanse landen als Bolivia, Ecuador en Venezuela wordt populisme veelal gekoppeld aan socialisme, in Scandinavische landen vaker aan liberalisme en in Midden- en Oost-Europa ook wel aan nationalisme en conservatisme.¹⁴ De verschillende varianten kunnen in het algemeen toegeschreven worden aan historische en maatschappelijke omstandigheden. In landen waar de meerderheid van het volk armoede lijdt en zich uitgebuit voelt door kapitalisten (vaak uit een ander land afkomstig), zal een socialistisch getint populisme sterker aanspreken. In bureaucratische verzorgingsstaten met een hoog welvaartspeil kan de weerzin tegen regelgeving en belastingheffing de weg effenen voor een liberaal populisme. De vervaging van nationale grenzen en nationale identiteiten heeft in de afgelopen decennia in West- en Oost-Europa een nieuwe voedingsbodem geschapen voor combinaties van conservatief nationalisme en populisme. In Nederland komen alle drie de combinaties voor: socialisme en populisme bij de SP, liberaal populisme bij Rita Verdonk en in zekere zin ook bij Pim Fortuyn, en conservatief en nationalistisch populisme bij de Partij voor de Vrijheid (PVV) van Wilders.¹⁵

In de verschillende typen populisme kan men niettemin een gemeenschappelijke kern ontwaren. Alle populistten delen volgens de meeste waarnemers de opvatting dat er een diepe kloof in het politieke bestel bestaat tussen volk en elite die dringend overbrugd moet worden.¹⁶ Die kloof houdt in dat het volk weinig invloed heeft op de manier waarop de elite besluiten neemt die zijn levensomstandigheden bepalen, ook al heeft het volk die elite formeel zelf gekozen. Voor een echte democratie zijn vrije verkiezingen van volksvertegenwoordigers noodzakelijk, maar niet voldoende. Het volk zou via referenda en volksinitiatieven of door directe verkiezing en eventueel terugroeping (*recall*) van bestuurders de politieke besluitvorming van onderop moeten kunnen bepalen. Daarbij is het mogelijk dat het volk een mandaat geeft aan een direct gekozen leider, die geacht wordt de volkswil te belichamen. Ook die leider zal echter regelmatig via volksstemmingen of plebiscieten zijn positie legitimeren en de volkswil peilen. Het volk is immers

soeverein: de volkswil of de wil van de meerderheid van het volk gaat boven de belangen van minderheden. Zonder een staatkundig hervormingsprogramma dat het volk meer macht biedt, zou het populisme pure retoriek blijven en zich niet wezenlijk onderscheiden van andere stromingen.

Deze gemeenschappelijke kern vormt het contactpunt tussen linkse en rechtse populistische partijen. Ook al zijn zij behoorlijk ver van elkaar verwijderd als gevolg van de traditionele dominante, 'horizontale' sociaaleconomische tegenstelling in de politiek (dat wil zeggen het nastreven van kleinere dan wel grotere inkomensverschillen), zij staan dicht bij elkaar onder aan de 'verticale' as die de afstand tussen volk en elite weergeeft. In politieke stelsels waarin beide populistische varianten voorkomen, zoals in Nederland, kunnen zij door die nabijheid onderling kiezers uitwisselen. Bovendien slagen linkse en (nog meer) rechtse populistten er vaak in om, wanneer de verticale tegenstelling door het electoraat als relevant wordt ervaren (dus in tijden dat er een groot wantrouwen bestaat tegenover de politiek), bij partijen van links tot rechts in te breken en kiezers te winnen.¹⁷

De kloof tussen volk en elite betekent echter nog meer. De politieke klasse houdt volgens de populistten weinig of geen rekening met de belangen van het volk bij de besluitvorming. Erger nog, de bestuurlijke elite let vooral op haar eigen belang. Dat doet ze volgens veel populistten in de platte zin van het woord, door haar zakken te vullen met subsidies en emolumenten, die ze via de belastingen van het volk afneemt. Of ze doet dat op minder banale wijze door waarden en idealen na te streven die niet bij het volk leven, zoals Europese eenwording, open grenzen voor immigranten en een multiculturele samenleving. De populistten suggereren daarbij – al dan niet expliciet – dat het volk en de elite elk hun eigen belangen en idealen hebben. Met andere woorden: 'volk' en 'elite' zijn min of meer homogene eenheden. Bijna vanzelfsprekend wordt daar een morele dimensie aan toegevoegd: 'het volk' is ethisch zuiver en eerlijk, zij het soms naïef; de elite daarentegen is oneerlijk, zo niet botweg corrupt en slecht: zij verhult immers dat ze haar eigen belangen najaagt terwijl ze pretendeert het algemeen belang te dienen.

Op dit punt onderscheiden populistten zich van radicale democraten of democratische radicalen, die evenals zij van mening zijn dat de elite veel te veel macht heeft en het volk veel te weinig, maar die niet uitgaan van een belangentegenstelling tussen twee homogene groepen.¹⁸ Democratische radicalen, die in Nederland vooral te vinden zijn bij Democraten 66 en GroenLinks, wellicht ook bij de nieuwe Occupy Movement, 'andersglobalisten' en andere buitenparlementaire bewegingen en actiegroepen, zijn pluralistischer ingesteld; zij spreken vaker over 'burgers' tegenover 'bestuurders' of 'regenten' dan over 'volk' tegenover 'elite', omdat alleen die termen al een zekere homogeniteit suggereren.¹⁹ De grens tussen democratisch radicalisme en populisme is echter niet scherp te trekken. Zoals hierboven al aangeduid, bestaat binnen het populisme veel variatie, en zijn sommige varianten tamelijk autoritair, terwijl andere nauwelijks te onderscheiden zijn van democratisch radicalisme. Niet alle populistten zien het volk als een organisch en zuiver geheel dat overheerst wordt door een samenzwerende elite; sommigen onderken-

nen wel degelijk verschillende belangen binnen het volk en/of binnen de elite. Liberale populistten als Fortuyn en Verdonk gebruikten minder vaak de term 'volk' en richtten zich liever tot 'de mensen in het land'.²⁰

De term 'volk' heeft vaak een etnische en historische lading. Bij de woorden 'het Nederlandse volk' denken we niet alleen aan de huidige inwoners van dit land, maar ook aan hun voorouders, tot diep in de middeleeuwen. We denken niet ook nog aan de voorouders van de vluchtelingen uit Iran en Irak, van de arbeiders uit Marokko en Turkije en de KNIL-soldaten uit de Molukken. We zien voor ons geestesooft vooral blanke protestanten en (al iets minder prominent in beeld) katholieken en humanisten die Nederlands als moedertaal spreken. Immigranten en (andere) etnische minderheden worden vaak niet tot het volk gerekend.

Door deze etnische en historische dimensie van het begrip 'volk' kan populisme soms ongemerkt overgaan in een etnisch of cultureel getint nationalisme.²¹ Nationalisme is een ideologie die de eenheid, identiteit en onafhankelijkheid van de nationale staat centraal stelt. Die overgang doet zich niet alleen voor bij conservatieve populistten, maar (in mindere mate) ook wel bij liberale en sociale populistten. Bij sommige conservatieve populistten is het nationalisme expliciet en soms zo dominant dat men beter zou kunnen spreken van 'populistisch nationalisme' dan van 'nationalistisch populisme' of 'nationaal populisme'.²² Dan gaat de verdediging van nationale eenheid, identiteit en onafhankelijkheid tegen al dan niet imaginaire vijanden in binnen- en buitenland voor alles en lijkt het dichten van de kloof tussen elite en volk eerder middel dan doel.

Voor liberale en sociale populistten is het behoud van nationale onafhankelijkheid en nationale identiteit zelden het hoofddoel, maar staat dit in dienst van hun streven het volk zijn vrijheid en macht terug te geven. Zo verzetten zij zich bijvoorbeeld tegen Europese eenwording, omdat die – in de ogen van de liberale populistten – via bureaucratische regelgeving de individuele vrijheid van de burgers te veel beperkt of – in de ogen van sociaal-populistten – juist door neoliberale voorschriften de macht van het grote kapitaal versterkt ten koste van de sociale verworvenheden van het eigen volk. Als liberale populistten de immigratie van moslims willen beperken, dan doen ze dat met een beroep op westerse verworvenheden als de scheiding van kerk en staat, en de emancipatie van vrouwen en homo's, die haaks zouden staan op de islam of althans de cultuur van veel moslims.

Die scheiding van kerk en staat, en gelijkheid tussen seksen en seksuele voorkeuren zijn tegenwoordig kenmerken van de Nederlandse identiteit. In Zuid-Amerika zien sociaal-populistten het Amerikaanse kapitaal en instellingen als het Internationaal Monetair Fonds (IMF) vaak als een grote bedreiging van vrijheid en zelfstandigheid. Binnenlandse tegenstanders worden niet zelden afgeschilderd als lakeien van het Amerikaanse kapitalisme en imperialisme. Het volk hoeft daar niet etnisch homogeen te zijn. Populistische leiders in Bolivia en Venezuela doen vaak juist een beroep op de verschillende etnische groepen, inheemse volken en mestiezen in hun land die verenigd worden door de strijd tegen koloniale machten van buiten – vroeger de Spanjaarden, nu de Amerikanen.²³

Vrijwel alle populistische bewegingen beroepen zich op eigen nationale tradities, die verraden zouden zijn door de al te internationaal en kosmopolitisch ingestelde elite van hun land. Dat deden de Amerikaanse en Russische populistten al in de negentiende eeuw, evenals de Europese populistten in de twintigste eeuw. Ook in het Europa van de eenentwintigste eeuw lijkt een kloof te zijn ontstaan tussen enerzijds een kosmopolitische elite die globalisering, Europese eenwording en immigratie toejuicht, en anderzijds het volk – of althans een belangrijk deel van het volk – dat wil vasthouden aan eigen nationale waarden en tradities. Moderne populistten als Fortuyn en Wilders in Nederland en Pia Kjaersgaard in Denemarken keren zich niet zozeer tegen massa-industrie en monopoliekapitaal, zoals hun voorgangers ruim een eeuw geleden, maar tegen massa-immigratie en multiculturalisme. De afkeer van monopoliekapitalisme leeft echter ook voort, maar dan bij sociaal-populisten die socialisme met populisme verbinden. De sp deed dat vooral in de jaren negentig, evenals de Duitse Partei des Demokratischen Sozialismus (PDS), die zich in 2005 ‘Die Linke’ ging noemen (na de fusie met een linkse afplitsing van de Sozialdemokratische Partei Deutschlands, SPD).²⁴ Bij sociaal-populisten komen verwijzingen naar nationale tradities en afkeer van multiculturalisme zelden voor, al zijn deze toch niet helemaal afwezig.²⁵ Dat geldt ook voor politici die populisme aan liberalisme koppelen, zoals Jean-Marie Dedecker in België en Rita Verdonk in Nederland.²⁶

Veel populistten koesteren een soort heimwee naar een geïdealiseerd verleden, waarin het land nog democratisch bestuurd zou zijn en politici nog integer waren, waarin nog geen mannen in djellaba’s en vrouwen met hoofddoekjes de straten vulden, waarin ondernemers nog niet gekneveld werden door bureaucratie, ingewikkelde regels en torenhoge belastingen of waar sociale voorzieningen en overheidsbedrijven nog niet geprivatiseerd waren en solidariteit en gemeenschapszin nog de boventoon voerden. Restanten van dit verleden komen wellicht nog voor in sommige stadsbuurten of op het platteland. De Britse politicoloog Paul Taggart noemt dit het ‘heartland’ van de populistten, een vaak onuitgesproken en niet precies in tijd en ruimte te traceren ideaal.²⁷ De idealisering van een vaag verleden vindt men vooral bij conservatieve nationaal-populisten, maar toch ook wel – zij het minder uitgesproken – bij liberale en linkse populistten. Zo verwijzen sociaal-populistische leiders in Zuid-Amerika vaak naar de tijd van de onafhankelijkheidsstrijd tegen het Spaanse kolonialisme en naar de inheemse indiaanse culturen die voor die tijd bloeiden.²⁸

Samenvattend kunnen we populisme dus omschrijven als een dunne ideologie of wereldbeschouwing waarin de kloof tussen volk en elite centraal staat, en waarin het volk als betrekkelijk homogeen wordt gezien – vaak, maar lang niet altijd ook als een etnisch of cultureel zuivere eenheid – en de elite wordt verdacht van het zelfzuchtig en corrupt najagen van eigen belangen. Om de kloof te dichten en de volkswil te laten zegevieren, pleiten populistten doorgaans voor invoering van referendum en volksinitiatief, of directe verkiezing van bestuurders.

Secundaire kenmerken

Over deze kern van het populisme bestaat een vrij grote mate van overeenstemming onder politicologen en historici. In de literatuur komen nog tal van andere kenmerken voor die meer omstreden zijn en niet bij alle populistische partijen en politici voorkomen. Sommige daarvan zou men met de historicus Koen Vossen 'smaakversterkers' kunnen noemen die het populistische karakter van een beweging sterker maken, maar niet onmisbaar zijn.²⁹

Volgens Vossen is met name het streven naar vormen van directe democratie een smaakversterker. Hier wordt het echter gezien als logische consequentie van de populistische kritiek op de kloof tussen elite en volk, dus als feitelijk onmisbaar element. Populisten die dit doel loslaten, nemen hun eigen boodschap niet serieus. Dat komt in de praktijk natuurlijk voor. Ook liberalen en socialisten sluiten soms compromissen die ingaan tegen hun beginselen. Pragmatisme en opportunisme zijn in elke politieke stroming te vinden. Populistische partijen als de Oostenrijkse Vrijheidspartij (Freiheitliche Partei Österreich, FPÖ) en de Italiaanse Lega Nord pleitten in hun verkiezingsprogramma's voor invoering van directe democratie, maar hebben aan regeringen deelgenomen zonder daar veel werk van te maken.³⁰ Ze konden dat als junior-partner in een coalitie ook moeilijk doorvoeren. Ook de PVV heeft geen kans gezien (of niet eens geprobeerd) via het gedoogakkoord met CDA en VVD staatkundige hervormingen op de agenda te zetten. In Venezuela kregen populistische partijen de kans wel, omdat ze geen coalities hoefden te sluiten. Nadat de legerofficier Hugo Chávez Frias in 1998 tot president werd gekozen, heeft hij een nieuwe grondwet laten invoeren die van het land een 'participerende democratie' moest maken waarin het volk de soevereine macht uitoefende, niet alleen via verkiezingen en eventueel terugroepen van politieke ambtsdragers, maar ook via referenda, volksinitiatieven en burgervergaderingen op verschillende niveaus.³¹

Of dat in de praktijk ook zo werkt, is een andere vraag; daarover verschillen de deskundigen van mening.³² Het volk mag dan meer deelnemen aan het politieke leven, maar wordt ook vaak gemanipuleerd of beperkt in zijn vrijheid, want oppositie voeren tegen het bewind is niet gemakkelijk. Met een beroep op de (homogene) volkswil kunnen populistische leiders de vrijheid van meningsuiting en organisatie steeds verder aan banden leggen. Eenmaal aan de macht staan ze die niet vrijwillig meer af, zo vrezen de critici van het populisme. De opvatting van een homogeen, ondeelbaar volk leidt in hun ogen haast onvermijdelijk tot ontkenning van verscheidenheid van opvattingen en dus op termijn tot een dictatuur. Een charismatisch leider kan in de ogen van populistische partijen de wil van het homogene volk belichamen en vervolgens alle politieke partijen verbieden, of hen tenminste het leven erg moeilijk maken.³³

Charismatisch leiderschap is naar onze mening wel duidelijk een smaakversterker, maar geen wezenlijk kenmerk van alle populistische partijen. Het karakteriseert vooral – maar niet uitsluitend – de meer autoritaire of plebiscitaire variant van populisme en minder de democratische variant. De term 'charisma' wordt tegen-

woordig nogal losjes gebruikt, maar duidt in de sociale wetenschappen op een type leider die niet de geijkte paden bewandelt en niet volgens traditionele procedures is gekozen of benoemd, maar op grond van zijn (zelden: haar) buitengewone persoonlijkheid gezag verwerft. De Duitse socioloog Max Weber heeft de term ruim een eeuw geleden ontleend aan de theologie – *χάρισμα* betekent (goddelijke) genade in het Grieks – en toegepast op sociale en politieke verhoudingen.³⁴ Een charismatisch leider heeft een persoonlijke band met zijn volgelingen. Hij (zelden: zij) doorbreekt hun dagelijkse routine en traditionele bindingen, en inspireert hen tot deelname aan een nieuwe politieke of sociale beweging. De aanhangers van een charismatisch leider verwachten van hem dan ook iets buitengewoons, een bijna religieus ‘heil’, terwijl traditionele politieke leiders niet meer kunnen bieden dan materiële verbeteringen in de levensomstandigheden, zoals lagere belastingen, een betere infrastructuur, of meer politieagenten op straat.

Een charismatisch leider is tevens in staat het volk ervan te overtuigen dat hij zowel hun dagelijkse als hun onalledaagse noden en verlangens begrijpt en aanvoelt, zonder bemiddeling van tussenpersonen. In zijn optredens tijdens massabijeenkomsten of op televisie spreekt hij het volk direct aan in beeldende en directe, alledaagse taal – soms grof, soms grappig, maar altijd voor iedereen duidelijk. Hij ‘zegt wat hij denkt en doet wat hij zegt’, met andere woorden: hij is ‘authentiek’ en niet ‘politiek correct’ of diplomatiek. Juist daarom past een charismatisch leider zo goed bij populistische bewegingen, die immers beweren de directe behoeften en verlangens van het volk te begrijpen en te kunnen bevredigen. Een populistische beweging kan wel ontstaan zonder een charismatisch leider, maar zal dan zelden veel aanhang winnen en waarschijnlijk eerder verdwijnen.

De beeldende, alledaagse en gewone taal die charismatische leiders veelal gebruiken, vormt een derde smaakversterker. Vulgair en direct taalgebruik kenmerkt niet alle charismatische leiders en evenmin alle populisten, en komt bovendien ook voor bij niet-populistische politici. Voor een populist is het echter een belangrijk middel om het volk voor zich te winnen en om de afstand tussen hem en de politieke elite duidelijk te maken. Naast taalgebruik kunnen ook non-verbale uitingen, zoals affiches, vlaggen, (volks)muziek en andere stijlvormen, de populist helpen om steun van het volk te winnen en te behouden.³⁵

Een charismatisch leider zoekt doorgaans direct contact met zijn aanhang, zoals gezegd zonder tussenpersonen. Charismatisch leiderschap verdraagt zich dan ook slecht met bureaucratisch en hiërarchisch georganiseerde partijen waarin besluiten pas worden genomen na langdurig overleg in verschillende commissies en besturen. De charismatische leider neemt het liefst alle besluiten zelf, na het volk hierover in een referendum of informeel op massabijeenkomsten geraadpleegd te hebben. Veel populistische partijen noemen zich liever ‘beweging’ dan ‘partij’ en kennen slechts een zwakke, vooral informele structuur. Voor zover ze al een formeel lidmaatschap kennen, houdt dat weinig in: leden hebben weinig rechten én weinig plichten; ze mogen massale bijeenkomsten bijwonen om de leider toe te juichen, maar niet regelmatig vergaderen en meebeslissen over het beleid van de partij.

Tussen leider en volgelingen mogen geen partijorganen, zoals partijraden of congressen, komen te staan die zich met strategie en beleid gaan bemoeien en op die manier belemmeren dat de leider de wil van het volk direct begrijpt en uitvoert.

Dit principe passen populisten overigens niet alleen toe in hun eigen organisatie, maar (als ze de kans krijgen) ook daarbuiten: tussen regering en burger zouden geen intermediaire of corporatieve organen moeten staan. Echter, lang niet alle populisten gaan zo ver. Sommigen bouwen wel een tamelijk traditionele partijorganisatie op met regelmatig vergaderende afdelingen, werkgroepen en partijcongressen. Het Franse Front National, het Vlaams Belang (vroeger: Vlaams Blok), de Schweizerische Volkspartei (svp) en de FPÖ zijn (nationaal-)populistische massapartijen met een tamelijk traditionele, hiërarchische structuur en vaak florerende lokale afdelingen.³⁶ De sp beschikte al over een dergelijke goed functionerende organisatie voordat zij in de jaren negentig populistischer werd.

Deze lijst van secundaire en smaakversterkende kenmerken is verre van volledig. Vossen noemt net als Henri Beunders ook nog de neiging om de elite van samenzweringen te verdenken en om een voluntaristisch vertoog te houden, in de trant van: 'Wij zullen de wereld wel even veranderen.'³⁷ Zo zijn er vast nog wel meer. Het is echter niet nodig een uitputtende lijst van deze secundaire eigenschappen te geven om het verschijnsel 'populisme' in kaart te brengen. Noodzakelijk is wel een duidelijke afbakening van de primaire kenmerken, zoals hierboven gegeven, om te bepalen welke organisaties en personen in aanmerking komen voor nader onderzoek.

De indeling van dit boek

In dit boek proberen we zo transparant mogelijk te zijn door te laten zien waarom we bepaalde groeperingen wel en andere niet populistisch noemen. Vaak blijkt het onderscheid niet zo zwart-wit te zijn en is er sprake van populistische elementen of momenten in een verder weinig populistische partij of persoon. Dat is vooral het geval in wat men de voorgeschiedenis van het populisme in Nederland zou kunnen noemen – als die term niet te veel een teleologische betekenis zou hebben, alsof de ontwikkeling van het populisme een doel was dat van tevoren al vaststond. In hoofdstuk 2 passeren een aantal partijen en politici de revue die in de literatuur wel eens als 'populistisch' zijn aangeduid: van de Overijsselse baron Joan Derk van der Capellen tot den Pol in de achttiende eeuw tot Hans Janmaat in de twintigste eeuw.

Pas aan het eind van de twintigste eeuw ontwikkelen zich meer zuivere vormen van populisme. De Socialistische Partij (sp) kende vanaf haar oprichting in 1971 populistische elementen, die echter pas in de jaren negentig een overheersende rol gingen spelen. Rond de eeuwwisseling raakten ze – als gevolg van electoraal succes en het dragen van bestuursverantwoordelijkheid – wat op de achtergrond, zonder echter geheel te verdwijnen, zoals hoofdstuk 3 laat zien. Op lokaal niveau

kwam eveneens in de jaren negentig een protestbeweging op die zuiver populistische trekken kende: Leefbaar Utrecht, Leefbaar Hilversum en andere 'leefbaarheidspartijen'. Hoofdstuk 4 biedt een overzicht van deze ontwikkeling, die op landelijk niveau uitmondde in de oprichting van Leefbaar Nederland. Uit Leefbaar Nederland kwam de Lijst Pim Fortuyn (LPF) voort, die in hoofdstuk 5 aan de orde komt. De hoofdstukken 6 en 7 zijn gewijd aan de jongste loten van de populistische stam: Trots op Nederland (TON) en de Partij voor de Vrijheid (pvv). In het slothoofdstuk wordt het Nederlandse populisme in een historische en internationale context geplaatst.

Populistische momenten in de Nederlandse geschiedenis (1780-1990)

‘De politiek in Nederland kent geen populistische traditie’, zo stelde de Leidse historicus Henk te Velde in 2010 vast.¹ Niettemin wijdde hij het laatste hoofdstuk van zijn boek over politieke tradities aan het populisme. Te Velde onderscheidt drie min of meer los van elkaar staande golven van populisme in Nederland. De eerste golf duurde van 1780 tot 1800 en richtte zich tegen de regenten die in de Republiek der Verenigde Nederlanden de politieke ambten onder elkaar verdeelden. De tweede werd gedragen door antirevolutionairen, socialisten en fascisten – *bien étonnés de se trouver ensemble* –, die zich om uiteenlopende redenen tussen 1870 en 1940 tegen de liberale elite in Nederland keerden. De derde golf ontstond in de jaren negentig van de twintigste eeuw met de opkomst van de lokale leefbaarheidspartijen.

Bij deze indeling kunnen enige kanttekeningen geplaatst worden. Populisme in de strikte zin van het woord – zoals in het vorige hoofdstuk omschreven: een beweging die de politieke elite haar macht wil ontnemen en die macht wil ‘teruggeven’ aan het volk – kwam in de negentiende en twintigste eeuw eigenlijk alleen voor aan de rafelranden van het politieke bestel. Populistische argumenten en een populistische stijl vindt men weliswaar soms ook bij belangrijke politieke figuren als Abraham Kuyper, Pieter Jelles Troelstra en Willem Treub, maar dan toch altijd om uiteenlopende redenen ondergeschikt aan een ideologie die zelf op gespannen voet staat met populisme. Men zou daarom wellicht beter kunnen spreken van ‘populistische momenten’ dan van ‘populistische golven’. Deze stelling zullen we hieronder trachten te onderbouwen, waarbij Te Velde’s overzicht en de publicaties van een andere Leidse historicus, Koen Vossen, als basis dienen.²

Populistische patriotten?

Volgens Te Velde zou Joan Derk van der Capellen tot den Pol (1741-1784) wellicht de eerste populist in Nederland genoemd mogen worden.³ De baron was een nogal eigennuttig heer die het niet lang in een bepaald gezelschap leek uit te houden.⁴

Met steun van prins Willem v, maar tegen de wil van veel andere edelen in had hij in 1771 het lidmaatschap van de ridderschap en daarmee van de Staten van Overijssel weten te verwerven. Hij verspeelde dat acht jaar later weer door zijn kritiek op de zogeheten ‘drostediensden’: feodale verplichtingen tegenover de drost die vrije boeren en burgers tegen een (overigens betrekkelijk gering) bedrag konden afkopen. In 1781 verscheen het anonieme pamflet *Aan het volk van Nederland*, vrijwel zeker van de hand van Van der Capellen, dat met een felle aanval op de prins en zijn ‘jabroers’ in de Staten veel opzien baarde. Het pamflet hekelde de wijze waarop de Statenleden werden aangewezen door de prins en mondde uit in een pleidooi voor verkiezing van ‘gecommitteerden’, die de Staten zouden moeten controleren en raadgevers voor de prins dienen aan te wijzen.⁵ Men zou dat een vorm van vertegenwoordigende democratie kunnen noemen.

Van der Capellen overleed in 1784, drie jaar voordat de democratisch-patriotische beweging met hulp van Pruisische troepen onderdrukt werd en elf jaar voor de democratische patriotten met steun van de Franse troepen de Bataafse republiek vestigden. Hij kon zich dus geen mening vormen over de eerste democratische experimenten in de Bataafse Republiek. Volgens de historicus Stephan Klein was de baron geen democratische idealist, evenmin een ‘zelfzuchtige regent met populistische tactieken’, maar een klassieke republikein, die het volk beschouwde als een natuurlijk tegenwicht tegen tiranniek gezag, zonder de gevestigde orde omver te willen werpen.⁶

Van der Capellen was zeker niet de enige die staatkundige vernieuwing presenteerde als een herstel van oude republikeinse tradities en vrijheden – die van het begin van de Republiek, of zelfs die van de oude Bataven.⁷ Dit ‘restauratieve anti-elitisme’ kenmerkte veel populistten, zoals Vossen opmerkt.⁸ Niet alleen door zijn kritiek op de regenten, maar ook door zijn theatrale en confronterende stijl van optreden en directe taalgebruik leek Van der Capellen wel een populist.⁹

De vraag of Van der Capellen ook in ideologisch opzicht een populist was, valt moeilijker te beantwoorden. Te Velde beschouwt hem enerzijds als ‘het type van de populistische, charismatische leider’, anderzijds noemt hij Van der Capellens pleidooi voor een vertegenwoordigende democratie ‘niet populistisch in de strikte zin van het woord’.¹⁰ Te Veldes collega Vossen is nog duidelijker: aangezien Van der Capellen zich tegen een elite keerde die haar macht niet zei te ontleen aan het volk maar aan erfelijke rechten, kon hij helemaal geen populist zijn.¹¹ Zo ver willen we hier niet gaan. Voor zover de Overijsselse baron de tegenstelling tussen elite en volk als politiek probleem centraal stelde en wilde overbruggen door middel van een staatkundige vernieuwing (de gekozen gecommitteerden) die het volk meer invloed zou geven, geldt hij volgens de in dit boek gehanteerde definitie tot op zekere hoogte als populist – *avant la lettre*, want de term bestond nog niet in de achttiende eeuw. Het was echter een nogal vluchtig en vaag geformuleerd populisme. Dat kon ook moeilijk anders, omdat er in die tijd van een homogeen volk nauwelijks sprake was. De Republiek was een institutionele lappendeken van vrijwel onafhankelijke provincies en gemeenten, waar nationale eenheid en saam-

horigheid pas langzaam groeiden, mede door toedoen van de patriotten en hun pamfletten en kranten. De politieke en maatschappelijke context verschilde nogal van die van het hedendaagse populisme, zodat vergelijkingen al gauw de mist ingaan.

Populisme en verzuiling: een tweede golf? Sociaaldemocraten, antirevolutionairen en anderen

Volgens Te Velde werd Nederland tussen 1870 en 1940 overspoeld door een tweede golf van populisme – een periode die overigens wel erg lang is om nog van één golf te spreken. Anders dan voor 1795 vormde Nederland in deze periode wel een staatkundige eenheid, maar was het land maatschappelijk en cultureel zo sterk verdeeld en verzuild dat ‘het volk’ eigenlijk nog steeds moeilijk als homogene eenheid gezien kon worden. De bewegingen en partijen die ‘het volk’ trachtten te mobiliseren, richtten zich dan ook doorgaans slechts op een bepaald deel van dat volk. Verschillende stromingen en partijen kenden populistische momenten in deze periode, maar geen daarvan ontwikkelde zich tot een zelfstandige populistische stroming.

De vroege socialisten, die in de jaren zeventig en tachtig van de negentiende eeuw ‘het volk’ begonnen toe te spreken en te organiseren, oriënteerden zich vooral op de arbeiders en handwerkers in industrie en landbouw. Een van hun eerste organisaties was een geheim genootschap met de veelbetekenende naam Vox Populi (‘Stem des Volks’), dat hoopte ‘de bestaande klassen-regeering te doen ophouden en te vervangen door eene volksregeering, op zuiver democratische grondslag’.¹² Ook de minder geheimzinnige Sociaal-Democratische Bond (SDB) van Ferdinand Domela Nieuwenhuis, die in 1882 tot stand kwam, verlangde naar ‘direkte wetgeving door het volk’ – met andere woorden: referenda – en ‘rechtspraak door het volk’.¹³ Dit streven naar directe democratie lijkt in dit geval eerder een vorm van democratisch radicalisme dan van populisme te zijn (zie voor dit onderscheid hoofdstuk 1). Hoewel de sociaaldemocraten het woord ‘volk’ veelvuldig gebruikten in allerlei samenstellingen – ‘volksbevrijding’ was hun doel, ze gaven soms een ‘volksblad’ uit en kwamen bijeen in het ‘Volkspark’ – beschouwden ze het volk niet als homogene eenheid en evenmin als ethisch altijd zuiver en goed. Bovendien stond voor hen niet de tegenstelling tussen volk en elite, maar die tussen arbeidersklasse en kapitalisten centraal – en die vielen niet helemaal samen. Het volk bestond immers niet alleen uit arbeiders, maar ook uit ambtenaren, boeren, winkeliers en andere kleine ondernemers. Deze ‘kleinburgerlijke’ groepen hadden andere sociaaleconomische belangen dan de arbeiders, zo stelden de sociaaldemocraten vast. Pogingen om met ‘kleinburgerlijke’ radicalen samen te werken in een Volkspartij beleefden alleen in Friesland een – kortstondig – succes.¹⁴

Daar kwam bij dat de arbeiders zich volgens de marxistisch denkende socialisten onder de heersende kapitalistische verhoudingen nog niet erg bewust waren van hun belangen. Ze waren in het kapitalistische productieproces van zichzelf vervreemd en lieten zich (mis)leiden door de dominante burgerlijke of kapitalistische ideologie die hun door school, kerk en krant waren ingeprent. Volgens Marx waren de economische productieverhoudingen immers van doorslaggevende invloed op de hele samenleving en dus ook op de politieke verhoudingen en het bewustzijn van de mensen.¹⁵ Pas in de politieke strijd zou langzaam een zuiver klassenbewustzijn onder de arbeiders rijpen en zouden ze de dominante ideologie van zich kunnen afschudden. Volgens sommige marxisten – met name Lenin en zijn aanhangers – moesten de arbeiders daarbij de leiding van een intellectuele voorhoede van beroepsrevolutionairen aanvaarden, volgens anderen konden ze beter hun eigen voormannen volgen.¹⁶ Hoe dan ook, marxisten koesterden altijd minder vertrouwen in ‘het volk’ dan populisten en zagen het ook niet als een ‘ingode’ homogene eenheid.

Niet alleen marxisten, ook andere socialisten vonden dat het volk eerst in socialistische zin opgevoed diende te worden, voor het volledig vertrouwd kon worden om direct de macht uit te oefenen. Het denken in termen van sociale klassen kenmerkte overigens niet alleen marxisten, maar nagenoeg alle socialisten en sociaaldemocraten.¹⁷ De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) verwijderde zich geleidelijk van het marxisme en stelde in haar laatste, in 1937 vastgestelde beginselprogramma de klassenstrijd niet langer centraal, maar bleef die wel accepteren als een gegeven.¹⁸ De partij zag een tegenstelling tussen de belangen van de ‘bezittende klasse’ en de ‘grote massa des volks’, maar ontkende niet dat binnen die massa verschillen bestonden tussen de arbeidersklasse en de oude en nieuwe middenstand. De SDAP ijverde daarbij niet voor directe democratie, maar voor ‘nieuwe organen’ met publiekrechtelijke verantwoordelijkheid, bestaande uit vertegenwoordigers van verschillende belangen – dus intermediaire organen tussen overheid en burger, die op heftige afkeuring van rechtgeaarde populisten zouden stuiten.¹⁹

De antirevolutionaire stroming kende eveneens populistische momenten, maar geen populistische ideologie. Abraham Kuyper (1837-1920), die de stroming in de jaren zeventig van de negentiende eeuw in een partij wist te organiseren en haar ideologie in een kloek boekwerk vastlegde, pleitte net als Van der Capellen voor meer volksinvloed. Hij stelde soms ook het volk als ‘organisch geheel’ tegenover de ‘côterie’ die de macht uitoefende – typisch een populistische gedachte.²⁰ Toch was het volk geen homogeen geheel in zijn ogen, maar samengesteld uit drie volksdelen, door Kuyper ook ‘grondtonen’ genoemd: een rooms-katholieke, een ‘liberalistische’ en een ‘christelijk-puriteinse’.²¹

Zijn Anti-Revolutionaire Partij (ARP) richtte zich op dat derde volksdeel, al wekte Kuyper soms de indruk dat de partij het hele volk vertegenwoordigde: ze was voortgekomen uit de ‘volksconsciëntie’ en dus een echte ‘volkspartij’.²² De

gekozen volksvertegenwoordigers zouden optreden als ‘kloeke volkstribunen’ – maar niet meeregeren. Kuyper ijverde bepaald niet voor een directe deelname van het volk aan de regering (via referenda), en zelfs niet voor indirecte deelname via hun volksvertegenwoordigers. De regeringsmacht moest geheel in handen blijven van de koning en zijn ministers, en het parlement moest zich beperken tot controle en consultatie. De soevereiniteit lag immers niet bij het volk maar bij de vorst, die deze mocht uitoefenen bij de gratie Gods.²³ De kritiek van Kuyper op de ‘liberalistische regentengeest’ en zijn beroep op ‘het volk achter de kiezers’ lijken dan ook eerder voorbeelden te zijn van een populistische stijl en tactiek dan van een populistische ideologie.²⁴ Daar komt bij dat Kuyper het kiesrecht liever niet aan alle burgers, maar slechts aan gezinshoofden wilde toekennen, al hield hij in de praktijk niet al te sterk aan deze eis vast.²⁵

Antirevolutionairen en sociaaldemocraten bouwden als eersten een moderne politieke partij op in Nederland, die bovendien sterke banden onderhield met vakbonden, jongeren en andere organisaties in de samenleving. Katholieken, christelijk-historischen en liberalen volgden, met enige afstand en soms met tegenzin, in hun spoor. In de eerste helft van de twintigste eeuw werd de politiek vrijwel geheel bepaald door deze verzuilde partijen. De invloed van de katholieke en protestantse kerken droeg daartoe bij: voor een trouwe kerkganger was een stem op de katholieke of protestantse partij vanzelfsprekend – en trouwe kerkgangers vormden nog een meerderheid van de bevolking.²⁶

Het beeld van een verzuild Nederland wekt associaties met een antieke Griekse tempel: de zuilen schragen het (veelal fraai versierde) dak. Dat dak kan men symbolisch opvatten als de elite die weliswaar uit de zuilen voortkwam, maar het verdeelde Nederland tevens door veel onderling overleg en compromissen wist te besturen en bij elkaar te houden. De Nederlands-Amerikaanse politicoloog Arend Lijphart heeft een breed publiek met dit beeld vertrouwd gemaakt.²⁷ Historici hebben wel het een en ander afgedongen op dit beeld, maar in grote lijnen lijkt het toch de politieke werkelijkheid aardig weer te geven, zeker in de periode tussen de twee wereldoorlogen, maar ook nog daarna, tot ver in de jaren zestig.²⁸

De verzuiling bood weinig ruimte voor populisten. Elke bewering over een homogeen volk leek in het verzuilde Nederland een gotspe. Pogingen om ‘het volk’ dwars door de zuilen heen te mobiliseren tegen de elite van de verzuilde partijen en andere organisaties waren gedoemd te mislukken. Toch werden dergelijke pogingen wel ondernomen, vaak door politici van vrijzinnige afkomst die van huis uit al een afkeer koesterden van de verzuiling én van de toenemende invloed van (verzuilde) massapartijen op het politieke leven in Nederland.²⁹ Die invloed nam vooral toe als gevolg van de vervanging van het districtenstelsel door een kiesstelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1918 (tegelijk met de invoering van het algemeen kiesrecht voor mannen). Kiezers stemden voortaan op een kandidatenlijst die was vastgesteld door een politieke partij op een landelijk congres of andere partijbijeenkomst, en nauwelijks nog op individuele kandidaten.

Relatief nog het meest succesvol in de mobilisering van het volk tegen de partijelites was Willem Treub (1858-1931). Hij was in 1917 minister van Financiën in het liberale minderheidskabinet-Cort van der Linden en was voorzitter geweest van de Vrijzinnig-Democratische Bond (vdb), een partij die ontstaan was aan de linkerflank van het liberalisme. Treub stond bekend als daadkrachtig en slagvaardig, maar ook als zeer eigenwijs, opvliegend en ongeduldig.³⁰ Met zijn flamboyante verschijning en vaak humoristische toespraken trok hij volle zalen. Dagbladen als *De Telegraaf* en *Haagsche Post* toonden een zekere sympathie voor zijn poging om met een nieuwe partij – de Economische Bond – de verzuiling te doorbreken en de politiek te vernieuwen. Het parlement vormde volgens Treub geen afspiegeling meer van ‘het werkelijke volksleven’, maar werd gevuld met ‘trouwe partijgangers’ die zich lieten leiden door ideologie en de bevelen van partijleiders.³¹

Uiteindelijk stemde echter niet veel meer dan drie procent van de kiezers bij de Tweede Kamerverkiezingen in juli 1918 op de Economische Bond. Waarschijnlijk betrof het vooral de minder kerkelijke vrijzinnigen, die voorheen hun stem hadden gegeven aan de vdb of de Liberale Unie. De Economische Bond fuseerde dan ook in 1921 met de Liberale Unie en enkele kleinere liberale partijen tot de Vrijheidsbond (later Liberale Staatspartij genoemd). Treub trok zich teleurgesteld terug uit de politiek, met de verzuchting dat Nederland misschien beter af zou zijn met een ‘tijdelijke dictatuur’ en beperking van het algemeen kiesrecht.³² Het wekt dan ook geen verbazing dat het program van de Economische Bond geen voorstellen voor directe democratie bevatte, maar wel voor een versterking van de Kamer van Koophandel en andere organisaties tussen overheid en burger – wat haaks staat op de populistische gedachte.³³ In zijn beginselverklaring stelde de Bond bevordering van de algemene nationale welvaart centraal; de partij besteedde geen aandacht aan een mogelijke kloof tussen volk en elite.³⁴ Bij het populisme van Treub en de Economische Bond dienen dus grote vraagtekens geplaatst te worden.

Dat geldt ook voor de eveneens in 1917 opgerichte Plattelandersbond (later: Nationale Boeren-, Tuinders- en Middenstandspartij, NBTM). Onder leiding van de onbehouwen Arend Braat, die boer was in het Zuid-Hollandse Hekelingen, voerde deze partij veelal een populistische campagne om het ‘werkzame nijvere deel der maatschappij’ te mobiliseren tegen de verstedelijkte elite. In haar programma’s stelde ze toch vooral de belangen van de eigen doelgroep centraal en kwam ze niet met voorstellen voor staatkundige hervormingen in de richting van directe democratie.³⁵ Een deel van de aanhang van de NBTM koos later voor de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB), die in 1931 werd opgericht.

Ook de NSB gebruikte populistische uitdrukkingen en stijlfiguren, maar haar ideologie kan men toch zeker niet populistisch noemen.³⁶ Weliswaar ging zij uit van een oorspronkelijk homogene ‘volksgemeenschap’ die vooral verdeeld zou zijn geraakt door het optreden van politieke partijen, maar ze was geenszins van plan de macht aan het volk te geven.³⁷ De wil van de volksgemeenschap zou niet vastgesteld worden via referenda of verkiezingen, maar door een krachtige leider, die met zijn persoonlijkheid de eenheid van het volk zou belichamen.³⁸ Volks-

stemmingen konden wel gehouden worden, maar uitsluitend om 'het Volk de gelegenheid te geven in een bijzonder geval van zijn vertrouwen in het beleid van den Leider te doen blijken' en dus niet om besluiten van die leider te corrigeren of ongedaan te maken.³⁹ De nationaalsocialisten streefden niet naar directe democratie, maar wilden de parlementaire democratie juist helemaal afschaffen en vervangen door een autoritair en corporatistisch (op standsorganisaties gebaseerd) bewind.⁴⁰ De oude elite moest weliswaar verdwijnen, maar alleen om plaats te maken voor een nieuwe, raszuivere en autoritair gevormde elite: het 'Leiderscorps' zoals de NSB-ideoloog J.H. Carp het noemde (met een hoofdletter L!).⁴¹ Al met al lijkt het dus niet juist om de NSB tot de populistische familie te rekenen.

Ontzuiling, Boerenpartij en D66: een derde golf?

Na de bevrijding van de Duitse bezetting in mei 1945 keerden de verzuilde partijen weer terug, zij het soms in vernieuwde vorm. De Rooms-Katholieke Staatspartij noemde zich nu Katholieke Volkspartij (KVP), de Liberale Staatspartij transformeerde zich tot Partij van de Vrijheid (PVDV) en de SDAP ging met de VDB en een aantal kleinere progressief-christelijke groeperingen op in de Partij van de Arbeid (PVDA). De PVDA hoopte door de zuilen heen te breken, maar wist in feite weinig aanhang uit katholieke en protestantse kringen te winnen.⁴² De partij beschouwde het socialisme in haar eerste beginselprogramma weliswaar 'steeds meer een zaak van het gehele volk', maar maakte ook onderscheid tussen verschillende klassen en belangengroepen.⁴³ De PVDA zag zichzelf, meer dan haar sociaaldemocratische voorganger, dan ook niet als pure arbeiderspartij, maar als een volkspartij. Ze trachtte echter niet het volk als geheel te mobiliseren tegen een verderfelijke geachte elite. Bovendien voelde de PVDA, evenals andere sociaaldemocraten, de behoefte het volk op te voeden en te ontwikkelen – en dus niet zonder meer te accepteren wat 'het volk' op dat moment wilde of dacht.⁴⁴ Het verzet tegen de verzuiling nam na de Tweede Wereldoorlog dus nog geen populistische vorm aan.

Dat begon pas enigszins te veranderen rond 1960. De Boerenpartij, die in 1958 werd opgericht door de boer Hendrik Koekoek en andere zogeheten Vrije Boeren, was in elk geval in de ogen van historicus Vossen een agrarisch-populistische partij.⁴⁵ De Vrije Boeren hadden zich niet aangesloten bij de gevestigde (verzuilde) boerenorganisaties en verzetten zich tegen de verplichte heffing voor het Landbouwschap, een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie die bestuurd werd door vertegenwoordigers van de gevestigde organisaties. In 1946 hadden Koekoek en de zijnen al de Landelijke Vereniging voor Bedrijfsvrijheid in de Landbouw (BVL) opgericht, die echter weinig succes boekte met haar agitatie tegen 'dirigisme' en overheidsingrijpen in de landbouw.⁴⁶

Met de oprichting van de Boerenpartij hoopten de Vrije Boeren ook buiten eigen kring steun te verwerven. Dat lukte inderdaad, vooral nadat hun weigering om de verplichte contributie aan het Landbouwschap te betalen in 1963 geleid

had tot gedwongen verkoop en ontruiming van een aantal boerderijen in Drenthe. Een van de boerderijen brandde af. Pers en televisie toonden beelden van boeren die met hun kinderen in een besneeuwd landschap huis en haard moesten verlaten. Deze beelden maakten veel indruk – televisie was nog een nieuw medium in die tijd. Een paar maanden later won de Boerenpartij bij de Tweede Kamerverkiezingen twee procent van de stemmen, genoeg voor drie zetels. In 1967 haalde ze zelfs bijna vijf procent en zeven zetels. Het succes duurde echter niet lang: de partij ontbeerde een sterke organisatie en bindend leiderschap, zodat interne conflicten en problemen met omstreden volksvertegenwoordigers – een Eerste Kamerlid bleek een fervent nationaalsocialist geweest te zijn – tot scheuringen en afsplitsingen leidden. Uiteindelijk zat Koekoek nog enige tijd alleen in de Kamer, tot ook hij in 1981 zijn zetel moest opgeven.

Anders dan haar agrarische voorgangers – de Plattelandersbond en de NBTM – wist de Boerenpartij een groot aantal kiezers in de grote steden én in katholieke kringen te winnen. Koekoek, die als lijsttrekker en partijvoorzitter het gezicht van de partij vormde, mobiliseerde met zijn eenvoudige taal, Drentse tongval en droge humor blijkbaar een brede latente onvrede met de overheid, die steeds meer in de samenleving was gaan ingrijpen.⁴⁷ Het verlangen van de Boerenpartij naar meer economische vrijheid en lagere belastingen sprak niet alleen boeren en middenstanders aan. Daarnaast tekende de partij ook protest aan tegen tal van moderne ontwikkelingen, met name de Europese integratie, de komst van buitenlandse arbeiders en het, in haar ogen, gezagsondermijnende optreden van langharige jongeren als provo's en kabouters.⁴⁸

De Boerenpartij besteedde weinig aandacht aan de uitwerking van programma's, zodat het lastig is haar ideologische plaats te bepalen. In haar beginselprogramma verwierp zij de 'sovereiniteit van de mens of het volk', ging zij uit van 'de sovereigniteit Gods over al het geschapene' en wilde ze de 'christelijke grondslagen van ons volksleven' bevorderen.⁴⁹ De partij wees de verzorgingsstaat af omdat die de persoonlijke verantwoordelijkheid zou aantasten, pleitte voor een sociale markteconomie en strenge handhaving van de rechtsorde. Het program ademde een christelijk-conservatieve geest – niet zo verwonderlijk, aangezien de opsteller, de advocaat A. Zeegers, uit antirevolutionaire kring kwam. Zeegers werd na een conflict met Koekoek uit de Boerenpartij gestoten – evenals vele anderen overigens – dus wellicht moet men niet al te veel gewicht toekennen aan zijn program, zoals Vossen betoogt.⁵⁰ Echter, Koekoek kwam zelf ook uit een belijdend protestants milieu en was actief lid van de Christelijk-Historische Unie (CHU) geweest, dus het is niet onaannemelijk dat hij zich wel in de christelijk-conservatieve waarden van het beginselprogram kon vinden.

Er valt echter geen populistisch gedachtegoed in het beginselprogram te ontdekken, en evenmin in de overige (spaarzame) publicaties van de Boerenpartij. Een uitzondering vormt wellicht de toelichting op de beginselen die W. Stam in 1966 het licht liet zien. Deze ingenieur liet zich minder door de Bijbel inspireren en meer door de – vanwege zijn veelal satirische kritiek op overheidsbureaucratie

in die tijd bekende – Britse econoom G.N. Parkinson.⁵¹ Stam stelde dat het Nederlandse partijstelsel ‘geen werkelijke samenhang vertoont met de politieke opvattingen levend onder het Nederlandse volk...’ en dat door de ‘steeds grotere mentale verwijdering tussen de gezagsdragers (i.c. de politici van de vijf grotere partijen) en de bevolking’ een ‘algemene gezagscrisis’ was ontstaan.⁵² Zijn conclusie luidde: ‘De democratie leeft niet werkelijk meer in ons land.’⁵³ Deze diagnose past in de populistische canon, maar de ingenieur stelde geen populistische therapie voor in de vorm van referenda of directe verkiezing van gezagsdragers. Enkele maanden na de publicatie van het boekje zou ook Stam de partij verlaten.⁵⁴

Koekoek beval het geschrift de lezers aan, zo blijkt uit een inlegvel, maar deed verder weinig met de inhoud. Invoering van directe democratie stond bepaald niet hoog op zijn agenda. Alleen in 1971 stelde de Boerenpartij in haar verkiezingsprogramma de invoering van een referendum voor, daarvoor en daarna niet meer.⁵⁵ Het populisme van Koekoek kan wellicht indirect worden afgeleid uit zijn kritiek op de gevestigde partijen en zijn beroep op het gezonde verstand van de gewone man, maar niet direct uit programma’s of ideologische verhandelingen.⁵⁶ Ook de Boerenpartij hanteerde dus een populistische stijl, maar een populistische (‘dunne’) ideologie was er bij de partij niet of nauwelijks te vinden.⁵⁷

Terwijl de Boerenpartij in de jaren zestig aan de rechterzijde van het politieke spectrum kiezers uit hun zuilen wist los te weken, deed de partij Democraten ’66 (D’66; hierna aangeduid als D66, dus zonder de apostrof die in 1985 uit de afkorting verdween) dat aan de linkerkant.⁵⁸ De in 1966 door een groep verontruste burgers opgerichte partij trok bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 vooral kiezers uit de VVD, PVDa en KVP; een derde van haar electoraat was katholiek, een kwart protestant en iets meer dan een derde onkerkelijk.⁵⁹ De nieuwkomer won met een professionele campagne en een charmante lijsttrekker – de journalist Hans van Mierlo – in één keer zeven Kamerzetels.

D66 werd wel ‘een boerenpartij voor intellectuelen’ genoemd; ook zij mobiliseerde onvrede over het politieke bestel.⁶⁰ De Democraten keerden zich echter niet zozeer tegen overheidsingrijpen als zodanig, maar tegen het paternalisme en de gebrekkige verantwoording van de ‘overheidsdienaren’ tegenover het volk. De volksvertegenwoordiging zou te weinig invloed op de regering hebben en bovendien zelf te ver afstaan van het volk.⁶¹ De partij streefde dan ook naar ‘radicale democratisering van de Nederlandse samenleving in het algemeen en van het Nederlandse politieke bestel in het bijzonder’, met hulp van een districtenkiesstelsel, directe verkiezing van de minister-president en mogelijk de invoering van een referendum (dat verdiende nader onderzoek).⁶²

Op het eerste gezicht lijken dit populistische ideeën. De Utrechtse historicus Maarten van Rossem noemt de Boerenpartij én D66 de twee verschijningsvormen van het Nederlandse populisme in de jaren zestig, al past het ‘door en door fatsoenlijke, nogal elitaire, liberale populisme’ van D66 toch niet helemaal in zijn beschrijving van populistische partijen als autoritair geleide, ondemocratische

bewegingen met een rotsvast geloof in 'het volk' als een homogeen en deugdzzaam organisme.⁶³ Een 'elitair populisme' lijkt een oxymoron, zoiets als een droge zee of een platte berg. D66'ers spreken zelden of nooit over 'het volk' als een organisch geheel. Ze hebben het wel over 'de burger'. Van Mierlo, politiek leider van 1966 tot 1973 en vervolgens weer van 1986 tot 1998, meende 'dat er een steeds hogere en steeds ondoordringbaarder muur groeit tussen die machthebbers aan de ene kant en de gewone mensen aan de andere', oftewel tussen 'onderdanen aan de ene kant en regenten aan de andere'.⁶⁴

Die tegenstelling zag Van Mierlo als wezenlijk én ongewenst, en daarin verschildte hij niet van Van der Capellen en andere populistten. Noch de machthebbers of regenten, noch de onderdanen of 'gewone mensen' vormden echter organische, homogene eenheden in de ogen van de D66-leider en zijn partijgenoten. De Democraten suggereerden niet dat 'het volk' deugdzamer was dan de regenten, en evenmin dat er grote ideologische verschillen of belangentegenstellingen schuilgingen achter de 'muur' tussen regenten en onderdanen. Om die redenen kunnen ze naar onze mening beter worden beschouwd als democratische radicalen dan als populistten, al is dat onderscheid soms vrij subtiel (zie hoofdstuk 1).

Ondanks de voortschrijdende ontzuiling bood Nederland in de jaren zestig en zeventig dus nog geen vruchtbare voedingsbodem voor een populistische beweging, alhoewel semipopulistische partijen als de Boerenpartij en D66 al wel een teken aan de wand waren.⁶⁵ Kiezers die zich niet meer thuis voelden in de katholieke of protestantse kerken of die wel trouw aan de kerk bleven maar de binding met een confessionele partij niet meer voelden, gaven hun stem aan de PVDa, de VVD of aan een nieuwe maar weinig populistische partij als de Politieke Partij Radikalen (PPR), Democratisch Socialisten '70 (DS'70) of D66; een enkeling stemde op de Boerenpartij. Populistische stijlfiguren kwamen wel voor – met name bij Hans Wiegel, die als VVD-leider in de oppositie tegen het kabinet-Den Uyl regelmatig een beroep deed op 'de mensen in het land'.⁶⁶ Van een populistische ideologie vielen echter weinig sporen te ontdekken, aanvankelijk zelfs niet aan de rand van het politieke systeem. De Nederlandse Volksunie (NVU), die in 1971 werd opgericht en bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1977 0,4 procent van de stemmen behaalde – haar beste resultaat ooit – combineerde etnisch nationalisme met elitaire staatkundige opvattingen die weinig met populisme van doen hebben.⁶⁷ In de loop van de jaren zeventig raakte de NVU steeds meer in de ban van het nationaal-socialisme, waarop een aantal leden afhaakte en trachtte een nieuwe en gematigder nationalistische partij van de grond te krijgen.⁶⁸ Nadat een eerste poging mislukt was, richtten zij in maart 1980 de Centrumpartij op.⁶⁹

Centrumpartij en Centrumdemocraten

De Centrumpartij (CP) wordt vrij vaak als populistisch beschouwd.⁷⁰ Hans Janmaat (1934-2002), die als doctorandus in de politicologie al gauw een belangrijke positie in de partij toebedeeld kreeg, schreef kort na de oprichting dat de gevestigde partijen de belangen van het volk verwaarloosden en vooral hun eigen egoïstische belangen najoegen.⁷¹ In een toespraak tot de partijraad in 1982 ging hij nog verder: de regering en de honderdvijftig Tweede Kamerleden hadden

het Nederlandse volk als een nutteloze, internationale minderheid opgeofferd aan het najagen van internationale (sic) prestige. Zij hebben onze cultuur verkwanseld. Zij hebben onze rijkdommen voor een appel en een ei aan het buitenland verkocht. Zij hebben zich bereid getoond de democratie opzij te willen schuiven ten behoud van hun verderflijke macht.⁷²

Janmaats uitspraken suggereren dat 'het volk' tamelijk homogene belangen heeft en de politieke elite in de Tweede Kamer ook min of meer gesloten optreedt voor heel andere belangen. De Centrumpartij wilde aan deze wantoestand een einde maken, onder meer door de invoering van referendum en volksinitiatief voor 'vraagstukken van nationaal belang, zoals het energievraagstuk en de vreemdelingenstroom'.⁷³ Die voorbeelden verraden al waar het de Centrumpartij vooral om ging. In 1981 ging ze de verkiezingen in met de leuze 'Nederland geen immigratieland'. Haar eerste programmapunt betrof 'het behouden en dynamisch uitbouwen van de Nederlandse cultuur', die in haar ogen te weinig aandacht kreeg van het politieke establishment en bedreigd werd door massale immigratie uit andere cultuurgebieden.⁷⁴ De gevestigde partijen hadden die bedreiging (al dan niet opzettelijk) genegeerd en de 'multiculturele samenleving in hun vaandel geschreven'.⁷⁵

Men zou de Centrumpartij dus in de eerste plaats moeten beschouwen als een nationalistische partij, die nationalisme combineerde met populistische opvattingen en retoriek. Op sociaaleconomisch gebied stelde ze geen radicale veranderingen voor en zou ze dus inderdaad een centrumpartij genoemd mogen worden. De Centrumpartij besteedde voorts in haar programma's veel aandacht aan milieu-problemen. Daarin onderscheidde ze zich echter weinig van andere milieuvriendelijke partijen als de PPR en D66. Beide partijen deelden ook haar verlangen naar meer directe democratie. Het belangrijkste thema van de Centrumpartij in haar verkiezingscampagne vormde ongetwijfeld het immigratiebeleid, ook al kreeg dat in haar programma eigenlijk betrekkelijk weinig aandacht.⁷⁶

De Centrumpartij haalde in 1981 slechts 0,1 procent van de stemmen, maar wist bij de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen een jaar later met 0,8 procent een zetel in de wacht te slepen. Even leek ze de wind mee te hebben: in 1983 won ze bij tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen in Almere 9 procent van de stemmen, wat een schok veroorzaakte in het hele land. In de media werd de Centrumpartij

vaak afgeschilderd als neofascistisch en racistisch. In 1984 haalde de partij bij de Europese verkiezingen 2,5 procent – net niet genoeg voor een zetel maar toch een *Beachtungserfolg*, om met de Duitsers te spreken. Daarna ging het echter snel bergafwaarts. Externe druk – felle bestrijding door antifascisme-activisten, stigmatisering en maatschappelijke marginalisering van partijleden – maakte de rekrutering en het behoud van partijleden moeilijk.⁷⁷ Interne conflicten, die breed werden uitgemeten in de media, leidden tot een scheuring.

Janmaat richtte met geestverwanten in november 1984 een nieuwe partij op, de Centrumdemocraten (CD), terwijl de Centruumpartij steeds kleiner en radicaler werd. In 1986 kwam de CD met 0,1 procent van de stemmen nog niet in de buurt van een Kamerzetel – de Centruumpartij, inmiddels wegens financiële moeilijkheden omgedoopt tot Centrumpartij'86 (CP'86), haalde met 0,4 procent evenmin een zetel. Drie jaar later lukte het de Centrumdemocraten met 0,8 procent wel: Janmaat keerde terug in de Tweede Kamer. In 1994 kwamen daar nog twee Kamerleden bij. Vier jaar later gingen alle zetels weer verloren en daarna kwijnde de partij langzaam weg, geplaagd door interne problemen en de externe druk waaronder de CD, net als haar voorganger, te lijden had.

De ideologie van de Centrumdemocraten verschilde weinig van die van de Centrumpartij. Het streven was gericht op 'behoud en ontwikkeling van de Nederlandse staatkundige en culturele identiteit en... het bevorderen van de nationale saamhorigheid'.⁷⁸ In haar programma's legde de partij meer dan de Centrumpartij de nadruk op het vreemdelingenbeleid. Migrantten moesten ofwel assimileren en zich aanpassen aan de Nederlandse cultuur, ofwel terugkeren naar hun land van herkomst. In haar eerste, voorlopige programma waarschuwde de CD tegen de 'voortschrijdende islamisering' in de grote steden en tegen 'de invoering van de multiculturele samenleving in ons land'.⁷⁹

Op verschillende terreinen pleitte de CD voor een voorkeursbeleid voor Nederlandse staatsburgers. Overheidsbetrekkingen zouden slechts moeten openstaan voor tenminste 'derdegeneratie-Nederlanders', terwijl ook werkgevers in de particuliere sector voorrang zouden moeten geven aan Nederlanders. Sociale voorzieningen als AOW en WW en ziektekostenverzekeringen zouden niet meer beschikbaar moeten zijn voor vreemdelingen. Nationalisme klinkt ook door in de eis om het gebruik van Nederlandse producten te bevorderen en Nederland zelfvoorzienend te maken op agrarisch gebied, om de eigen cultuur te bevorderen, om Nederland te herenigen met Vlaanderen 'en andere Nederlandstalige gebieden', en om geen nationale bevoegdheden over te dragen zonder referendum – waarbij een tweederde meerderheid met die overdracht zou moeten instemmen.⁸⁰ Evenals de Centrumpartij ijverde dus ook de CD voor invoering van een referendum, al schonk ze daar minder aandacht aan. Haar populisme blijkt meer indirect uit de afkeer van de gevestigde partijen die een 'Anti-Nederlander Beleid' gevoerd zouden hebben.⁸¹

De ontzuiling voltooid?

De snelle teloorgang van Centruumpartij en de Centrumdemocraten duiden daar niet op, maar in feite waren de omstandigheden voor nieuwe en populistische partijen in de jaren tachtig en negentig gunstiger dan ooit. Zonder volledig te willen zijn, stippen we de belangrijkste aan. De ontzuiling leek langzamerhand bijna te zijn voltooid, ook al bleven vooral in de omroepwereld en in het onderwijs restanten van de zuilen overeind staan; zelfs in de eenentwintigste eeuw trokken bijzondere scholen op godsdienstige grondslag nog aanzienlijk meer leerlingen dan openbare scholen.⁸² Het streven naar consensus en overleg op politiek en maatschappelijk terrein, nodig om een verzuilde samenleving niet helemaal uit elkaar te laten vallen, was weliswaar niet volledig verdwenen, maar wel ernstig verzwakt. De contacten werden losser, ook tussen overheid en maatschappelijke organisaties zoals vakbonden en werkgeversorganisaties. Als keerpunt wordt vaak het Akkoord van Wassenaar in 1982 beschouwd, toen de regering besloot niet langer 'dirigistisch' op te treden tussen de 'sociale partners', de werkgeversorganisaties en vakbonden.⁸³ Onder de krachtige leiding van de econoom Ruud Lubbers voerden kabinetten van CDA en VVD een neoliberaal beleid dat afstand nam van de corporatieve overlegcultuur. De staat begon zich uit het bedrijfsleven terug te trekken, onder meer ook door overheidsaandelen te verkopen en staatsbedrijven als PTT en Postbank te privatiseren. De afbraak van de Nederlandse industrie kan niet worden tegengegaan door noodlijdende bedrijven te subsidiëren, zo was de redenering.

Terwijl de grote industriebedrijven hun poorten sloten en de productie verplaatsten naar landen met veel lagere lonen, ontstond nieuwe werkgelegenheid in de dienstensector: horeca en handel, financiële instellingen, advocaten- en accountantskantoren en de snel groeiende informatie- en communicatietechnologie.⁸⁴ In 1960 werkten ongeveer evenveel Nederlanders in de industrie als in de dienstverlening (44 procent van de beroepsbevolking); in 2001 vond nog slechts een vijfde van de beroepsbevolking emplooi in de industrie en was driekwart werkzaam in de dienstensector.⁸⁵ Computers deden hun intrede in alle bedrijven, bij de overheid en vervolgens ook bij de mensen thuis. De arbeid verplaatste zich van massale fabriekshallen naar kleinere werkkamers, waar vaak individueel gewerkt werd.

Individualisering vond niet alleen op de werkplek plaats, maar ook in de sfeer van de vrije tijd: ging men vroeger gezamenlijk naar zangkoor en voetbalveld, nu verkozen steeds meer mensen de beslotenheid van de huiskamer met televisie en (later) dvd en spelcomputer. In die huiskamer zat soms een gezin, maar steeds vaker ook een man of vrouw alleen: het aantal eenpersoonshuishoudens verviervoudigde tussen 1960 en 2001 bijkans, zodat aan het begin van de eenentwintigste eeuw ruim een derde van alle huishoudens uit alleenstaanden (in hedendaags Nederlands: 'singles') bestond.⁸⁶ Intussen raakten de kerkbanken steeds leger, doordat meer leden voor de kerk bedankten en de resterende leden minder vaak

ter kerke gingen. Rond 1960 beschouwde slechts een vijfde van de Nederlanders zich als onkerkelijk, in 1980 ongeveer twee vijfde en in 1991 meer dan de helft.⁸⁷ Die ontkerkelijking werd bij lange na niet gecompenseerd door de toch ook aanzienlijke groei van het aantal moslims en hindoes – van 0,4 procent tot 6,4 procent van de bevolking. Dat was overigens ook een belangrijke maatschappelijke verandering die van grote invloed zou zijn op het straatbeeld in veel grote steden: daar verschenen *halal*-slagerijen en Turkse theehuizen, vrouwen met hoofddoeken en mannen in lange gewaden, moskeeën en *mandirs*. De samenleving werd multicultureler.⁸⁸

Deze maatschappelijke veranderingen lieten de politiek niet onberoerd. In de jaren zestig en zeventig kon men het politieke leven in Nederland nog – enigszins schematiserend – duiden als de strijd tussen zuilen en tussen sociale klassen. De arbeiders werden vertegenwoordigd door de PVDA en kleine linkse partijen, de kapitalisten door de VVD, terwijl de christendemocraten trachtten de verschillende klassen met elkaar te verzoenen. In de jaren tachtig en negentig hielp dat schema ons niet zoveel meer. De arbeidersklasse leek uiteen te vallen door de individualisering van de arbeid en de groeiende verscheidenheid van werksituaties en arbeidsvoorwaarden. Er kwam welvaart voor velen en armoede voor enkelen. De PVDA, in de jaren zestig en zeventig door toedoen van Nieuw Links geradicaliseerd, zette in de jaren tachtig het socialisme ‘op sterk water’. Zij zocht geleidelijk toenadering tot de christendemocraten en zelfs tot de liberalen, wat in 1994 culmineerde in de zogeheten ‘Paarse coalitie’ met D66 en VVD.⁸⁹ Ideologische verschillen begonnen te vervagen.⁹⁰ Zelfs de van oorsprong revolutionaire linkse partijen CPN en PSP, die in de jaren zeventig nog streefden naar communisme, respectievelijk radensocialisme, en meer heil verwachtten van buitenparlementaire actie dan van het parlement, namen daar in de jaren tachtig geleidelijk afstand van. In 1990 gingen ze op in GroenLinks, een partij die meer waarde hechtte aan de markteconomie en het parlementaire stelsel dan aan socialistische experimenten en revolutionaire actie.⁹¹

Terwijl de politieke strijd luwde, verloren de meeste partijen leden. Betaalden in 1980 nog meer dan 400.000 Nederlanders contributie aan een partij, tien jaar later was dat aantal gedaald tot 340.000 en eind jaren negentig tot krap 300.000.⁹² Ook de opkomst bij verkiezingen daalde gestaag. Bracht in de jaren zeventig nog tussen de tachtig en negentig procent van de kiesgerechtigden een stem uit bij de Tweede Kamerverkiezingen, in 1998 deed iets meer dan zeventig procent dat. Bij de verkiezingen voor gemeenteraden, Provinciale Staten en het Europees Parlement daalde de deelname tot respectievelijk zestig, vijftig en minder dan veertig procent.⁹³

Sommige waarnemers weten de dalende politieke participatie aan een groeiende kloof en afnemend vertrouwen tussen overheid en burgers, maar de gegevens van kiezersonderzoek duiden daar niet op.⁹⁴ Wel lijkt er sprake te zijn geweest van een kloof tussen hoogopgeleide en laagopgeleide burgers, wellicht zelfs een nieuw soort klassentegenstelling, die kernachtig kan worden getypeerd met de term ‘diplomademocratie’.⁹⁵ Politieke partijen zouden meer en meer het domein worden

van de hoger opgeleide klasse. Die klasse koestert veelal andere politieke opvattingen dan de lager opgeleide klasse, vooral over immigratie, de multiculturele samenleving en Europese eenwording.⁹⁶ In de Tweede Kamer heerste daarover in de jaren tachtig en negentig een grote mate van overeenstemming, maar onder de bevolking was dat minder het geval.⁹⁷ Juist op dat gebied ontstond zo ruimte voor nieuwe politieke bewegingen die de multiculturele samenleving en de Europese integratie afwezen, en beweerden daarmee het volk te vertegenwoordigen dat door de elite genegeerd zou worden.

Die nationaal-populistische bewegingen zouden pas na de eeuwwisseling succes boeken. De Centruumpartij en de Centrumdemocraten lukte het in de jaren tachtig en negentig niet, hun succes was bescheiden en van korte duur. Hun nationalisme werd door de opinieleiders in de media en de wetenschap onmiddellijk in verband gebracht met het nationaalsocialisme en taboe verklaard. Mede door toedoen van Fortuyn zou na de eeuwwisseling die politieke correctheid verdwijnen. De druk van buiten leidde niet tot meer solidariteit en eenheid binnen de Centruumpartij en de Centrumdemocraten, maar leek interne verschillen juist te versterken en conflicten te laten escaleren.

Aan de latente onvrede werd in de jaren negentig niet alleen tegemoetgekomen door de Centrumdemocraten, maar ook door twee ouderenpartijen – die in 1994 met zeven zetels in de Tweede Kamer kwamen – en door de Socialistische Partij (sp), die in dat jaar eveneens in de Tweede Kamer debuteerde (met twee zetels). De ouderenpartijen trachtten niet het volk tegen de elite te mobiliseren, maar de belangen van ouderen te behartigen; zij blijven hier dan ook verder buiten beschouwing.⁹⁸ De sp zag wel een tegenstelling tussen volk en elite en zij wordt derhalve in het volgende hoofdstuk uitvoerig behandeld. Daarnaast kanaliseerden verschillende lokale partijen de onvrede in hun gemeente, wat in hoofdstuk 4 aan de orde komt.

Slot

Nederland kent, zoals Te Velde terecht stelt, geen populistische traditie. Hij koppelt populisme aan volkssoevereiniteit, die in ons land ook zelden een thema van reflectie vormde en als beginsel veelal werd afgewezen.⁹⁹ Vossen legt meer nadruk op de verzuiling, die een beroep op het volk als min of meer homogene eenheid problematisch maakte. Hij ziet slechts drie ‘populistische momenten’ in de Nederlandse geschiedenis, die stuk voor stuk samenvielen met een crisis in het verzuilde bestel: de nasleep van de Eerste Wereldoorlog en de invoering van algemeen kiesrecht in 1918, het begin van de ontzuiling in de jaren zestig, en de periode na 2000 waarin de zuilen in de politiek vrijwel geen rol meer leken te spelen.

Gezien de in dit boek gehanteerde definitie die populisme opvat als een dunne ideologie die de kloof tussen volk en elite centraal stelt en die kloof wil overbruggen

door het (homogene) volk meer directe macht te geven in het politieke besluitvormingsproces, zijn Te Velde en Vossen nog niet streng genoeg geweest in hun selectie van populistische golven (Te Velde) dan wel momenten (Vossen). Bij baron Van der Capellen en de patriotten aan het eind van de achttiende eeuw komt de populistische ideologie hoogstens in vage vorm voor, amper te onderscheiden van het democratisch radicalisme dat in die periode ook ontstaat. Daarbij dient bedacht te worden dat het volk in hun tijd nog geen enkele formele macht bezat, zodat zelfs de verkiezing van volksvertegenwoordigers, zoals Van der Capellen die voorstelde, een revolutionaire eis leek. De socialisten en sociaaldemocraten streefden in de negentiende eeuw eveneens naar verkiezing van het parlement door het hele volk, maar ijverden daarnaast voor meer directe democratie. Voor hen stond echter niet zozeer de tegenstelling tussen volk en elite, maar die tussen arbeid en kapitaal centraal. De antirevolutionair Kuyper, in de ogen van Te Velde een echte populist, wees de volkssoevereiniteit in theorie en praktijk af, dus ook elke vorm van directe democratie. Feitelijk gold dat ook voor Treub en de boerenleiders Braat en Koekoek, die Vossen als populistten beschouwt.

Al deze politici en partijen deden, evenals de nationaalsocialisten, wel een beroep op 'het volk', maar meer als stijlfiguur of tactiek dan om een kloof tussen het volk en de elite te overbruggen en vormen van directe democratie in te voeren. D66 wilde dat laatste juist wel, maar stelde weer niet een homogeen volk tegenover een homogene elite en lijkt dus eerder een eigentijds voorbeeld te zijn van democratisch radicalisme dan van populisme – vergelijkbaar met de positie van de SDAP aan het begin van de twintigste eeuw. Pas aan het eind van de hier beschreven periode, namelijk in de jaren tachtig van de twintigste eeuw, zien we met de Centrumpartij en de Centrumdemocraten een beweging die aan alle criteria van populisme voldoet, al is het zelfs daar nogal fragmentarisch. Janmaat was in onze ogen vooral een nationalist met populistische neigingen.

Juist door het ontbreken van een sterke populistische traditie in Nederland in de twintigste eeuw zochten politici met populistische neigingen haast noodgedwongen aansluiting bij andere stromingen – en zuilen. Ze moesten daarbij als het ware elke keer weer opnieuw het wiel uitvinden. Dat was ook nog het geval in de periode rond de eeuwwisseling, zoals we in de volgende hoofdstukken zullen zien.

Van massalijn naar marketing. Over het populisme van de SP

De politiek is verworden tot een bezigheid van de intellectuele middenklasse. Wij hechten aan contacten met 'gewone mensen'. Wij luisteren, doen wat met hun problemen..., maar wij pakken het gestructureerd aan. Ik kan echt verschrikkelijk kwaad worden als dat populisme wordt genoemd.

Jan Marijnissen in *GroenLinks Magazine*, mei 1994

Aan de vooravond van de Tweede Kamerverkiezingen in mei 1994 wilde de SP-leider Jan Marijnissen niets weten van de aanduiding 'populistisch' voor zijn partij. De SP gaf uiting aan gevoelens van onvrede en protest die in de samenleving voorkomen, maar deed dat niet klakkeloos, als een doorgeefluik. 'Wij zijn een volkse partij en daar schamen we ons niet voor', aldus Marijnissen:

Er wordt vaak gesuggereerd dat wij met een bezem de straat op gaan en daar opvattingen bij elkaar harken om die vervolgens in gemeenteraden en de Tweede Kamer te laten horen. Dat is in strijd met de werkelijkheid. We zijn geen megafoon van de straat. We filteren de opvattingen die we tegenkomen, en toetsen die aan onze uitgangspunten. Zonder die toets zouden we een populistische partij zijn.¹

Heeft Marijnissen gelijk met zijn opvatting dat de SP niet populistisch is? Het antwoord hangt vanzelfsprekend af van wat er met die term wordt bedoeld. Wat hij eronder lijkt te verstaan, zou beter 'opportunisme' kunnen worden genoemd: het volk zijn zin geven, wat het ook wil. Wanneer in dit boek daarentegen over populisme wordt gesproken, gaat het over het centraal stellen van de tegenstelling tussen volk en elite, met inbegrip van de direct-democratische staatkundige voorstellen om die kloof te overbruggen (zie hoofdstuk 1). Met deze omschrijving van het populisme als uitgangspunt zal in dit hoofdstuk worden betoogd dat de SP zich inderdaad lange tijd populistisch heeft opgesteld, zij het op haar eigen manier, in een linkse variant. Anders dan de meeste populisten beriep de partij zich aanvankelijk niet alleen op 'het volk' maar ook op de arbeidersklasse; in de

door haar gebezigde term de ‘gewone man’ vielen deze categorieën tot diep in de jaren tachtig eigenlijk samen.

Ideologische evolutie van de sp: afscheid van Mao, Lenin en Marx

De wortels van de sp liggen in de maoïstische beweging in Nederland, die in het midden van de jaren zestig ontstond als gevolg van een diepgaand conflict tussen de twee communistische grootmachten: de Sovjet-Unie en de Volksrepubliek China. Van de Communistische Partij van Nederland (cpn) maakte zich een aantal Peking-georiënteerde leden los, die hun eigen partijtjes oprichtten. Soms gingen die samen, maar nog vaker vielen ze uit elkaar. In 1970 kwam de Kommunistische Eenheidsbeweging Nederland (marxistisch-leninistisch) tot stand, maar ook dit clubje bezweek spoedig aan interne tegenstellingen. Al na een jaar of anderhalf scheidde de ‘proletarische’ vleugel zich af en richtte deze de Kommunistische Partij Nederland (marxistisch-leninistisch) op (kpnml) – op alternatieve wijze geschreven volgens de regels van de in die tijd in linkse kringen in zwang zijnde progressieve spelling. Omdat deze benaming nogal sektarisch overkwam, werd deze in oktober 1972 gewijzigd in Socialistische Partij (sp).

Aanvankelijk beriep de sp zich op het marxisme-leninisme, ‘verrijkt met het denken van Mao’. Naast Marx en Lenin beschouwde de partij de ‘grote roerganger’ Mao Zedong met zijn in het *Rode Boekje* vastgelegde ideeën als lichtende voorbeeld. De partij had diepe bewondering voor de voorzitter van de Chinese communistische partij. ‘Geniaal in zijn eenvoud, eenvoudig in zijn genialiteit’, zo roemde het partijblad *de Tribune* hem.² Na Mao’s dood in 1976 hield de verheerlijking echter snel op. Zijn in het Nederlands vertaalde publicaties werden niet langer in *de Tribune* aangeboden en zijn naam verdween uit de kolommen. De sp richtte zich voortaan uitsluitend op Marx en Lenin, met nog steeds als doel de omvorming van Nederland tot een socialistisch land. Aan het kapitalistische systeem van onderdrukking en uitbuiting moest een rigoreus einde worden gemaakt door het afschaffen van het particuliere eigendom van de productiemiddelen. Na de revolutie zou het volk ‘de rechtmatige eigenaar’ worden van de grote concerns als Philips en Shell, banken en verzekeringsmaatschappijen, de pensioenfondsen en de geneesmiddelenindustrie, maar ook van woningen, grond en gezondheidszorg.³

In de politieke praktijk van alledag slaagde de sp er tot op zekere hoogte in, mede door de ‘demaïosatie’, zich wat van haar sektarische imago te ontdoen. Bij de raadsverkiezingen won zij hier en daar zetels, maar bij de Tweede Kamerverkiezingen kwam ze steeds adem tekort (zie tabel 1). Toen ook in 1989 de landelijke electorale doorbraak uitbleef, besloot de sp tot een nieuwe aanpak. Als gevolg van de deconfiture van het communisme in Oost-Europa en de Sovjet-Unie gingen daarbij enkele leninistische dogma’s voor de bijl. De partij wenste lessen te trekken uit de mislukking van het ‘reëel bestaande socialisme’, dat overigens altijd op haar sympathie had kunnen rekenen, ook al werd dat toen ontkend.⁴ In 1991 werd het

begrip marxisme-leninisme geschrapt, omdat het te veel verwarring zou wekken. Volgens partijleider Marijnissen was 'het etiket langzamerhand als een molensteen om onze nek gaan hangen'.⁵ Marx bleef nog wel in ere. Het partijcongres besloot het politieke gedachtegoed uitsluitend aan te duiden met het begrip 'socialistisch'. De sp koerste nog altijd aan op een socialistische samenleving, zij het dat zij het aantal te socialiseren sectoren beperkte tot grote bedrijven en banken. De transformatie werd in maart 1993 afgerond met een geringe naamsverandering: de Socialistiese Partij ging toen Socialistische Partij heten.⁶

Van de socialistische heilsverwachting is tegenwoordig weinig of niets meer over, na een derde ideologische facelift aan het einde van de jaren negentig. Geheel onverwacht kwam dat niet, aangezien in de programma's voor de Tweede Kamerverkiezingen al sinds 1994 de term 'socialisme' niet meer voorkwam (behalve wanneer de partijnaam voluit werd geschreven). In het beginselprogram *Heel de mens*, dat het partijcongres in 1999 aannam, stelde de sp expliciet dat het socialisme geen blauwdruk is voor een toekomstige samenleving, noch een 'heilsprofetie, die volstaat met de belofte dat het achter de horizon allemaal beter zal zijn'. De partij beschouwde zichzelf nog wel op weg naar een 'betere wereld', maar had daarbij de notie van het socialisme als eindpunt van de geschiedenis verlaten.⁷ Bovendien werd het centrale leerstuk van de socialistische ideologie, de vergemeenschappelijking van de productiemiddelen, in de beginselverklaring vervangen door een morele invulling: onder socialisme verstond de sp vanaf toen 'menselijke waardigheid, gelijkwaardigheid en solidariteit'.⁸

Na de demaoïsatie en deleninistatie was nu de socialistische aartsvader Marx aan de kant gezet. Volgens partijsecretaris Tiny Kox was de opknappbeurt nodig 'om een brug te slaan naar mensen die in het verleden wellicht goede gronden hadden om zich niet bij ons aan te sluiten'. De sp was 'nooit opgericht om klein te blijven en dus hebben we welbewust gewerkt aan een visie die door heel veel mensen omarmd kan worden'.⁹

Vanuit deze invalshoek is het logisch dat de sp in dit proces van ideologische vernieuwing ook de revolutie afvoerde, want een gewelddadige omwenteling als onontkoombaar beschouwen, komt de populariteit van een organisatie in Nederland natuurlijk niet ten goede. In het voetspoor van Marx, Lenin en Mao had de sp aanvankelijk geen geloof in een vreedzame overgang naar het socialisme. 'Politieke macht komt uit de loop van een geweer', zo had Mao kernachtig gesteld.¹⁰ De heersende kapitalistenklasse zou zich immers met alle geweld tegen haar onteigening verzetten, dat had het lot van de marxistische president Allende in Chili in 1973 nog eens ten overvloede aangetoond.

Niettemin raakte de revolutie in de sp op de achtergrond, mede omdat het de mensen kopschuw zou maken, aldus de advocaat Bob Ruers, een partijlid van het eerste uur: 'Je moet uitgaan van de mensen, dus niet reppen over de revolutie. Veel mensen begrijpen dat niet. Je zult heel praktisch moeten zijn. Hardlopers zijn doodlopers.'¹¹ Toch was zijn partij er in 1990 nog van overtuigd dat er voor een principiële wijziging van de machtsverhoudingen in Nederland een 'langdu-

rige, intensieve strijd' nodig zou zijn.¹² In het nieuwe beginselprogram van 1999 was dit militante perspectief evenwel geheel verdwenen. De sp ging nu niet verder dan dat zij strijd wilde voeren 'voor het verwerkelijken van alternatieven voor de korte en de langere termijn'.¹³

Deze globale schets laat zien dat de sp in de afgelopen veertig jaar haar beginselen op cruciale momenten tegen het licht heeft gehouden om te bezien wat hun betekenis of relevantie was. Daarbij zag zij er niet tegenop om afstand te doen van bepaalde dogma's wanneer die een barrière vormden voor het aanspreken van nieuwe doelgroepen en daarmee voor electorale groei. De partij werd gaandeweg gematigder en pragmatischer – niet langer socialistisch, maar geleidelijk aan meer sociaaldemocratisch. De sp streeft immers niet langer naar socialisatie van de productiemiddelen of planning van de productie, maar naar versterking van de sociale verzorgingsstaat en regulering van de markt, met iets meer overheidsinvloed dan tegenwoordig. Bovendien heeft de partij de revolutionaire oriëntatie van weleer ingeruild voor de principiële aanvaarding van de parlementaire democratie, zoals hieronder ook nog aan de orde zal komen. Deze positie is kenmerkend voor de naoorlogse sociaaldemocratie.¹⁴ De sp zelf is het met deze aanduiding eens: 'Met het typeren van de sp als *sociaal-democratisch* is... niets mis, mits de aanduiding *sociaal-democratisch plus* is', aldus Kox in 2007, toen hij niet meer partij-secretaris was, maar voorzitter van de Eerste Kamerfractie.¹⁵

Oorsprong populisme

De stuwende kracht achter deze ideologische en strategische aanpassingen van de sp was de sterke behoefte van de partij om te voorkomen dat de afstand tussen haar en de 'gewone mensen' – later de kiezer – onnodig groot zou worden. Deze drang vloeide voort uit de maoïstische opvattingen van de sp en zou alle grote hervormingen die de partij doormaakte, overleven – net zoals haar populistische geneigdheid, die uit dezelfde bron voortkwam.¹⁶

Veel meer dan het marxisme en het leninisme heeft het maoïsme populistische trekken. Waar Marx en Lenin de arbeidersklasse als de drijvende kracht in de geschiedenis bestempelden, ging Mao Zedong uit van de spontane revolutionaire creativiteit van de boerenmassa's.¹⁷ De communisten moesten zich met het volk vereenzelvigen, er aandachtig naar luisteren en vooral alles vermijden wat hen van het volk zou vervreemden. 'Dien het volk', zo luidde het eerste gebod van Mao. Zijn grote geloof in de massa's stond op gespannen voet met de voorhoederol die zijn leermeester Lenin aan de communistische partij toekende. De leider van de Russische bolsjewieken wantrouwde al grondig de spontaniteit van de arbeidersklasse, laat staan die van de boerenmassa's. Het ware proletarische bewustzijn kon de arbeidersklasse slechts van buitenaf worden bijgebracht door de voorhoede van beroepsrevolutionairen, de communistische partij, die dan ook de leidende rol in de klassenstrijd diende te vervullen (zie ook hoofdstuk 2).

Mao erkende eveneens de noodzaak van een politiek bewuste *avant-garde*, maar hij sloeg de revolutionaire potenties van het volk – en met name de boeren – veel hoger aan dan Lenin. Hij moest ook wel, omdat er in China in de eerste helft van de twintigste eeuw nauwelijks arbeiders waren. ‘Wij moeten op de massa vertrouwen, wij moeten op de partij vertrouwen – dat zijn twee fundamentele beginselen’, orakelde de Chinese partijvoorzitter.¹⁸ De spanning tussen beide uitgangspunten overbrugde hij met het leerstuk van de ‘massalijn’. In deze doctrine verbond Mao de noodzaak van revolutionair leiderschap op dialectische wijze met de plicht naar het volk te luisteren en het te dienen:

neem de denkbeelden van de massa..., verander ze door studie in... samenhangende denkbeelden, breng ze dan weer onder de massa en propageer en verklaar ze... en zorg dat de massa eraan vasthoudt en ze daadwerkelijk tot uiting brengt, en beproef de juistheid van deze denkbeelden in de door de massa gevoerde acties... Zo zullen onze denkbeelden in een eindeloze kringloop, keer op keer juister, levenskrachtiger en rijker worden.¹⁹

Mao's massalijn was voor de sp van meet af aan haar allesbepalende strategische kompas. ‘De sp beweegt zich in de massa als een vis in het water’, zo zag zij zichzelf, en op grond daarvan meende de partij de ‘stem van het volk’ te zijn, die beter dan wie ook in staat zou zijn te weten wat er onder de volksmassa's leefde.²⁰ Uitgangspunt voor de activiteiten en de politieke opstelling van de sp was de in de wijken en buurten gepeilde mening van de ‘gewone’ man – of althans de perceptie die de partij daar zelf van had. De partijleden gingen avond aan avond langs de deuren om exemplaren van de ledenkrant *de Tribune* te verkopen, waarbij zij ook probeerden te achterhalen welke problemen er in de buurt speelden. Naast het colporteren waren de leden actief in verschillende mantelorganisaties van de sp, zoals de Vereniging Voorkomen is Beter en de Bond van Huurders en Woningzoekenden. De meningen en opvattingen van de ‘gewone mensen’ die de sp bij de colportage en in de verschillende acties vernam, werden daarna min of meer tot richtsnoer of norm voor haar verdere handelen verheven.

De sp was van het begin af aan zeer beducht voor stellingnames die haar van de bevolking zouden kunnen isoleren. In 1974 zei Marijnissen, met zijn 21 jaar al afdelingsvoorzitter in Oss, bijvoorbeeld dat de sp slechts uitvoerde wat het volk eiste, want ‘het gaat er niet om wat wij vinden, maar wat de mensen van ons willen’. Zijn partijgenoot Ton Voets dacht er net zo over: ‘Wij stellen ons niet boven de mensen. We voeren uit wat zij willen. Daar leren wij enorm veel van. We stellen ons niet op als de voorhoede van de arbeidersklasse, die alles beter weet.’²¹ Deze formuleringen komen overigens dicht in de buurt van de opvatting van het populisme die Marijnissen twintig jaar later zo zou verfoeien: de partij als een doorgeefluik van de standpunten in de straat.

Stonden de leninistische en populistische component binnen het maoïsme tegenover elkaar wat betreft de verhouding tussen partij en volk, zij versterkten

elkaar juist in de activistische inslag van Mao's gedachtegoed. Bij voortduring wekte de partijvoorzitter in zijn geschriften zijn aanhangers op tot revolutionair handelen. 'Durf te strijden, durf te winnen', zo jutte hij zijn volgelingen op, en ook dit sprak de sp sterk aan. De partij gebruikte Mao's parool tot 1980 als ondertitel voor haar ledenblad *de Tribune*, en nog in 1987 stond het citaat op een spandoek dat in de zaal hing waar het vierde partijcongres werd gehouden. De activistische en voluntaristische instelling van de sp, het vertrouwen dat door te handelen maatschappelijke verbetering mogelijk is, valt hier voor een belangrijk deel uit te verklaren.

De maoïstische verheerlijking van het volk in combinatie met het 'primaat van de praktijk' heeft duidelijk zijn sporen nagelaten in de sp. Haar wantrouwen ten opzichte van de politieke en maatschappelijke elite enerzijds en het grote belang dat zij hecht aan buitenparlementair activisme anderzijds zijn terug te voeren op de beginjaren toen de partij zich volledig richtte op Mao en diens directieven als leidraad nam. Hoewel de sp tegen het einde van de jaren zeventig afstand nam van China en het maoïsme, is deze populistische en activistische opstelling haar blijven karakteriseren.

Marxistisch-leninistische kritiek op de politieke elite

Na haar afscheid van Mao bleef de sp het marxisme-leninisme aanhangen, tot aan het begin van de jaren negentig. Daarmee hield zij ook vast aan haar uitgesproken negatieve opvattingen over de parlementaire democratie. Hoewel het algemeen kiesrecht werd beschouwd als een belangrijke verworvenheid van de arbeidersklasse, was dit politieke stelsel in haar ogen niet meer dan een façade van de dictatuur van het kapitaal. 'Niet door de gemeenteraad, maar door de aandeelhouders, niet in de ministerraad, maar in de direktiekamers vallen de besluiten, die doorslaggevend zijn voor het dagelijks leven van de bevolking', zo meende de partij. Pas wanneer Nederland socialistisch zou zijn geworden, kon er sprake zijn van een echte democratie waarin 'de mensen in bedrijven en buurten' het voor het zeggen hadden. 'Het socialisme vervangt de heerschappij van een handjevol machthebbers door de heerschappij van het volk.'²²

Dat einddoel was volgens de sp echter niet langs de parlementaire weg der geleidelijkheid te verwezenlijken, zoals hierboven al is aangegeven. 'De heersende klasse maakt het onmogelijk om het socialisme langs vreedzame weg te bereiken. Daarom is de sp een revolutionaire partij', aldus het in 1974 vastgestelde beginselprogramma.²³ Dat zij in mei van dat jaar voor het eerst aan de verkiezingen deelnam (voor de gemeenteraden) was dan ook hoofdzakelijk om propagandistische redenen, niet omdat ze van de volksvertegenwoordiging veel heil verwachtte. 'Juist om de parlementaire lichamen te ontmaskeren als "kletscolleges" (zoals Lenin ze noemde) is het noodzakelijk om ter plaatse de belangen van de gewone man te verwoorden.'²⁴ Bovendien kreeg de sp zo de kans 'op te treden als spreekbuis

van wat er onder de mensen leeft', bekendheid te geven aan haar standpunten en door haar inbreng de buitenparlementaire actie te ondersteunen en te versterken.²⁵

Aan deze kritische opvattingen over de parlementaire democratie en verkiezingen hield de sp geruime tijd vast; in november 1987 werden deze, samen met de andere marxistisch-leninistische dogma's, tijdens het vierde partijcongres nog eens onderstreept. Hoe de zeggenschap van het volk staatkundig vorm moest krijgen, bleef al die tijd in nevelen gehuld. Instrumenten als het referendum of de directe verkiezing van bestuurders kwamen nog niet voor in het vocabulaire van de sp. Dat is opmerkelijk, omdat dergelijke direct-democratische voorstellen eigenlijk regelrecht voortvloeiden uit het maoïstische imperatief 'dien het volk'. 'Gekozen leiders hebben een opdracht – niet om hun eigen positie te verbeteren, maar om het volk te dienen', schreef Koos van Zomeren, die toen journalist was en deel uitmaakte van de partijleiding totdat hij in 1975 uit de sp stapte. 'Om hen voor misstappen te behoeden moeten ze onder voortdurende controle van de basis staan.'²⁶

De sp uitte te pas en te onpas snoeiharde kritiek op het gebrekkige representatieve functioneren van de gevestigde politieke partijen. Volgens de partij waren zij één pot nat, niet meer dan 'verkiezingsapparaten', die mooie beloften deden zonder dat daarvan veel terecht kwam. De partijen zouden de wil van de bevolking gewoonweg aan hun laars lappen en zich weinig van de kiezers aantrekken. 'In de Tweede Kamer werd er voor de mensen gedacht en beslist.'²⁷ Het ging hun vooral om de zetels, om daarna 'vier jaar een beetje in de Tweede Kamer te gaan zitten zwammen' – en dat ook nog eens goedbetaald. 'Niet voor niets zeggen veel mensen dat het zakkenvullers zijn. Ze zien hoe goed de heren en dames voor zichzelf zorgen, terwijl ze aan de inkomens van alle gewone mensen – niet de specialisten of zo – zitten te rotzooien', zo fulmineerde sp-voorzitter en -lijsttrekker Hans van Hooft aan de vooravond van de Tweede Kamerverkiezingen in mei 1986.²⁸ Al met al was het volgens de sp geen wonder dat veel kiezers het vertrouwen in de gevestigde partijen hadden verloren.

Tegenover dit uiterst negatieve beeld van de gevestigde partijen presenteerde de sp zichzelf telkens als een bijzondere politieke partij, 'die met geen enkele andere kan worden vergeleken'. De sp was geen kiesvereniging die één keer in de vier jaar even tot leven komt, maar een partij van een geheel ander type, eigenlijk één *hors concours*: ze was een 'buitenparlementaire partij', zelfs als ze aan verkiezingen deelnam; geen partij van woorden of van loze beloften, 'maar een partij die wat doet'.²⁹ In het verkiezingsprogramma van 1981 formuleerde de partij het aldus: 'Wie de sp kent, weet dat we zeggen wat we doen en we doen wat we zeggen' – Pim Fortuyn zou zich twintig jaar later met dezelfde bewoordingen tegen de gevestigde partijen afzetten.³⁰ Voortdurend beriep de sp zich op haar directe contacten met de gewone mensen. Door in buurten en bedrijven haar 'voelhorens' uit te steken, door midden in de maatschappij te staan, was zij in staat om in de Tweede Kamer de stem van het volk laten horen. 'Wij kunnen dat, omdat wij in

de praktijk werken, omdat wij geen hoogdravende, door niemand te begrijpen taal uitslaan, en omdat we socialisten zijn.³¹

Het afwijkende van de sp school volgens de partij ook in haar beginselvastheid: nooit zou zij haar principes inruilen voor goedbetaalde baantjes. Hierbij kon ze zich beroepen op de afdrachtregeling die in het leven was geroepen toen de partij in 1974 haar eerste raadszetels behaalde, en die tot op de dag van vandaag bestaat maar intern wel omstreden is geraakt. Het uitgangspunt van dit 'kroonjuweel' van de sp is dat haar volksvertegenwoordigers financieel niet slechter, maar ook niet beter mogen worden van hun werkzaamheden in de vertegenwoordigende lichamen, en dat ze daarom een deel van hun beloning die ze hiervoor ontvangen, dienen af te staan aan de partij. Tijdens de verkiezingscampagne van 1986 kondigde Van Hooft publiekelijk aan dat, mocht hij worden verkozen, hij zijn salaris in de partijkas zou storten. Zo zou de sp in de Tweede Kamer laten zien 'dat eerlijk het langst duurt. Dat recht door zee gaan ook in de politiek van vandaag de dag mogelijk moet zijn.'³²

De combinatie van marxistisch-leninistisch dedain ten opzichte van de parlementaire democratie en de sterke maoïstische identificatie met het volk resulteerde in een populistisch getoonzette kritiek van de sp op de gevestigde politiek. Centraal daarin stond de kloof tussen de politieke elite en de mensen in het land. De representatieve democratie negeerde overduidelijk de wil van het volk – hetgeen volgens de leer van Marx en Lenin onder het kapitalisme ook moeilijk anders kon, gezien de heerschappij van de bourgeoisie – en de politieke partijen waren slechts uit op eigenbelang en niet gericht op maatschappelijke hervormingen. Het gebruikelijke populistische panacee – meer directe democratie – kwam nog niet in het receptenboekje van de sp voor, waarschijnlijk omdat de partij nog alle heil verwachtte van de grote 'kladderadatsch', die een socialistische samenleving zou inluiden. Pas als de productiemiddelen gesocialiseerd zouden zijn, zou de soevereiniteit van het volk, en daarmee echte, ware democratie, mogelijk zijn.

Ook al was het populisme van de sp in de jaren zeventig en tachtig niet volledig vanwege het ontbreken van een pleidooi voor direct-democratische hervormingen, de partij ging wel uit van de klassiek-populistische manicheïstische dichotomie (de tweedeling tussen het goede volk en de immorele elite) en hanteerde een retoriek waarvan rechtse populistten als Fortuyn zich na de eeuwwisseling soms ook zouden bedienen. Het beroep op de 'gewone mensen' en de 'gewone man' springt het meest in het oog, maar er zijn tal van andere voorbeelden voorhanden, afgezien van de staaltjes die hierboven al zijn vermeld. Een kleine greep: zo zou er met de sp 'een frisse wind' in de Kamer gaan waaien, wilde de partij in het parlement fungeren 'als breekijzer om oude, vermolmdde structuren los te wrikken', was zij 'betrouwbaar', bezigde zij 'duidelijke taal', moest het 'roer om' en was zij voorstander van 'een andere politiek. Een nieuwe toekomstgerichte politiek.'³³ Het is de populistische standaardreflex van nieuwkomers die zich profileren als buitenstaander om zich te legitimeren en hun electorale kansen te vergroten.

Eenheid boven alles

De SP zette zich niet alleen af tegen het establishment, maar waakte tot diep in de jaren tachtig ook tegen dreigingen die aan de eenheid van de arbeidersklasse zouden kunnen tornen. Die gevaren zag de partij enerzijds vanuit feministische hoek komen en anderzijds opdoemen als gevolg van de komst van de gastarbeiders. Dit leidde tot enkele geruchtmakende brochures, die vooral in linkse kringen kwaad bloed zetten.

Op basis van haar 'nauwe kontakten' met arbeidersvrouwen probeerde de SP op nogal botte wijze af te rekenen met het feminisme. De partij meende dat feministen vrouwen tegen mannen opzetten. Arbeidersvrouwen voelden zich echter in het geheel niet onderdrukt door hun man, maar, samen met hun echtgenoot, uitgebuit door de bazen. Het feminisme zaaide alleen maar verdeeldheid tussen mannen en vrouwen, waarmee het de aandacht afleidde van de allesoverheersende klassenstrijd en het kapitalisme in de kaart speelde. Partijleider Daan Monjé, die het rapport had geschreven, leek zich kapot te ergeren aan de feministische literatuur, 'waaruit de man als een komplette imbeciel op seksueel gebied tevoorschijn komt'.³⁴ Hij haalde hard uit naar de feministes met hun 'gevit op man en kinderen' en schilderde ze af als veelal seksueel gefrustreerde vrouwen uit de hogere milieus. Met het recht op abortus dat zij eisten, stemde de SP in, maar met kinderopvang had de partij weinig op; het ontwikkelen van een hechte binding met de ouders lukte veel beter in het gezin dan in een kinderdagverblijf. Van dit alles hadden de Kamerleden van de linkse partijen die zich voor de feministische zaak inspanden, volgens Monjé geen enkele weet; hun opstelling getuigde 'van een groot gebrek aan contact met de arbeidersklasse. Deze volksvertegenwoordigers vertegenwoordigen het volk niet, want het volk denkt anders. Door het contact, dat wij dagelijks met de mensen hebben, weten wij dit.'³⁵

Met behulp van hetzelfde populistische procedé formuleerde de SP haar standpunt over gastarbeiders. 'Alle andere partijen' zouden over dit probleem 'zeer wazig' doen en een oplossing uit de weg gaan; de overheid en 'professionele hulpverleners' zouden slechts hameren op begrip en aanpassing aan de nieuwkomers en daarmee de in de maatschappij levende opvattingen negeren.³⁶ De SP wilde daarentegen niet de kop in het zand steken. Als 'spreekbuis' van wat er onder de mensen leeft en 'na veel onderzoek en studie' bepleitte zij in de brochure *Gastarbeid en Kapitaal* een heldere remedie om een einde te maken aan de 'vlees-noch-vis-situatie' waarin de islamitische buitenlandse werknemers in Nederland zouden verkeren.³⁷ De partij wilde de Turken en Marokkanen – want over hen ging het – na verloop van twee jaar laten kiezen tussen remigratie naar het land van herkomst of integratie, dus het aannemen van de Nederlandse nationaliteit en aanpassing aan de Nederlandse samenleving (door het leren van de taal en de 'Nederlandse zeden en gewoonten'). Zo moest worden voorkomen dat een groep 'tweederangsburgers' zou ontstaan waarmee het kapitalisme zijn voordeel zou kunnen doen. Gastarbeiders waren immers eerder bereid vuil werk

te verrichten dan hun Nederlandse collega's, die het daardoor moeilijker kregen bij het stellen van looneisen.³⁸

Het verschijnen van de brochure in het voorjaar van 1983 baarde vooral veel opzien in 'progressief' Nederland, dat toen in het algemeen nog weinig oog had voor de meer problematische kanten van de multiculturele samenleving. De 'oprotpremie' van minstens 75.000 gulden die de SP remigrerende gastarbeiders wilde meegeven, moest het ontgelden en de voormalige maoïsten werden door sommigen op één hoop gegooid met de in die tijd als extreem rechts beschouwde Centruumpartij van Hans Janmaat (bijvoorbeeld in *de Volkskrant* door de columnist en hoogleraar psychologie Piet Vroon). Hier en daar werden de linkse partijen de SP van door hen georganiseerde 1 mei vieringen. De Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP) en de CPN gingen het verst; zij betichtten de SP van racisme en betwistten haar het predicaat 'socialistisch'. Haar 'bedenkelijke' ideeën zagen zij als uitvloeisel van haar populistische strategie: dat wil zeggen het 'inspelen op vooroordelen', aldus de CPN-woordvoerder, dan wel het 'achter iedere beweging aanhollen zonder te toetsen of de doelstellingen wel stroken met de eigen socialistische uitgangspunten', in de woorden van een partijbestuurslid van de PSP, die er voor alle duidelijkheid nog aan toevoegde dat de SP een standpunt innam 'dat bij de burens van die buitenlanders populair is'.³⁹

De SP sprak van een hetze en verweet de 'progressieven' niet te weten waarover ze spraken omdat ze nooit hun gezicht vertoonden in de oude volkswijken van de grote steden waar veel buitenlanders woonden. In plaats van de 'gewone mensen' in de steek te laten, zou de SP wel het gesprek met hen aangaan. Hierdoor was de partij 'weer duizenden ervaringen rijker geworden, waardoor ze haar standpunt met nog meer kracht van argumenten kan verdedigen'.⁴⁰ Deze bravoure kon echter niet verhullen dat de linkse kritiek hard was aangekomen. Marijnissen sprak later van 'een kras op mijn ziel'.⁴¹ Volgens hem was de SP simpelweg haar tijd vooruit geweest. 'Veel van wat ik zeg, weten de gewone mensen al twintig jaar. Er is een taboe opgeplakt door de Linkse Kerk', zo stelde hij in de herfst van 2002, waarbij hij de geringschattende terminologie van Fortuyn leende.⁴²

Aan het begin van de eenentwintigste eeuw mag de stellingname van de SP niet meer zo schokkend zijn, maar de generaliserende wijze waarop de partij haar visie destijds in de gewraakte brochure verwoordde, is nog altijd opmerkelijk. Zo zouden 'de' gastarbeiders na hun overkomst de Nederlandse vrouwen bijna als hoeren zien en niet zelden het spoelwater van de wasmachine 'zonder afvoer' lozen op de vloer. Toiletten zouden voor hen vaak 'hele vreemde dingen zijn'.⁴³

Naast het beroep op het volk tegen het establishment en de claim als enige de volkswil te kennen, omvatte het populisme van de SP in deze jaren dus ook de afkeer van alles wat verdeeldheid kon zaaien onder het 'gewone' volk (of de arbeidersklasse). 'Wij houden niet van minderheden,' verklaarde Van Hooft in die tijd, 'dat is opdelen, de mensen tegen elkaar opzetten. We moeten vechten voor het gemeenschappelijk belang'.⁴⁴ Die aversie ging verder dan alleen de marxistisch-leninistische opvatting dat het kapitalisme welvaart bij een verdeelde

arbeidersklasse; er speelde ook een nostalgisch element mee. In de optiek van de sp werd de saamhorigheid van het volk eveneens bedreigd door het individualiseringsproces en de afnemende sociale controle. Tegenover het 'ieder-voor-zich-en-God-voor-ons-allen-gedoe', dat zou leiden tot een kille, onleefbare maatschappij, greep de sp in haar verkiezingsprogram van 1986 hunkerend terug naar vroeger: 'Wat voor samenleving we ook bekijken in het verleden, altijd zien we dat de zwakken beschutting bij elkaar zoeken en dat ze zich organiseren. Daar was volop menselijke warmte, echte hartelijkheid en onderling hulpbetoon.'⁴⁵

De veronderstelde solidariteit en eendracht van het volk werd door de sp geprojecteerd in de geschiedenis, als een paradijs dat verloren is gegaan. Deze idealisering van het verleden maakt vaker deel uit van het populistische vertoog, zoals al in het eerste hoofdstuk ter sprake is gekomen. De politicoloog Paul Taggart spreekt in dit verband van 'heartland': de constructie van een ongecompliceerde, harmonische gemeenschap, waarin het leven goed was.⁴⁶

Impasse

De sp deed niet uitsluitend om propagandistische redenen aan de verkiezingen mee, maar ook omdat ze, volgens eigen zeggen, de uitslagen als een goede 'graadmeter' beschouwde voor de steun die zij onder de bevolking genoot. In 1974 nam de partij voor het eerst aan de raadsverkiezingen deel. Van de twaalf gemeenten waarin zij met een lijst uitkwam, had zij succes in Oss (drie zetels) en in Nijmegen (twee zetels). Het was het begin van een aaneenschakeling van successen: bij een toenemend aantal plaatsen waarin de sp kandidaten stelde, sleepte zij in de raadsverkiezingen in de periode 1978-1986 respectievelijk 9, 22 en 41 zetels in de wacht. In 1977 deed de sp voor het eerst mee aan de Tweede Kamerverkiezingen. Met nog geen 25.000 stemmen (0,3 procent) zat er echter voor de partij geen Kamerzetel in. Ook in 1981 (0,3 procent) en 1982 (0,5 procent) haalde de partij de kiesdeler niet, alhoewel zij in dat laatste jaar met bijna 45.000 stemmen ver reikte (zie tabel 1).

De verkiezingsresultaten laten zien dat de sp in eerste instantie een partij was die gebonden was aan de plaats of regio waarin zij door het voeren van acties enige bekendheid had verworven. Zodra zij de stap waagde naar de landelijke politiek, speelden andere factoren een rol. Natuurlijk had de sp last van het feit dat de meeste media haar nauwelijks zagen staan, maar er was meer aan de hand. Overduidelijk bleek dit nog eens bij de Kamerverkiezingen van 1986. Toen de sp in maart van dat jaar bij de raadsverkiezingen in 61 van de 714 gemeenten waar zij deelnam ruim 60.000 stemmen had getrokken, verkeerde de partij in een euforiestemming omdat dit aantal (behaald in minder dan 10 procent van alle gemeenten) goed zou zijn geweest voor één Kamerzetel. De partij had er alle vertrouwen in dat Van Hooft, die voor de derde keer lijsttrekker was, dit keer zijn opwachting aan het Binnenhof zou maken. Bij de Kamerverkiezingen enkele

Tabel 1. Uitslagen verkiezingen SP, 1977-2011

	Tweede Kamer		Provinciale Staten		Eerste Kamer	Europees Parlement	
	%	zetels	%	zetels	zetels	%	zetels
1977	0,3	—					
1978			—	—			
1979						—	—
1981	0,3	—					
1982				0			
1984						—	—
1986	0,4	—					
1987				1			
1989	0,4	—				0,7	—
1991				1			
1994	1,3	2				1,3	—
1995				12	1		
1998	3,5	5					
1999				19	2	5,0	1
2002	5,9	9					
2003	6,3	9		38	4		
2004						7,0	2
2006	16,6	25					
2007			14,8	83	12		
2009						7,1	2
2010	9,8	15					
2011			10,2	56	8		

Bron: Verkiezingsstatistieken CBS, 1977-2002; opgaven Kiesraad (www.kiesraad.nl).

NB: vanaf 2007 doet de SP in alle provincies aan de Statenverkiezingen mee. Vanaf die verkiezingen is het landelijk behaalde stemmenpercentage in de tabel weergegeven, voor de verkiezingen daarvoor uitsluitend het aantal Statenzetels.

maanden later behaalde de SP echter slechts zo'n 32.000 stemmen (0,4 procent). De partij was er wederom niet in geslaagd de grote aantrekkingskracht te weerstaan die de PVDA, die verweekeld was in een zware strijd met het CDA, op de kiezers van de kleine linkse partijen uitoefende. De klap kwam des te harder aan omdat de SP, vergeleken met de Kamerverkiezingen van 1982, zelfs bijna een derde van haar 'nationale' electoraat had verspeeld. Overigens verloren ook de CPN, de PSP en de Politieke Partij Radikalen (PPR) aan de PVDA.

De electorale rek leek er bij de sp op landelijk niveau uit te zijn, en dat nog voordat de felbegeerde Kamerzetel was binnengehaald. Het echec leidde tot intern gerommel. De mislukking werd geweten aan het onvermogen van de partij om boven de lokale belangenbehartiging uit te stijgen. Op het partijcongres op 14 november 1987 werd dan ook besloten tot een koerswijziging. De sp moest zich omvormen van wat werd gezien als een federatie van plaatselijke actiegroepen, tot een partij met een herkenbaar landelijk gezicht en een heldere toekomstvisie.⁴⁷ Een zogeheten ‘handvest’ waarin de sp haar perspectief op het socialisme voor een groot publiek concreet maakte, was daarvoor een vereiste, naast het doorvoeren van organisatorische hervormingen.

Jan Marijnissen

De persoon die de sp moest vernieuwen, was Jan Marijnissen. Op 35-jarige leeftijd werd hij begin 1988 partijvoorzitter, als opvolger van Van Hooft. Marijnissen was in 1952 in Oss geboren, als jongste in een rooms-katholiek gezin met vier kinderen. Zijn vader, die ambtenaar was op de gemeentesecretarie van Oss, overleed toen Jan tien jaar oud was. Na de dood van zijn vader ging hij naar een katholieke kostschool, eerst in Oldenzaal, daarna in Heeswijk. Daar stapte hij af van zijn geloof. Na vier jaar kwam hij weer thuis wonen. Op de hbs in Oss hield hij het niet lang uit; nadat hij voor de zoveelste keer ruzie kreeg met een docent, werd hij van school gestuurd. Hij probeerde het op een andere school, maar merkte dat hij er geen zin meer in had. In 1970 ging hij aan het werk – eerst in een ijsmakerij en daarna bij de vleesverwerkingsfabriek Zwanenberg, op de worstafdeling. Later werd hij lasser.⁴⁸

Aan het einde van de jaren zestig werd Marijnissen politiek actief. Hij deed mee aan allerlei protestacties, bijvoorbeeld tegen de oorlog in Vietnam en tegen het kolonelsregime in Griekenland. In Nijmegen volgde hij cursussen die radicaal-linkse studenten gaven over Marx, Marcuse en Freud. In een ingezonden brief in een krant die hij op zijn zeventiende schreef, betitelde hij de parlementaire democratie als ‘een farce’. Hij vroeg zich af waarom een arbeider bijna nooit raadslid was en kwam tot de slotsom dat dat aan de maatschappelijke structuren lag. Om die te veranderen, was buitenparlementaire actie noodzakelijk.⁴⁹ Marijnissen trad toe tot de afdeling Oss van de KPNml, die vanaf de herfst van 1972 sp ging heten. ‘Het was een kleine maar strijd bare groep; “niet praten maar doen” werd ons parool’, zo blikte hij erop terug.⁵⁰ De partijleden colporteerden met *de Tribune*, hielpen bewoners in oude wijken bij huisvestingsproblemen en waren betrokken bij stakingen. In maart 1974 kregen de lokale sp’ers loon naar werken; bij de raadsverkiezingen behaalde hun partij drie zetels. In augustus 1976 kwam Marijnissen tussentijds in de raad; met zijn 23 jaar was hij toen het jongste raadslid in Nederland.

Marijnissen was de spil van de partijorganisatie in Oss, die hij als kundig organisator tot grote bloei bracht. Het lokale succes in Oss viel anderen binnen de partij ook op. Hij kwam geleidelijk aan hogerop: hij werd verkozen in het Brabantse districtsbestuur, vervolgens in het partijbestuur en ten slotte in het dagelijks bestuur. Toen Marijnissen in het midden van de jaren tachtig op voorstel van Kox naar Rotterdam werd gehaald, had hij al een lange loopbaan in de partij achter zich.⁵¹

Bij zijn aantreden als partijvoorzitter kwam Marijnissen bij de sp in loondienst. Zoals zo vaak bij politici – en zeker bij populistische – zette hij de stap naar de fulltimepolitiek met de nodige aarzelingen, alsof het politieke werk minder was dan een betrekking in de maatschappij: ‘Hij wil het lassen niet opgeven, is benauwd “een burokraat” te worden, zoals hij het zelf zegt’, zo portretteerde het partijblad *de Tribune* hem.⁵² Als nieuwe leider kreeg Marijnissen in de sp veel speelruimte, niet alleen omdat Van Hooft was teruggetreden, maar ook door het overlijden in oktober 1986 van Monjé, de voor vele leden charismatische leider die vanaf de oprichting over de partij had geheerst.

Marijnissen zou in de decennia na zijn aantreden een zwaar stempel drukken op de sp, mede door de onbetwistbaar grote successen die hij boekte, overigens met steun van Kox. Als partijvoorzitter en vanaf 1994 als voorzitter van de Tweede Kamerfractie (tot 2008) domineerde Marijnissen met zijn nogal autoritaire leiderschapsstijl de partij en de fractie, wat zo nu en dan tot conflicten leidde. Voor de buitenwacht was hij het boegbeeld van de sp en een stemmentrekker van formaat.

Handvest 2000

De eerste grote taak die Marijnissen wachtte, was het opstellen van het handvest. Bij het verwoorden van de partijvisie moest ‘de hechte en onlosmakelijke band met de gewone mensen centraal staan’, zo stelde het congres, hetgeen betekende dat de strategie van de massalijn gevolgd diende te worden.⁵³ Het ontwerp werd dan ook eerst uitgebreid besproken met ‘vooraanstaande arbeiders en actieve buurtbewoners’.⁵⁴ Met de aangepaste versie trok het partijbestuur door het land om de mening van de achterban te peilen. ‘We leren van u wat de kracht is van onze kijk op de toekomst. En u vertelt ons welke vragen het Handvest bij gewone mensen oproept en welke antwoorden daar het beste op passen’, aldus partijsecretaris Kox.⁵⁵ Vervolgens verspreidden partijleden het zogeheten *Handvest 2000* op grote schaal in het land – volgens de partij onder ongeveer anderhalf miljoen huishoudens.⁵⁶ ‘Duizenden mensen’ zouden via een bijbehorend vragenformulier de sp hebben laten weten met welk onderdeel van het Handvest ze het al dan niet eens waren.

In het Handvest stelde de sp zaken aan de orde waarover ‘gewone mensen’ zich druk zouden maken, zoals wonen, werken, milieu, veiligheid en gezondheid. De oplossingen die de partij bood, schitterden doorgaans door hun eenvoud. De overheid moest aan iedereen een garantie op werk bieden, het hoogste salaris

begrenzen tot het drievoudige van het laagste, de mogelijkheid van vrijwillige pensionering met 55 jaar invoeren, een fijnmazig en goedkoop openbaarvervoernet realiseren en de gezondheidszorg en het onderwijs gratis maken.⁵⁷ Gezien het hoge sinterklaasgehalte was het niet vreemd dat sommige mensen zich afvroegen waar dat allemaal van betaald moest worden. Volgens het partijbestuur waren al deze plannen haalbaar wanneer het kapitalistische systeem zou hebben plaatsgemaakt voor het socialisme en de economie onder democratische controle en planning was gebracht. Deze overgang ging natuurlijk niet vanzelf; hiervoor was – het is al vermeld – een periode van ‘langdurige, intensieve strijd’ nodig.

Het hele Handvest-project werd door de sp in een uitgesproken populistische context geplaatst. Dat mensen hun vertrouwen in de politiek hadden verloren, was niet meer dan terecht. ‘De politiek lijkt een zich steeds herhalend, langdradig en saai toneelspel met een vooraf bekend slot: de gewone mensen worden er slechter van. De politiek is vervreemd van de mensen. Er wordt niet meer geluisterd. Men is Oost-Indisch doof als het gaat om de belangen van de gewone mensen’, aldus Marijnissen in de begeleidende brief bij het vragenformulier.⁵⁸ De sp-voorzitter hamerde bij voortduring op de verloedering van de ‘Haagse politiek’, met al die politici die goed voor zichzelf zorgden met hun ‘duurbetaalde baantjes’ in het parlement en het bestuur:

Mensen zijn doodziek van de politiek. Eén keer in de vier jaar een hokje rood maken en verder je mond houden. Want daarna maken een paar dames en heren in Den Haag de dienst uit. Maar politiek hoort er niet alleen te zijn voor een paar beroepspolitici. Politiek is er eigenlijk voor alle mensen. Wij willen de politiek teruggeven aan de mensen die het ontstolen is.⁵⁹

Opnieuw liep de sp in haar woordgebruik vooruit op de retoriek van de rechtse populistten van na de eeuwwisseling.

De politieke elite luisterde niet naar de wensen van het volk en hield maatschappelijke hervormingen tegen, beweerde de sp. Om de stem van de gewone mensen weer in Den Haag te laten horen, eiste de partij in het Handvest boven alles dat het politieke bestel erop gericht zou zijn ‘de wil van het volk maximaal tot uitdrukking te brengen’.⁶⁰ Politieke partijen droegen daar niet aan bij; slechts een kleine groep van vooral bestuurders binnen die partijen zou bepalen wie wel of niet kandidaat zou zijn bij verkiezingen. Aan hun monopolie op de kandidaatsstelling voor de Tweede Kamer diende een einde te komen; ‘om gekozen te worden moet men kandidaat zijn gesteld door een maatschappelijk verband, zoals een wijk, een bedrijf of organisatie’. Bestuurders – van burgemeesters tot en met het staatshoofd – dienden niet langer benoemd te worden, maar direct gekozen door de kiezers. Volksvertegenwoordigers hadden ‘de plicht... de wil van het volk uit te voeren’ en waren gehouden regelmatig verantwoording af te leggen aan hun achterban. ‘Bij gekonstateerd plichtsverzuim kunnen zij tussentijds uit hun functie worden ontheven.’⁶¹ Met dit terugroeprecht (*recall*) en het ‘kandidaatstellingsrecht

voor de kiezer' kon een einde worden gemaakt aan de zetelvastheid van de gekozenen.⁶² Ook op andere terreinen wenste de sp meer invloed voor de gewone mensen – in ondernemingen door arbeiderszelfbestuur ('bedrijven moeten worden geleid door mensen die gekozen zijn door de werkers in dat bedrijf') en in buurten en wijken door gekozen vertegenwoordigingen.⁶³

Aan het populistische postulaat van de kloof tussen volk en elite en de daarbij behorende retorische stijlmiddelen voegde de sp nu met het Handvest voor het eerst de instrumenten toe die het volk meer invloed moesten geven en de afstand met het politieke establishment verminderen: de directe verkiezing van bestuurders en de afzetbaarheid van volksvertegenwoordigers. Het laatstgenoemde voorstel haalde alleen het verkiezingsprogramma van 1989, het eerste maakte er tot aan 2002 ongewijzigd deel van uit. In het ideale staatkundige stelsel dat de sp in het Handvest voor ogen stond, was geen plaats voor een intermediaire organisatie als de politieke partij; de kandidaatstelling voor vertegenwoordigende lichamen was voorbehouden aan 'maatschappelijk verbanden' – en zo'n maatschappelijke verband was een partij in haar ogen opmerkelijk genoeg kennelijk niet.

De ontdekking van het referendum en het volksinitiatief

Opvallende afwezige in de voorstellen in het ontwerp-Handvest om de zeggenschap van het volk te vergroten was het referendum. Tot het einde van de jaren tachtig kwam de volksraadpleging niet in de verkiezingsprogramma's van de sp voor. Slechts een enkele keer maakte een lokale afdeling zich er wel eens sterk voor in de hoop zo een einde te maken aan een plaatselijke misstand, zoals in 1981 toen de sp in Hilversum te hoop liep tegen de voorgenomen sloop van het treinstation.⁶⁴ Dat de partij voorbijging aan het referendum is opmerkelijk, omdat dit instrument naadloos bij haar lijkt te passen, enerzijds omdat met een referendum veel leden op de been gebracht kunnen worden om ergens campagne tegen te voeren, anderzijds omdat dit bij uitstek de mogelijkheid biedt om iets tegen te houden.

Deze veronachtzaming verdween tijdens de opstelling van het Handvest. Vanuit haar achterban had de sp nogal wat reacties gekregen waarin werd aangedrongen op een referendum. Nu bleek waarom de partij daarvan geen onverdeelde voorstander was; bestuurders kregen immers van het volk de opdracht om te besturen, en obstakels daarbij waren niet gewenst. 'We willen beslist niet naar een "roept u maar"-demokratie, waar over van alles en nog wat volksstemmingen georganiseerd moeten worden'; Fortuyn zou later om dezelfde reden gereserveerd tegenover referenda staan. Niettemin vond het partijbestuur van de sp dat een bindend referendum 'in bepaalde kwesties' nuttig kon zijn.⁶⁵

Al snel verdween echter de terughoudendheid en werd de partij een uitgesproken aanhanger van het referendum. Een meerderheid in de Tweede Kamer, Provinciale Staten of gemeenteraad zou een referendum moeten kunnen uitschrijven, maar ook burgers dienden zonder al te hoge drempels het recht te krijgen om het via

een volksinitiatief af te dwingen, aldus het verkiezingsprogramma uit 1998. Als aanvulling op de representatieve parlementaire democratie pleitte de sp voor het “volksinitiatief”-referendum, waarin (groepen) mensen, mits voldoende ondersteund, het oordeel van de bevolking over specifieke kwesties kunnen vragen’.⁶⁶

Nadat de sp-top het referendum had omarmd, riepen partijafdelingen op lokaal niveau veel vaker om de inzet van dit middel, vooral om prestigieuze bouwprojecten of gemeentelijke herindelingen tegen te houden. In 1992 voerde de partij onder de leus ‘zeg NEE tegen deze EG’ een landelijke campagne voor een referendum over het Verdrag van Maastricht, dat de komst van de Europese Unie en, op termijn, de invoering van de euro regelde. De sp zag in dat verdrag een nieuwe stap in de richting van de ‘ondemokratische superstaat Europa’, die slechts de belangen van de multinationals zou dienen en niet die van de burgers. Daarbij hamerde zij zoals zo vaak op de vermeende kloof tussen de kiezers en gekozenen. In Denemarken, Ierland en Frankrijk worden referenda gehouden, aldus de sp, ‘maar het Nederlandse parlement geeft de Nederlanders geen stem. Zijn ze bang voor de burgers?’⁶⁷ De partij had weinig fiducie in de werking van de representatieve democratie: ‘Waar komt de hoogmoed vandaan te denken dat 150 kamerleden beter dan 15 miljoen volwassen Nederlanders kunnen oordelen over de vraag of het opgeven van de politieke en economische zelfstandigheid van ons land verantwoord is?’⁶⁸

Het Heerlense sp-gemeenteraadslid Jan de Wit overhandigde premier Ruud Lubbers tijdens een openbare bijeenkomst over het verdrag een enorm gehoorapparaat, zodat hij kon ‘horen wat de mensen te vertellen hebben’.⁶⁹ De sp-campagne baatte uiteindelijk niet, want in november 1992 stemde de Tweede Kamer in met het Verdrag van Maastricht. Van de eerdere reserves van de sp bij de volksraadpleging was nu niets meer te bekennen. De sp’er Remy Poppe stak in 1995 in de Tweede Kamer de loftrompet over de volksraadpleging: ‘Een referendum dwingt politieke partijen uit hun luie stoel op te staan. Ze moeten wel naar buiten treden met hun standpunt.’⁷⁰

‘Eerlijk & Actief’

Sneller dan gedacht kreeg de sp opnieuw de kans op een nationale electorale doorbraak. De val van het tweede kabinet-Lubbers leidde in september 1989 tot vervroegde Tweede Kamerverkiezingen. De partij was optimistisch gestemd, één à twee zetels moesten mogelijk zijn. Lijsttrekker werd Marijnissen. Als volksvertegenwoordiger had hij – zoals al vermeld – lange ervaring opgedaan in de gemeenteraad van Oss en sinds 1987 in de Provinciale Staten van Noord-Brabant. De sp gebruikte met nadruk zijn arbeidersachtergrond in de verkiezingscampagne om hem te onderscheiden van de andere lijsttrekkers: ‘Jan Marijnissen is... een bijzonder politicus, omdat hij de fabrieken van binnenuit kent.’⁷¹ Hij behoorde niet tot de ‘meesters en doctorandussen’, waaruit de Tweede Kamer in overgrote

meerderheid zou bestaan. ‘Gewone mensen kom je er niet tegen. Dat steekt mensen. Omdat “volksvertegenwoordiging” zo een lachertje wordt.’⁷²

Marijnissen wilde opkomen voor de zo vaak genegeerde belangen van de gewone mensen en hen weer bij de politiek betrekken. “Politiek die de mensen ontstolen is”, zoals hij zelf zegt. Er wordt volgens hem te vaak *over* mensen beslist.⁷³ Daarnaast pleitte de partijaanvoerder ook voor een ‘schone politiek’. Die term had niet alleen betrekking op het milieu waarmee de sp zich inhoudelijk probeerde te profileren, maar veel meer nog op de wijze van politiek bedrijven. Marijnissen wilde eerlijke oppositie en de dingen bij hun naam noemen, ‘in plaats van alle huichelarij en oneerlijkheid die de politiek nu kenmerkt’.⁷⁴ Tot die leugenachtigheid rekende hij ook alle verkiezingsbeloften die de partijen deden; zijn partij zou niet meedoen aan het beloven van gouden bergen. Kort en goed: de sp was ‘een partij van en voor gewone mensen in de Tweede Kamer... Een partij die niet sjoemelt of zich aan de politiek verrijkt.’⁷⁵

Voor het vinden van een aansprekende slogan waarmee in enkele woorden werd uitgelegd waarvoor de sp stond, was de partij te rade gegaan bij haar leden, zoals zij vaker deed. Als resultaat kwam ‘Eerlijk & Actief’ uit de bus. ‘Eerlijk zijn in de politiek en niet te beroerd om daadwerkelijk de handen uit de mouwen te steken, ook als er geen verkiezingen zijn.’⁷⁶ De leus was bedoeld om zich te onderscheiden van andere partijen, die kennelijk minder eerlijk en actief waren, maar het is zeer de vraag of deze nogal brave boodschap bij de kiezer overkwam. Ook het verkiezingsaffiche was nogal zoet: een foto van lijsttrekker Marijnissen op de fiets, met voorop zijn dochter Lilian.

De Kamerverkiezingen liepen voor de sp wederom uit op een desillusie: van de zetel waarnaar de partij hunkerde, kwam het weer niet. Met bijna 39.000 stemmen deed zij het weliswaar iets beter dan in 1986, maar verhoudingsgewijs was ze er niets op vooruitgegaan (0,4 procent; zie tabel 1). Het was de vijfde mislukte poging achter elkaar, en dit keer nota bene nadat de sp bewust had gewerkt aan de uitbouw van de partijorganisatie over het land en de constructie van een nationaal profiel. Opnieuw was gebleken dat zij niet opgewassen was tegen de electorale magneetwerking van de pvda. De uitslag kwam hard aan, maar de goede resultaten bij de raadsverkiezingen een half jaar later (van 41 naar 70 zetels) werkten als balsem op de wonde.

Na de verkiezingen ging de sp niet bij de pakken neerzitten. Ook al vanwege de snel daarop volgende ondergang van het communisme in Oost-Europa gingen de ideologie en organisatie van de partij op de schop. Het begrip ‘marxisme-leninisme’ werd zoals al vermeld afgevoerd en de zogeheten ‘steunleden’ van de partij, die wel contributie betaalden, maar er in de besluitvorming niet aan te pas kwamen, werden volwaardig lid.

Afgezien van de ‘delenisering’ van de wereldbeschouwing en de partijstructuur zette de sp de ingezette lijn van het werken aan een uitgesproken landelijk profiel voort. Verschillende omstandigheden hielpen de partij daarbij. Met haar verzet tegen de Golfoorlog in 1991 wist ze regelmatig de landelijke media te halen. Nog

meer profiteerde zij echter van de regeringsdeelname van de PVDA. Van meet af aan had de SP de sociaaldemocraten verketterd.⁷⁷ De PVDA was een reactionair steunpunt voor het kapitalisme, hooguit bereid tot het wegvijlen van enkele scherpe randjes, en een obstakel voor de verwezenlijking van het door de SP nagestreefde, 'door het volk gedragen socialisme'. Ook het kabinet-Den Uyl, na de eeuwwisseling hoog aangeschreven bij de SP, kon destijds geen genade vinden. Zelfs in de oppositie zouden de sociaaldemocraten fungeren 'als een waakhond voor de kluizen van het grootkapitaal' en 'de rijkdom afschermen en de armoede verdelen', aldus *de Tribune* in 1987.⁷⁸ Nadat de PVDA in 1989 met het CDA ging regeren, gaf de SP haar de volle laag, vooral toen de partij meewerkte aan de aanpassing van de Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO). De SP verklaarde de sociaaldemocratie zelfs 'de oorlog'.⁷⁹ In advertenties in landelijke dagbladen pakte Marijnissen PVDA-leider en minister van Financiën Wim Kok onder de vriendelijke aanhef 'beste Wim' keihard aan om zich zo als alternatief te presenteren bij het ontevreden deel van het sociaaldemocratische electoraat. 'Wij luisteren wel naar gewone mensen, en kiezen voor solidariteit.'⁸⁰

'Stem tegen, stem SP'

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van mei 1994 lukte het de SP eindelijk om haar opwachting aan het Binnenhof te maken. Bijna 120.000 stemmen werden behaald (1,3 procent), een verdrievoudiging ten opzichte van 1989 (zie tabel 1) en goed voor twee zetels, die werden bezet door Marijnissen en Poppe. In het kader van de afdrachtregeling stonden zij hun inkomsten voor een groot deel af aan de partij. Hiervan kon een gratis telefoonnummer worden geopend, de zogeheten 'Alarmlijn', om burgers de gelegenheid te geven hun mening kenbaar te maken, onder het motto: 'Praat mee in Den Haag.'

De SP had aan het begin van de jaren negentig in politiek opzicht het tij mee, in het bijzonder doordat de PVDA samen met het CDA regeerde en behoorlijk naar het politieke midden opschoof, daardoor ruimte biedend aan een links-socialistische partij. Toch is het nog maar de vraag of de parlementaire doorbraak zou zijn geslaagd zonder de hulp van communicatie-adviseur Niko Koffeman. In het voorjaar van 1993 was hij door de SP bij de partij gehaald. Koffeman trad toe tot het Verkiezingsteam (v-team), waarvan, naast partijleider Marijnissen en partijsecretaris Kox, enkele andere buitenstaanders deel uitmaakten, zoals de journalist Bert Voskuil en de journalist-schrijver Karel Glastra van Loon. In dit clubje, dat geen regulier onderdeel was van de partijorganisatie en evenmin verantwoording schuldig was aan een gekozen partijorgaan, werd de electorale strategie van de SP uitgebroed.

De rol die Koffeman in de jaren negentig speelde bij de omvorming van de SP tot een landelijke partij die ertoe doet, kan nauwelijks worden onderschat: hij wist een geheel nieuwe positionering van de partij door te voeren. Koffeman zag de

grote electorale mogelijkheden van een consequente, heldere populistische profilering van de sp. Zij moest niet langer benadrukken waar ze vóór was, zoals een schoon milieu, want de kiezers wisten immers wel dat de kans erg klein was dat zij als nieuwkomer dit punt zou verwezenlijken. Veel beter was het te laten zien waar ze tégen was, aldus Koffeman: de sp diende zich vooral tégen de gevestigde politiek te kanten. Deze boodschap was ook veel realistischer. De verkiezingslogan 'Eerlijk & Actief' dankte hij meteen af. Met dat motto onderscheidde de sp zich op geen enkele wijze van de andere partijen. In plaats daarvan stelde hij de provocerende leus 'stem tegen, stem sp' voor, met daarbij de rode tomaat als symbool van het socialisme (wat betreft de kleur) en van het protest (een verwijzing naar de 'actiegroep Tomaat', die zich aan het einde van de jaren zestig tegen de culturele elite keerde).⁸¹

Koffeman wilde dat de sp zich, vanuit haar traditie van onaangepastheid en buitenparlementair activisme, zou afficheren als de luis van het establishment en met spraakmakende campagnes de aandacht van de media zou trekken en zo ook van de ontevreden kiezers en de thuisblijvers. Dat dit alles associaties oproep met de rechtse 'Tegenpartij' van de cabaretiers Kees van Kooten en Wim de Bie uit het begin van de jaren tachtig, zag hij alleen maar als een pre. Het ging erom de tegenstem te laten horen tegen de 'concensuspolitiek' op het Binnenhof om de 'Haagse eenstemmigheid' te doorbreken en de boosheid van 'de mensen' tegen het door de partij als 'neoliberaal' betitelde sociaaleconomische regeringsbeleid te kanaliseren. Op deze wijze wilde de sp ook de Centrumdemocraten (CD) van Janmaat de pas afsnijden. 'De sp zegt: racisten moeten vooral op de CD blijven stemmen, maar mensen die een proteststem willen uitbrengen, die horen thuis bij de sp.'⁸²

De sp plaatste in 1994 de uiterst professioneel gevoerde verkiezingscampagne zorgvuldig in een populistisch kader. 'De reden om op ons te stemmen', aldus Koffeman, 'is om lekker ondeugend en onaangepast een trap tegen dat Haagse zootje te geven dat de boel voortdurend vernachelt en waar je in de regel niets tegen kunt doen.' Op zijn aandringen werd deze lijn bij de Kamerverkiezingen in mei 1998 voortgezet. 'Tegenstemmen heeft ons in de Kamer gebracht en tegenstemmen kan ons groot maken.'⁸³ De sp moest geen alledaagse oppositiepartij worden, maar protest- en tegenpartij blijven. Bij de verkiezingen bleek opnieuw de kracht van deze aanpak: het aantal Kamerzetels steeg van twee naar vijf – een succes waarop ongetwijfeld ook de regeringssamenwerking van de PVDA met haar voormalige liberale aartsvijand de VVD in het door Kok geleide paarse kabinet van invloed is geweest. Hierdoor werd de politieke ruimte links van de PVDA groter, waarvan de sp kon profiteren (evenals GroenLinks overigens).

In overeenstemming met de populistische campagne bleef in de verkiezingsprogramma's van de sp in de jaren negentig de achterdocht ten aanzien van het politieke establishment luid doorklinken. Zo zette de partij van Marijnissen zich scherp af tegen 'hooghartige' politici die de beslissingen niet aan 'de mensen zelf' wilden overlaten.⁸⁴ Ook stelde zij de onderlinge verdeling van openbare functies

door de politieke partijen – de politieke benoemingen – aan de kaak, en de hoge vergoedingen die de Kamerleden ontvingen, en hun betaalde bijbanen. ‘Het is slecht als politici zo goed voor zichzelf zorgen.’⁸⁵ De sp wilde dat de honoraria rechtstreeks zouden worden overgemaakt naar de partijen, die dan zelf een passende vergoeding voor hun volksvertegenwoordigers zouden vaststellen – hetgeen in feite neerkwam op de door de sp gepraktiseerde afdrachtregeling. Ondanks de felle kritiek op de gevestigde politieke partijen had de sp wel stilzwijgend het weinig realistische voorstel uit het Handvest en het programma van 1989 laten vallen voor een directe vertegenwoordiging van bedrijven, wijken en andere maatschappelijke verbanden in de Tweede Kamer. Impliciet betekende dit een zekere opwaardering van de bestaande parlementaire democratie en de politieke partij.

Marijnissen, ‘rebel in Den Haag’

Het succes bij de Kamerverkiezingen van 1998 kan mede op het conto van Marijnissen worden geschreven. Na zijn debuut vier jaar eerder groeide hij al snel uit tot een van de opvallendste Kamerleden, die met zijn welsprekendheid vaak de aandacht van de media wist te trekken. De boosheid van de sp-fractievoorzitter over het in zijn ogen neoliberale beleid van het kabinet-Kok (de ‘afbraak van de beschaving’) leek authentiek te zijn en viel bepaald op in de tijd van de paarse consensus, toen politieke tegenstellingen aan scherpte en diepgang leken te hebben verloren. Vriend en vijand erkenden zijn capaciteiten. In 1996 werd Marijnissen door zijn collega-Kamerleden uitgeroepen tot het op één na beste Kamerlid, achter vvd-leider Frits Bolkestein. Een jaar later zetten de parlementaire journalisten hem op de derde plaats bij het aanwijzen van de beste Nederlandse politicus; dit keer moest Marijnissen uitgerekend twee pvda-politici, premier Kok en fractievoorzitter Ad Melkert, voor laten gaan.

In de populistische, tegen de politieke elite gerichte opstelling van de sp speelde Marijnissen een belangrijke rol. Nadat hij in de Tweede Kamer zitting had genomen, probeerde hij te voorkomen dat hij werd ingekapseld in het ‘Haagse wereldje dat ik eigenlijk zo verfoei’, door zich er sterk tegen af te zetten.⁸⁶ Niet voor niets gaf hij zijn boek waarin hij verhaalt over zijn eerste jaren in de Tweede Kamer de ondertitel ‘Een rebel in Den Haag’. Het heet *Effe dimmen!* – de woorden die Marijnissen plaatsvervangend Kamervoorzitter Frans Weisglas ooit toevoegde toen die de sp-fractievoorzitter vroeg zijn interruptie kort te houden. Marijnissen wilde met zijn boek een indruk geven van wat een nieuweling in de Kamer ervaart. ‘De verwondering en niet zelden de verbijstering: over de merkwaardige gang van zaken, over de kloof tussen de Haagse wereld en de werkelijkheid.’⁸⁷

Aan deze tegenstelling, die hier als het hart van het populisme wordt beschouwd, refereerde Marijnissen bij voortduring in de boeken en artikelen die hij heeft geschreven en in de vele interviews die hij heeft gegeven. De sp-leider moest niets hebben van wat hij de ‘Haagse kromtaal’ noemde, dat wil zeggen de verhullende

en verbloemende eufemismen; hij wilde in de Tweede Kamer de ‘taal van het volk’ blijven spreken.⁸⁸

Met de andere politieke partijen had Marijnissen weinig op. ‘Politieke partijen zijn niet meer maatschappelijk betrokken. Het zijn ingedutte bestuurderspartijen geworden.’⁸⁹ In zijn optiek was de sp ‘veel meer een sociale beweging dan een partij’, die moreel verheven was boven de rest: ‘Wij zijn vaak de enigste in Nederland die niet gecorrumpeerd zijn.’⁹⁰ Een andere keer noemde hij gevestigde partijen ‘cynische clubs van baantjesjagers’. Politici van de grote partijen zouden ‘elkaar aan lucratieve baantjes helpen... De politieke klasse, zo blijkt uit alles, laat zich steeds minder gelegen liggen aan haar geloofwaardigheid ten opzichte van de burger en kijkt steeds meer naar het “welbegrepen” eigenbelang van de nieuwe aristocratie.’⁹¹

Marijnissen sprak regelmatig in uiterst negatieve bewoordingen over de parlementaire politiek en cultuur. ‘De eerste vier jaar Den Haag waren erger dan mensen denken. Het is een gesticht, Den Haag... Een tweemansfractie tegen de rest van de wereld. Alsof je met een zak cement op de rug loopt.’⁹² De meeste Kamerleden waren volgens hem beroepspolitici die menen ‘tot een geprivilegieerde kaste (te) behoren die voor vier jaar een mandaat heeft om voor de bevolking te beslissen wat goed voor ze is. De mensen worden letterlijk en figuurlijk stom gehouden.’⁹³

De sp-leider verweet collega’s dat ze wereldvreemd waren en geen voeling hadden met de werkelijke samenleving: ‘Er zijn Kamerleden die altijd ambtenaar zijn geweest, die uit rijke milieus komen, beschermd zijn opgevoed... Zij komen nooit in contact met mensen die met hun handen werken. Ik vind het verrijkend dat ik zowel met mijn hoofd als met mijn handen heb gewerkt.’⁹⁴ Op dit punt aanbeland, kon Marijnissen zijn eigen levensgeschiedenis inzetten – hij had immers aan de lopende band gewerkt in een vriescel in een ijsfabriek, op de vleesfabriek Zwanenberg worsten gedraaid en was lasser geweest in de metaalindustrie.⁹⁵ Marijnissen kende als weinig andere politici de harde praktijk van alledag, zo wilde hij maar zeggen; ‘Veel jaren heb ik mijn brood verdiend met zagen, boren, lassen en slijpen.’⁹⁶ Zijn arbeidsverleden gebruikte hij om de Haagse politiek tegenover het eerlijke, echte leven te plaatsen:

Het fabriekje waar ik aanvankelijk werkte was een zootje, maar wat eruit kwam... fe-no-me-naal. Wij zaten vlak bij Oss in een oude varkensschuur, waar we letterlijk in de roest stonden. Ook de werkomstandigheden waren een gigantische puinhoop... Hoe dan ook: wij slaagden er vaak in van niks, van afvalijzer en troep, iets heel moois te maken. In Den Haag is het andersom. Het blinkt en glimt hier, maar wat leveren die ellendige nota’s nou op? Een wanproduct. Dit is mijn wereldje niet: opportunisme, hypocrisie, wolligheid, bureaucratie, inefficiëntie, hypes.⁹⁷

Er zijn vele voorbeelden te geven van interviews waarin Marijnissen een beeld geeft van een wormstekige, deficiënte politieke elite en hij die contrasteert met

het leven en werk van de gewone mensen. Deze laatsten waren naar zijn mening in moreel opzicht verheven boven het 'Haagse gedoe' – net zoals Marijnissen zelf. Hij mocht dan deel uitmaken van de Tweede Kamer, toch was hij een man van het volk gebleven.

Bestuursdeelname

Na vier keer te hebben meegedaan aan de raadsverkiezingen was de sp in 1986 in enkele gemeenten zo groot geworden dat deelname aan het college van burgemeester en wethouders een reële mogelijkheid werd. Partijvoorzitter Van Hooft gaf te kennen dat zijn partij bestuursverantwoordelijkheid niet schuwde, wanneer tenminste het gemeentelijke beleid zichtbaar in linkse richting zou worden bijgesteld.⁹⁸ Ondanks de verdubbeling van het aantal raadszetels bleven de wethoudersposten dat jaar echter uit. In Vlaardingen, Boxtel en Oss waren de kansen voor de sp het grootst, maar zij zou buiten het college zijn gehouden door de andere partijen, die het 'meer ging om de wethoudersstoelen dan om het beleid'.⁹⁹ Vier jaar later viste de sp opnieuw achter het net. Volgens partijvoorzitter Marijnissen zouden de andere partijen de sp weren. Hij betreurde dat, maar was tegelijkertijd ook trots omdat zo was gebleken dat zijn partij geen carrièrejagers kende. 'Wij hebben geen wethouder omdat onze mensen niet van plan zijn hun principes in te ruilen voor een goed betaalde baan.'¹⁰⁰ Voor een plek op het pluche wilde de partij geen wezenlijke programmapunten inleveren. In Schijndel bijvoorbeeld behaalde zij bijna 30 procent van de stemmen. Hier liepen de onderhandelingen spaak omdat de sp gemeentelijke belastingen wilde bevriezen, in tegenstelling tot andere partijen.¹⁰¹

Na het midden van de jaren negentig kwam er een einde aan het bestuurlijke isolement van de sp. Een voorteken bood Boxmeer, waar na een bestuurscrisis de tweemansraadsfractie in het voorjaar van 1995 besloot het nieuwe college te gedogen in ruil voor een aantal programmatische tegemoetkomingen. Een eigen wethouder wilde de fractie niet leveren, aldus fractievoorzitter Emile Roemer: 'Als wij een wethouder leveren, dan willen wij een nog veel duidelijker stempel op het beleid drukken. Een totaal andere koers inslaan.'¹⁰² Al snel bleek echter dat de sp niet geheel naar believen bestuursverantwoordelijkheid aan haar voorbij kon laten gaan. In november 1995 verloor de partij behoorlijk bij tussentijdse raadsverkiezingen in Boxtel, die daar gehouden werden als gevolg van gemeentelijke herindelingen. De partij kwam maar met één zetel in de nieuwe gemeenteraad, terwijl ze er in de oude raad van Boxtel vijf had gehad. De sp schreef het verlies mede toe aan de 'wethouderskwesitie'. Veel van haar kiezers zouden zijn thuisgebleven omdat de sp na de winst bij de raadsverkiezingen van 1994 er vervolgens niet in was geslaagd om door te dringen tot het college. Dat 'wordt als zwakke zijde van ons gezien. De indruk is ontstaan dat de sp de spelbreker was. Daar betalen we nu de rekening voor', aldus raadslid Willem van Meurs.¹⁰³

Tegen deze achtergrond zal het geen toeval zijn geweest dat het partijcongres zich in juni 1996 klip en klaar uitsprak dat de sp bereid was bestuursverantwoordelijkheid te dragen, wanneer er tenminste enerzijds sprake was van een collegeprogramma 'dat voor de mensen echt iets oplevert' en anderzijds van een sterke gemeenteraadsfractie en partijafdeling 'die kunnen waarborgen dat sp-deelname aan het college niet leidt tot verburgerlijking'.¹⁰⁴ Partijsecretaris Kox beschouwde deze congresuitspraak vooral als een signaal naar de andere partijen. 'Niet dat we ten koste van alles wethouders willen leveren, maar om duidelijk te maken dat het een fabeltje is dat de sp niet wil.'¹⁰⁵ Een paar dagen later was het al zover: nadat het college in Oss was gevallen, stelde de sp een nieuw bestuur samen. De partij leverde twee wethouders, onder wie Jules Iding. Hij sprak van 'een mooie kans om te laten zien hoe een stad bestuurd kan worden in het belang van de mensen'.¹⁰⁶ Een van zijn belangrijkste doelstellingen was het betrekken van de Ossenaren bij de gemeentepolitiek. 'Vanaf nu wordt meepraten, meedenken en meehelpen zeer op prijs gesteld.'¹⁰⁷

Na het debuut op het pluche in Oss volgden na de raadsverkiezingen van 1998 meer wethouders in andere gemeenten: in Uden en Schijndel trad de sp tot het college toe. De kiezers in Oss waardeerden kennelijk het optreden van de beide sp-wethouders, want de partij ging van 9 naar 13 zetels. Hierdoor kreeg zij er een derde wethouder bij, Mari-Anne Marijnissen, de echtgenote van de partijleider. Na de in totaal 6 wethouders in 1998 nam hun aantal gestaag toe, naar 13 na de raadsverkiezingen in 2002 (in 8 gemeenten) en 28 in 2006 (in 21 gemeenten). In 2010 volgde een kleine terugval tot 17 (in 15 gemeenten). De sp bestuurdde niet alleen maar mee in kleine gemeenten, maar ook in grote als Groningen en Nijmegen.

Op provinciaal niveau lukte het de sp lange tijd niet om tot het college van Gedeputeerde Staten door te dringen. In 1987 kwam zij voor het eerst in Noord-Brabant in de Provinciale Staten. In 2007 was de sp de grote winnaar van de Statenverkiezingen, maar werd zij 'buiten de deur gehouden'. Marijnissen noemde dit ontluisterend voor de politieke mores in Nederland. De gevestigde partijen CDA, VVD en PVDA hadden laten zien 'dat zij de macht – als het ook maar éven kan – onder elkaar wensen te verdelen'. De partijvoorzitter meende dat dit drietal 'koste wat kost (wil) voorkomen dat de sp kan laten zien dat ze óók kan besturen'.¹⁰⁸ In 2011 kon de partij in twee provincies haar eerste gedeputeerden leveren, paradoxaal genoeg nadat ze bij de verkiezingen flink had verloren. In Noord-Brabant werkte de sp samen met het CDA en de VVD, en in Zuid-Holland met hetzelfde tweetal plus D66 – nota bene dus zonder de PVDA, in overwegend rechtse colleges.

Dat het besturen de sp met haar lange traditie van oppositie voeren en buitenparlementair activisme overigens niet altijd eenvoudig viel, bleek in Brabant, de bakermat van de partij. In de Statenfractie van de sp liepen de spanningen hoog op toen de partij vanwege coalitieafspraken akkoord moest gaan met enkele zaken waar ze eerder mordicus tegen was. In december 2011 stemde de helft van de leden van de Statenfractie tegen een voorstel dat zou leiden tot grote bezuinigingen op

de natuur, waarmee zij de sp-gedeputeerde Johan van den Hout een nederlaag bezorgden. Deze sprak van een ‘oppositiereflex’ bij zijn dissidente partijgenoten: ‘Nu de sp voor de eerste keer in haar bestaan in Brabant meebestuurde, heb je als Statenlid een verantwoordelijkheid te nemen en moet je je niet laten meeslepen door emoties.’¹⁰⁹ Fractievoorzitter Nico Heijmans probeerde door nadrukkelijk het vertrouwen te vragen van zijn fractieleden deze weer in het gareel te krijgen, maar dat lukte maar gedeeltelijk: na korte tijd stapten er twee op. Volgens berichten in de media zou de sp-leiding haar thuishaven Brabant als ‘proeftuin’ zien om te tonen dat de partij na de volgende Tweede Kamerverkiezingen klaar was om mee te regeren. ‘Een mislukking in Brabant zou deze missie ondergraven.’¹¹⁰

‘Stem voor, stem sp’ – naar regeringsdeelname?

De deelname van de sp aan de bestuurscolleges in enkele gemeenten na het midden van de jaren negentig leidde als vanzelf tot de gedachte aan deelname aan het landsbestuur. In maart 1999 was partijleider Marijnissen nog niet zover. ‘Ik vind het echt te vroeg om me daar een voorstelling van te maken.’¹¹¹ Ruim anderhalf jaar later was hij echter geheel van gedachten veranderd. ‘Wij schuwen regeringsverantwoordelijkheid niet, wij ambiëren het zelfs.’¹¹² Die plotselinge omslag zal ongetwijfeld hebben samengehangen met de derde grootschalige aanpassing van de ideologische uitgangspunten van de sp, die op zich waarschijnlijk weer mede verband hield met de successen van de partij bij de verkiezingen en de lokale collegeonderhandelingen.

Nadat de sp zich, zoals hierboven al vermeld, aan het einde van de jaren zeventig en rond 1990 had gedistantieerd van respectievelijk Mao en Lenin, was in 1999 Marx aan de beurt. In december nam het partijcongres een nieuw beginselprogramma aan getiteld *Heel de mens*, waarin de vergemeenschappelijking van de productiemiddelen – het centrale leerstuk van het marxisme en van de socialistische theorie – was geschrapt. Deze ingreep betekende strikt genomen dat de sp sindsdien, in plaats van ‘socialistisch’, beter als ‘sociaaldemocratisch’ kan worden aangemerkt. De veranderingen hadden volgens Kox expliciet tot doel de potentiële achterban van de sp te vergroten, het is al genoemd. Naast het wegvijlen van de scherpe ideologische randjes lag het daarom ook voor de hand het imago van de sp als protestpartij bij te stellen. Wilde de partij haar electorale jachtterrein vergroten, dan was het verstandig te benadrukken dat zij ook op nationaal niveau bestuursverantwoordelijkheid wilde dragen; zo kregen de kiezers die daarvoor gevoelig waren, immers het teken dat een stem op de sp geen verloren stem was.

Gezien deze ontwikkelingen (collegedeelname op lokaal niveau, ideologische aanpassingen ten behoeve van electorale expansie) was de inmiddels al wat oude slogan ‘stem tegen’ achterhaald. In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van mei 2002 dacht het v-team lang na over een herpositionering van de sp die bij de nieuwe omstandigheden paste. Op voorstel van Koffeman werd ‘stem tegen’

vervangen door het parool 'stem voor'. 'Het beeld dat de SP zich niet constructief opstelt, hadden we door onze leus zelf helpen creëren. Nu was het tijd voor een tegengesteld signaal', aldus Koffeman. 'De leden waren er verschrikkelijk blij mee. Die zeiden: Ha eindelijk van de negatieve trend af.'¹¹³ De SP kwam bij de Kamerverkiezingen op negen zetels uit. Met de winst van vier zetels was Marijnissen niet tevreden; zijn partij had hier en daar de debuterende Lijst Pim Fortuyn (LPF) niet genoeg tegenspel geboden. Kritisch merkte hij op dat de SP in enkele gemeenten 'de laatste jaren te ver (is) afgeraakt van het principe "dien het volk"'. Op sommige plaatsen zijn we te parlementarisch geworden en daarmee onderdeel van het establishment.'¹¹⁴

Kox had zijn partij gewaarschuwd voor dit gevaar van 'verburgerlijking', zoals hij het noemde, en nu leek het de SP hier en daar te zijn overkomen. De overgang van een partij uitsluitend gericht op protest naar een die ook bestuursdeelname ambieerde, leed er verrassend genoeg niet onder. Nog vóór de verkiezingen had de SP voor het eerst haar verkiezingsprogramma laten doorrekenen door het Centraal Planbureau (CPB), terwijl Marijnissen daarover bij de Kamerverkiezingen in 1998 nog zeer laatdunkend had gedaan. 'De visie van het CPB op die programma's moet suggereren dat ze iets met het wezen van de politiek te maken hebben', vond de partijvoorzitter.¹¹⁵ Kennelijk lag die essentie vier jaar later toch wel in de verkiezingsprogramma's, want de SP meldde toen dat volgens het CPB haar plannen 'haalbaar en betaalbaar' waren.¹¹⁶ Marijnissen was nu trots op het 'prima rapportcijfer' dat zijn partij van het Planbureau had gekregen. 'Dus dat wij alleen maar wat roepen en alleen maar tegen zijn, is niet meer aan de orde.'¹¹⁷ Naast de externe toets van de financiële soliditeit van het verkiezingsprogramma volgden in 2006 een paar opvallende inhoudelijke aanpassingen. Enkele radicale standpunten – de uittreding van Nederland uit de NAVO en de afschaffing van de monarchie – liet de SP vallen, omdat ze op de kortere termijn politiek niet zo relevant zouden zijn.

In de media werden deze veranderingen stevast uitgelegd als pogingen van de SP om zich meer salonfähig te maken, waardoor de deur naar de Trêveszaal makkelijker open zou gaan, wat de partijtop vanzelfsprekend ontkende. Niettemin wilde de partij graag meeregeren, zoals Marijnissen in 2006 verschillende keren te kennen gaf. Daarbij sloot hij een kabinet met CDA en PVDA niet uit. 'Het idee dat wij alleen maar met rood willen, klopt niet.'¹¹⁸ Na de Tweede Kamerverkiezingen in november, toen de SP met 25 zetels een daverende zege had geboekt, dacht de partijtop dat het moment gekomen was. 'Wie getwijfeld heeft of de SP ooit gaat meeregeren, hoeft daar niet meer bang voor te zijn. Het is niet de vraag óf we gaan regeren maar wanneer!', reageerde senator Kox uitgelaten.¹¹⁹

Dat moment was nog niet gekomen met de verkiezingen van 2006, ook al werd de SP voor het eerst wel bij de kabinetsformatie betrokken. De leiders van CDA en PVDA voerden gesprekken met Marijnissen, maar al snel concludeerde 'verkenner' Rein Jan Hoekstra (lid van het CDA), die de weg moest banen voor een informateur, dat een coalitie van deze drie partijen er niet inzat. Vervolgens kon de SP niet voorkomen dat het beeld ontstond dat Marijnissen was weggelopen. Dit leidde

tot een daling van het ledental en een terugval in de opiniepeilingen: de sp was uit de gratie geraakt omdat ze buiten het kabinet was gebleven. In een ingezonden brief in *de Tribune* schreef een lezer dat Marijnissen zich te snel had gedistantieerd van de besprekingen met het CDA en de PVDA, waardoor 'veel sp-stemmers (waaronder ikzelf) nu het enigszins katterige gevoel hebben met lege handen te staan'.¹²⁰ De kiezers moesten het doen met het gegeven dat de sp de grootste oppositiepartij was geworden.

Toen Marijnissen in juni 2008 wegens gezondheidsproblemen als fractievoorzitter plaatsmaakte voor Agnes Kant, stond de sp in de Politieke Barometer op zeven zetels verlies. Het is dus niet zo dat met de komst van Kant de neergang in de peilingen inzette, zoals vaak wel is aangenomen. Marijnissens opvolgster wist echter na haar aantreden de neergang niet te stoppen. Zeer gedreven en betrokken bij het onrecht dat ze waarnam, maakte ze vooral op de televisie een nogal felle en soms drammerige indruk. Dit beeld bleef haar in de media achtervolgen. Na de voor de sp teleurstellend verlopen gemeenteraadsverkiezingen in maart 2010 gooide ze het bijltje erbij neer. Kant trad terug als fractievoorzitter en werd opgevolgd door Roemer, die voor zijn Kamerlidmaatschap wethouder van Boxmeer was geweest. De gemoedelijke, aimabel overkomende Brabander maakte een geheel andere indruk dan zijn voorgangster. Bij de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen van juni 2010 wist hij als lijsttrekker de schade voor de sp beperkt te houden tot negen zetels, waardoor zijn partij op zestien zetels uitkwam. De nederlaag werd bijna als een overwinning gevierd. 'Een verlies met een gouden randje', zo meende Roemer.¹²¹

Waardering voor parlementaire democratie en politieke partij

De distantiëring van het marxisme door de sp in *Heel de mens* in 1999 ging gepaard met een principiële aanvaarding van de parlementaire democratie. Nog in 1991 sloeg de partij in *Handvest 2000* dit politieke stelsel bepaald niet hoog aan, maar nu beschouwde zij het als 'het belangrijkste middel om de wil van de bevolking tot uitdrukking en uitvoering te brengen'.¹²² De democratie moest gerevitaliseerd worden, onder meer door de deelname eraan te bevorderen door de invoering van stemplicht. Ook de betekenis van de politieke partijen werd aanmerkelijk opgevalueerd. In haar programma van 2002 noemde de sp ze samen met de kiezers en gekozenen 'de hoekstenen van onze parlementaire democratie'.¹²³ Vier jaar later verklaarde de sp de partijen onmisbaar: 'Een gezonde democratie kan niet zonder politieke partijen'.¹²⁴

Tegelijkertijd was de sp ook nog voorstander van direct-democratische arrangementen, zoals van het volksinitiatief en het correctief referendum. 'Het is de ultieme expressie van "het volk aan de macht"', aldus Marijnissen in 2011.¹²⁵ In het verkiezingsprogramma van 2006 bepleitte de partij zelfs een 'terugroepreferendum' waarmee kiezers vervroegde verkiezingen zouden kunnen afdwingen 'op

het moment dat de regering het vertrouwen van de bevolking kwijt is' – een collectieve *recall*, als het ware.¹²⁶ De sp nam op het terrein van de directe democratie echter ook behoorlijk wat gas terug. Zij stapte in 2002 af van haar voorkeur voor de direct door de bevolking gekozen burgemeester, omdat hierdoor de macht van de gemeenteraadsleden te veel zou worden ingeperkt. 'De sp hecht veel belang aan een echte vertegenwoordigingsdemocratie', zo schreef het Eerste Kamerlid Ronald van Raak – een soort uitspraak die voor 1999 niet binnen de sp te beluisteren viel en die op wat gespannen voet lijkt te staan met de aanhoudende preferentie van zijn partij voor het referendum.¹²⁷ De gemeenteraad vertegenwoordigde in Van Raaks optiek, in tegenstelling tot een direct gekozen burgemeester, alle lokale politieke meningen en voorkeuren, en diende dan ook het hoogste orgaan in de lokale democratie te blijven. In plaats van de benoemde burgemeester diende de raad en dus niet de burger de burgemeester te kiezen.

Eenzelfde terugtrekkende beweging maakte de sp met betrekking tot het gekozen staatshoofd. In het programma van 2002 kwamen de burgers niet langer in aanmerking om de president (want daarom ging het feitelijk) te kiezen, maar werd het parlement hiervoor als kiescollege aangewezen. In 2006 was dit voorstel verdwenen, als gevolg van de hierboven al vermelde feitelijke aanvaarding van het koningshuis door de sp. Net als vier jaar eerder wenste de partij dat de Tweede Kamer na de verkiezingen de kabinets(in)formateur zou aanwijzen.

Tegelijk bleef de sp in haar verkiezingsprogramma's uitbreiding van de democratie naar andere terreinen bepleiten, zoals de partij al sinds 1989 had gedaan. 'Democratie is meer dan "Den Haag"', zo vond zij. Zowel op landelijk als lokaal niveau diende de besluitvorming 'zo dicht mogelijk bij de burgers' te liggen; in gemeenten kwamen daarvoor de wijken en buurten in aanmerking.¹²⁸ Ook moesten werknemers meer zeggenschap krijgen over het bestuur van de onderneming waarin ze werkten.

Is de sp in de eenentwintigste eeuw nog populistisch?

De erkenning van de vertegenwoordigende parlementaire democratie en van de spilfunctie van de politieke partij door de sp in de jaren rond de eeuwwisseling betekende per definitie de aanvaarding van het beginsel van indirecte politieke representatie. Deze acceptatie van de cruciale rol van intermediaire structuren in het politieke proces maakt een populistische opstelling (met direct-democratische invloedsmogelijkheden) aanzienlijk lastiger. Betekent dit nu dat de sp niet meer populistisch is? Naast de al genoemde wijzigingen van haar staatkundige voorstellen (de getrapte verkiezing van bestuurders) valt het inderdaad op dat de partij de laatste jaren in haar program veel minder sterk de vermeende tegenstelling tussen het volk en de gevestigde politieke orde aanzet dan in de jaren negentig, toen zij er electoraal goed garen bij spon – ongetwijfeld mede omdat deze populistische opstelling zich moeilijk laat combineren met de wens van de partij om mee te

besturen. Van de 'gewone man' of 'gewone mensen' is na 1998 in de verkiezingsprogramma's geen sprake meer geweest.

Ook het terugtreden van Marijnissen als gezichtsbepalende fractievoorzitter in de Tweede Kamer in juni 2008 heeft bijgedragen aan een minder geprofileerd populistisch imago, al was het maar omdat de 'autobiografische' mogelijkheden van de gepromoveerde epidemioloog Kant, die hem opvolgde, veel beperkter waren om zich op authentieke wijze te vereenzelvigen met het gewone volk. Ook Kants opvolger Roemer had als onderwijzer op dat vlak minder te bieden dan Marijnissen, alhoewel zijn ontspannen en joviale Brabantse voorkomen veel compenseerde, zeker vergeleken met de nogal verbeterde overkomende Kant.

Desalniettemin is de SP in het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw bepaald niet vrij gebleven van populistische neigingen. Bij de verkiezingen voor het Europees Parlement in juni 2004 voerde de partij campagne onder de leus 'stuur een waakhond naar Brussel.' De Europese Unie zou zich ontwikkelen tot een neoliberale Europese superstaat, waarbinnen de belangen van de grote ondernemingen en grote landen de doorslag gaven en niet die van de burgers. Bovendien was de Unie verre van democratisch; Brussel zou de lidstaten de les voorschrijven en regels opleggen die tégen de wens van een meerderheid van de burgers ingingen.¹²⁹ De referendumcampagne tegen de Europese grondwet in het voorjaar van 2005 was van hetzelfde laken een pak en bovendien niet vrij van demagogie. Wie 'ja' zei, zou ermee instemmen dat Nederland 'stap voor stap... een machteloze provincie van een oppermachtige Europese Unie' wordt.¹³⁰ Ons land zou ten onder gaan, hetgeen werd geïllustreerd met een pakkende poster met daarop de kaart van Europa, waarop Nederland in de zee was verdwenen. De kiezer werd genegeerd, aldus Marijnissen; in het verleden waren zonder raadpleging van de bevolking regelmatig delen van de nationale soevereiniteit naar Brussel overgeheveld.

Ook in het verkiezingsprogramma van 2006 was nog steeds – zij het wat verfijnder en minder polariserend dan voorheen – de spanning voelbaar tussen volk en politieke elite. 'Een regering mag niet hoogmoedig met de rug naar de mensen toe regeren, maar moet laten zien dat de meningen en wensen van de bevolking er werkelijk toedoen. Politici en politieke partijen moeten beseffen dat zij er zijn voor de burgers en niet omgekeerd.' Nodig was dat het bestuur 'dichter bij de mensen' kwam en 'dat de politiek van geschonden beloften plaatsmaakt voor eerlijke politiek, voor politici die staan voor hun beloften'.¹³¹ Het programma van 2010 verwees eveneens in meer genuanceerde formuleringen naar de tegenstelling tussen kiezers en gekozenen. 'In een democratie is het laatste woord aan u. Maar bij belangrijke beslissingen heeft u steeds minder te zeggen gekregen.' Het bestuur zou zich hebben losgezongen van de dagelijkse praktijk. 'Er gaapt een diepe kloof tussen de papieren werkelijkheid van de ministeries en de werkelijkheid van de mensen die het werk moeten doen. Doordat de regering de problemen van mensen niet kent, worden verkeerde beslissingen genomen.' De oplossing lag voor de hand: 'U moet het zeggen'.¹³²

Vergeleken bij vroeger was de toon in de recente verkiezingsprogramma's minder schrill en waren de gekozen bewoordingen wat gepolijster, maar dat alles neemt niet weg dat de tegenstelling tussen bestuurders en burgers nog steeds de dominante invalshoek was waarmee de sp tegen politiek aankeek. In de politieke praktijk van alledag wonden de partijkopstukken er vaak geen doekjes om, Marijnissen zeker niet. In 2004 en 2005 bezocht hij maandelijks een provincie, 'onder de Haagse kaasstolp vandaan', om de mensen in het land te spreken. Tijdens zijn rondreis merkte hij 'hoe ver de Haagse werkelijkheid vaak afstaat van de dagelijkse praktijk van mensen. En hoezeer het beleid van het huidige kabinet die kloof haast onoverbrugbaar maakt.'¹³³ Hij kon ook nog altijd scherp uit de hoek komen, zoals in 2008, toen hij stelde: 'Ze beloven in Den Haag van alles, maar maken er een potje van en zorgen vooral goed voor elkaar en zichzelf.'¹³⁴ Marijnissen was ook zeker niet de enige. Van Raak bijvoorbeeld noemde de wachtgeldregeling voor politici 'zakkenvullerij' en 'je reinste zelfverrijking... Voor politici moet hetzelfde gelden als voor de mensen die zij vertegenwoordigen.'¹³⁵ En Kant sprak nadat ze fractievoorzitter was geworden over 'de zelfverklaarde bestuurlijke elite die boven de mensen staat en die zou weten wat goed voor hen is'.¹³⁶

Ook Roemer is niet vrij van populistische neigingen. Hij benadrukte bij voortduring dat de wortels van de sp 'tussen de mensen' liggen en dat Den Haag geen goed beeld heeft van de samenleving. De fractievoorzitter was naar zijn zeggen politiek actief geworden 'uit rebellie tegen de bestuurlijke waanzin'. 'Alles wordt maar aan de tekentafels bedacht, ver van de mensen.'¹³⁷ Het zwaartepunt moest volgens Roemer meer bij de mensen liggen, door hen bij de besluitvorming te betrekken. 'Als we niet voortdurend alles laten beslissen door kleine elites, die meestal ver van de werkelijkheid staan, dan worden onze besluiten een stuk beter.'¹³⁸ Roemer meldde zich in 1980 aan als lid van de sp, toen de partij al afscheid had genomen van China. In zijn taalgebruik klinkt de maoïstische oriëntatie echter zo nu en dan nog door. In een interview in december 2011 zei hij dat hij niet in de Tweede Kamer zat voor zichzelf, maar voor de mensen in het land: 'Ik dien het volk.'

De hier genoemde voorbeelden zijn enkele uit vele. Kennelijk kunnen de kopstukken van de sp een populistische reflex niet altijd onderdrukken; tegenover de in hun optiek betweterige, beloften brekende en soms zichzelf verrijkende bestuurlijke elite doen zij een beroep op 'de mensen' (daarmee suggererend dat die in overgrote meerderheid er net zo over zouden denken als de sp). Dat de representatieve democratie een zekere afstand inhoudt tussen kiezer en gekozene, en dat deze laatste in de parlementaire praktijk een bepaalde mate van autonomie dient te genieten, bijvoorbeeld om compromissen te kunnen sluiten, lijkt aan hen niet erg besteed – het belang ten spijt dat de sp hecht aan een 'echte vertegenwoordigingsdemocratie', aldus Van Raak. Die afstand moet in de optiek van de partij eerder zo minimaal mogelijk zijn: politici moeten 'duidelijk maken dat je niet bóven, maar náást de mensen staat', aldus Kant in 2009.¹³⁹ In plaats van het principe van vertegenwoordiging ging het haar meer om het benadrukken van de

noodzaak van identiteit tussen kiezer en gekozene. De partij staat niet tegenover het volk, maar gaat erin op; de massalijn van Mao is na zo'n veertig jaar later nog steeds herkenbaar.

Slot

'Populisties, ja, wat moet je ermee? Het zal wel niet al te vriendelijk bedoeld zijn geweest. Maar als ze ermee willen zeggen dat wij geboren en getogen zijn onder de gewone mensen, dan kan ik het alleen maar als een eretitel beschouwen.'¹⁴⁰ Partijvoorzitter Van Hooft wist aan het begin van de jaren tachtig niet goed raad met het etiket dat sommigen op zijn partij plakten. Die ambivalentie ten aanzien van de aanduiding populisme heeft de sp altijd gekenmerkt. 'Als de term populistisch betekent dat de sp goed kan luisteren naar wat er leeft in de samenleving en een volkspartij is, dan vind ik het een geuzentitel. Van die vorm van "volks" hebben wij alleen maar gemak', vond fractievoorzitter Kant in 2008. 'Maar als met populistisch wordt bedoeld dat je maar wat tettert, dat er een zweem van opportunisme om je heen hangt, nou daar hebben wij bij de sp geen last van.'¹⁴¹ Zonder vaste principes handelen, de politieke opstelling laten bepalen door het electorale voordeel dat dat mogelijk oplevert, 'vooral kijken naar de politieke dagkoersen en de opiniepeilingen napraten', in de woorden van Van Raak: dat is voor de sp populisme en daarvan wil de partij begrijpelijk genoeg niets weten.¹⁴²

In dit boek wordt onder populisme echter iets anders begrepen dan Marijnissen, Van Hooft, Kant en Van Raak daar onder verstaan. Het gaat hier om de tegenstelling tussen het volk en de wereldvreemde, zo niet corrupte (politieke) elite, en de opvatting dat in de politiek de volkswil tot uitdrukking dient te komen, met het daarbij behorende instrumentarium van referenda en directe verkiezingen van bestuurders. Zo opgevat kan de sp wel degelijk populistisch worden genoemd. Dat is eigenlijk bijzonder, omdat de partij zich vanaf haar totstandkoming decennialang op Lenin en Marx heeft beroepen. Het marxisme-leninisme verdraagt zich immers in het algemeen slecht met populisme; deze ideologie is daarvoor te rationalistisch en te wantrouwend ten aanzien van de 'spontaneïstische' volksmassa's (zie hoofdstuk 2).

Het populisme dat de sp kenmerkt, vond dan ook niet zijn oorsprong bij Marx of Lenin, maar bij Mao. Het vloeit regelrecht voort uit het leerstuk van de massalijn van de Chinese communistenleider (evenals het er nauw mee samenhangende aanpassingsvermogen van de partij, dat uiteindelijk resulteerde in haar sociaaldemocratisering). Het maoïstische gebod 'dien het volk' nam de sp letterlijk: uitgangspunt van de partij was de 'gewone man', waarmee zij zich nauw verbonden achtte en sterk identificeerde. Het populisme van de sp mengde zich met de marxistisch-leninistische kritiek op de parlementaire democratie, wat leidde tot een scherp vertoog tegen de gevestigde politiek. Dat werd later weliswaar afgezwakt, maar de sporen ervan zijn tot op de dag van vandaag zichtbaar.

Dat de SP zich een jaar of vijf na haar oprichting van China en het maoïsme afwendde, heeft geen afbreuk gedaan aan haar populistische stijl. In de jaren zeventig en tachtig idealiseerde de partij het volk (of de arbeidersklasse) en was zij gericht tegen het politieke en economische establishment, dat van de 'gewone mensen' vervreemd zou zijn geraakt. De SP achtte de gevestigde orde verantwoordelijk voor de culturele en economische modernisering. Het individualiseringsproces dat daar het gevolg van was, zou hebben geleid tot fragmentering van het volk en atomisering van de samenleving – waaruit impliciet een voorkeur spreekt voor een homogeen, ongedeeld volk. Hoewel de SP altijd voorstander is geweest van een stringent, niet-vrijblijvend integratiebeleid voor migranten (een 'zekere aanpassing is onvermijdelijk', zo nodig gedwongen spreiding over het land), is bij haar van nationalisme in culturele zin evenwel nauwelijks sprake, zij het dat de partij soms wel die indruk wekte, zoals aan het begin van de jaren tachtig ten aanzien van gastarbeiders. Nationalistisch in de staatkundige betekenis – het vasthouden aan de onafhankelijkheid van Nederland – is de SP overigens altijd wel geweest; gedurende heel haar bestaan verzette zij zich tegen de overdracht van soevereiniteit aan Brussel in het kader van de Europese integratie.¹⁴³

Tot het begin van de jaren negentig was de SP nog niet populistisch in de betekenis zoals die in dit boek wordt gehanteerd. Daarvan was pas sprake met het Handvest, toen de partij een aantal staatkundige voorstellen deed om de volkswil rechtstreeks in de politiek tot gelding te doen komen. Tegelijk werd het populisme nu doelbewust aanvaard als electorale strategie om de SP eindelijk tot de Tweede Kamer te laten doordringen. Professionals als de communicatieadviseur Koffeman presenteerden de SP weloverwogen en doelgericht als populistische protestpartij op de kiezersmarkt. Naast de massalijn van Mao werden daarmee marketingtechnieken een inspiratiebron voor het SP-populisme. Het zwakke punt van de SP – haar imago van een sektarisch clubje – werd omgevormd tot *unique selling point*: de tegenpartij die zich in alles onderscheidde van de gevestigde partijen. De populistische kritiek op het Haagse establishment, met de rode tomaat als symbool en eloquent verwoord door Marijnissen (die daarbij rijkelijk kon refereren aan zijn eigen levensgeschiedenis), diende als breekijzer voor de partij om zich toegang te verschaffen tot het Binnenhof en vervolgens, na haar parlementaire debuut, electoraal verder te groeien. De succesvolle strategie kon later als voorbeeld dienen voor rechtse populistten als Fortuyn en Wilders.

Het verkiezingssucces in de jaren negentig heeft tot een paradox geleid: terwijl de SP dankzij haar populistische opstelling electoraal sterk groeide, werd zij gaandeweg minder populistisch. Als gevolg van de wens om bestuursverantwoordelijkheid te dragen – omdat de kiezers dat ook van de partij verwachtten – én om nieuwe groepen kiezers te mobiliseren, matigde zij haar opstelling. Enerzijds leverde de SP vanaf 1996 bestuurders – aanvankelijk uitsluitend op gemeentelijk niveau –, maar sinds 2011 ook in enkele provincies. De partij ging aldus geleidelijk aan deel uitmaken van de gevestigde politieke orde waartegen zij al zolang stelling had genomen. Anderzijds werden in het nieuwe beginselprogramma dat in 1999

in het kader van haar 'sociaaldemocratisering' werd vastgesteld, de parlementaire democratie en het belang van politieke partijen principieel aanvaard. Het accepteren van het beginsel van representatie in het proces van politieke wilsvorming ging gepaard met een fundamentele aanpassing van het uitgangspunt van de SP dat bestuurders rechtstreeks verkozen moesten worden: in plaats van het volk diende de volksvertegenwoordiging (gemeenteraad, Provinciale Staten, Tweede Kamer) de bestuurders te kiezen.

Als gevolg van het ideologische accommodatieproces, waarin achtereenvolgens Mao, Lenin en Marx aan de kant werden gezet en de partij uiteindelijk sociaaldemocratisch werd, en door haar bestuurlijke ingroei heeft de SP haar radicale trekken verloren en oogt ze minder populistisch dan voorheen. In haar verkiezingsprogramma's bijvoorbeeld klinkt sinds 2002/3 het volkse, anti-establishment sentiment minder door. Toch is in de partij de populistische, polariserende stijl de afgelopen jaren herkenbaar gebleven. Marijnissen, Kant, Van Raak en ook Roemer plaatsen nog steeds de zelfzuchtige, regenteske Haagse klik tegenover de misleide 'mensen in het land'. Deze dichotomie zit kennelijk in de genen van de partij; daarnaast zullen electorale overwegingen een rol spelen. De scherpe wijze waarop de SP-prominenten zich afzetten tegen hun collega-politici en hen over één kam scheren, zal de gewenste regeringsdeelname niet sneller dichterbij brengen. Toetreding tot een kabinet is voor de SP al niet eenvoudig, gelet op de excentrieke, uiterst linkse positie die zij in het politieke bestel inneemt.¹⁴⁴ Het sluitstuk van de aanpassing van de SP, deelname aan het landsbestuur, zal zeer waarschijnlijk dan ook nog wel even op zich laten wachten.

Politiek ‘bij de mensen brengen’. Van Leefbaar Hilversum naar Leefbaar Nederland

Wat is populisme? Dat je rekening houdt met wat mensen vinden? Dat vind ik juist de kern van de democratie.

Jan Nagel in *de Volkskrant*, 21 februari 2001

Aan het hedendaagse populisme in Nederland zijn vooral de namen van Pim Fortuyn en Geert Wilders verbonden, die na de eeuwwisseling grote groepen kiezers voor zich wisten te winnen. Dat het populisme daarvoor al bezig was met een opmars in de Nederlandse politiek, bleek in het vorige hoofdstuk. In de jaren negentig van de twintigste eeuw boekte de links-populistische SP eveneens electorale successen, zij het veel bescheidener dan de LPF en de PVV. In diezelfde periode ontstonden veel meer onopgemerkt op lokaal niveau ook populistische partijen, die tot op zekere hoogte de weg voor Fortuyn voorbereidden. Deze lokale partijen tooiden zich vaak met de naam ‘leefbaar’ – een term die als een paraplu fungeerde voor een waaier aan opvattingen. ‘Iedereen geeft aan “leefbaar” zijn eigen invulling, maar wat die partijen gemeen hebben: ze vinden dat er niet naar de kiezers wordt geluisterd’, constateerde Jan Nagel, de inspirator van Leefbaar Hilversum.¹ Met Leefbaar Utrecht zou Leefbaar Hilversum de landelijke partij Leefbaar Nederland vormen, die als opstap voor Fortuyn zou dienen naar Den Haag.

De ruimte voor de lokale partijen groeide toen in de loop van de twintigste eeuw de ideologische tegenstellingen tussen arbeid en kapitaal, en tussen confessioneel en seculier vervaagden. Daardoor werd het voor veel burgers lastiger om zich met een politieke partij te vereenzelvigen. Voor zover men al aan verkiezingen deelnam, liet men de keuze vaker bepalen door actuele politieke kwesties of door persoonlijke sympathieën en minder door traditionele banden met bepaalde zuilen en partijen.² Bij lokale verkiezingen speelden ideologische tegenstellingen altijd een geringere rol en werd de binding aan traditionele partijen nog veel zwakker dan op landelijk niveau. Al in de jaren zeventig nam het aantal onafhankelijk van de landelijke partijen optredende lokale lijsten en partijen toe, met name in plattelandsgemeenten.³

In de jaren negentig braken lokale partijen ook door in tal van grotere steden. Het thema 'leefbaarheid' speelde daarbij vaak een grote rol, zoals de naam van veel van die partijen al aangaf: 'Leefbaar Oegstgeest', 'Leefbaar Hilversum', 'Leefbaar Zeewolde' enzovoort. De term was nieuw en vaag: een gemeente werd 'leefbaarder' geacht naarmate de bewoners zich veiliger voelden, meer bomen en parken om zich heen zagen, meer winkels en theaters konden bezoeken, makkelijker contact maakten met de burens en minder last hadden van hondenpoep op de stoep, drugshandel voor de deur, prostitutie op straat en verkeerslawaaï.⁴ De lokale partijen wilden echter niet alleen de leefbaarheid van hun gemeente vergroten, ze wilden in veel gevallen ook 'de kloof dichten tussen burger en politiek' en de werking van de lokale democratie verbeteren.

Volgens een onderzoek onder raadsleden van lokale partijen midden jaren negentig bleek het dichten van de kloof voor driekwart van hen een zeer belangrijk doel te zijn; 'inspraak verbeteren' was voor twee derde (ook) een zeer belangrijk doel.⁵ Bij een soortgelijk onderzoek in 1999 verklaarde 78 procent van de ondervraagde raadsleden het dichten van de kloof zeer belangrijk te vinden; onvrede over het functioneren van de lokale democratie speelde volgens 58 procent een grote rol bij de oprichting van hun partij. Voor partijen die na 1990 waren opgericht, gold dit allemaal nog sterker.⁶ Hierin zou men een populistisch of radicaal-democratisch streven kunnen bespeuren. Bij sommige leefbaarheidspartijen leek dat streven ook te zijn ingebed in een populistisch gedachtegoed, zoals hieronder zal blijken.

Leefbaar Hilversum

In de loop van 1993 rijpte bij enkele Hilversummers het plan een nieuwe lokale partij op te richten. Gangmaker was Johann Georg Nagel (1939), in de wandel 'Jan' genoemd. Hij was een bekend programmamaker bij de VARA, jarenlang partijbestuurder van de PVDA en van 1977 tot 1983 Eerste Kamerlid voor die partij. In de jaren zestig had Nagel al een belangrijke rol gespeeld bij Nieuw Links, een beweging die de PVDA wilde verjongen en radicaliseren. Volgens partijgenoten en collega's had hij een 'fijne neus voor onvrede' en was hij een 'gehaaid strateeg', een 'schaker' (schaken was ook zijn hobby) – zij het met een zwak eindspel, omdat hij te verbeteren zou spelen.⁷ Aan het begin van de jaren negentig was hij opnieuw betrokken bij een poging de PVDA van binnenuit te vernieuwen, die echter vrij gauw verzandde.⁸ In 1998 zou hij op de SP stemmen.⁹

In het voorjaar van 1993 ontstond het plan voor een lokale partij in een gesprek dat Nagel had met een lid van zijn schaakclub, de christendemocraat Ton Roeten.¹⁰ Op 15 november 1993 richtten ze in een Hilversums café de partij Leefbaar Hilversum op.¹¹ Naast Nagel en Roeten behoorden ook Ton Luiting (pianostemmer, dichter en televisieproducent) en Willem van Kooten (ooit onder de naam 'Joost den Draaijer' diskjockey bij de piratenzender Radio Veronica en onderne-

mer) tot de leden van het eerste uur. Ze kwamen tot de conclusie dat de pvda en de andere gevestigde partijen in Hilversum de gemeente lieten verloederen, zowel wat ruimtelijke ordening als wat financiën betrof.¹² Het gemeentebestuur luisterde bovendien niet naar de ontevreden burgers.¹³

Leefbaar Hilversum wilde daar wat aan doen. De partij stelde bovendien voor via afslanking van het ambtenarenapparaat de begroting weer op orde te brengen en af te zien van een omstreden verkeersplan.¹⁴ In 1994 nam de partij deel aan de gemeenteraadsverkiezingen, met Nagel als campagneleider. De debutant haalde meteen bijna twintig procent van de stemmen, goed voor acht van de 37 zetels in de raad. Ook al was ze daarmee de grootste fractie, bij de collegeonderhandelingen bleken haar voorstellen voor andere partijen onaanvaardbaar. Zodoende belandde de nieuwkomer dus in de oppositie.

De oppositiebanken zouden Leefbaar Hilversum geen windeieren leggen. Vier jaar later keerde de partij met veertien leden terug in de raad. Deze keer konden de gevestigde partijen niet om haar heen: met twee wethouders, beiden afkomstig uit de zakenwereld en zonder politieke ervaring, nam zij deel aan het college, samen met de pvda en de vvd. De coalitie viel al binnen een jaar weer uit elkaar, naar aanleiding van scherpe vragen die fractievoorzitter Nagel aan het college gesteld had.¹⁵ De sfeer was daarvoor al niet best. De gevestigde partijen zetten zonder Leefbaar Hilversum de samenwerking voort, maar al gauw bleek dat dat niet ging. In 2001 trad de partij opnieuw tot het college toe, nu met Nagel als wethouder. De relatie met de andere partijen bleef moeizaam. GroenLinks-wethouder Bart Heller noemde Leefbaar Hilversum een sektarische beweging waarin Nagel de grote leider speelde en loyaliteit zou afdwingen.¹⁶ Nagel zou de heersende politieke mores vaak niet in acht nemen en mensen intimideren. In 2002 noemde een christendemocratisch raadslid de leden van Leefbaar Hilversum zelfs 'bruinhemden'; de analogie met nazi's vormde voor de fractie aanleiding een proces aan te spannen.¹⁷

Met de deelname aan het college oogstte Leefbaar Hilversum weinig dankbaarheid bij de kiezers, want in 2002 verloor de partij vijf zetels. Daarmee leek een gestage afkalving te zijn ingezet: in 2006 gingen er vier zetels verloren, in 2010 drie. Zo bleven er dus slechts twee zetels over. Wellicht werd Leefbaar Hilversum inmiddels als deel van de gevestigde orde beschouwd. In 2010 kwam een nieuwe lokale partij, Hart voor Hilversum, die burgerparticipatie centraal stelde, met drie zetels in de raad.¹⁸

Intussen hield Nagel zich echter ook weer bezig met de oprichting van nieuwe partijen op landelijk niveau: na Leefbaar Nederland (waarover hieronder meer) liet hij in oktober 2002 Nieuw Nederland bij de kiesraad registreren, al bleef dat feitelijk een papieren partij die nooit aan verkiezingen zou deelnemen.¹⁹ In 2005 richtte hij samen met misdaadverslaggever Peter R. de Vries en ex-politiewoordvoerder Klaas Wilting de Partij voor Rechtvaardigheid, Daadkracht en Vooruitgang (PRDV) op, die na een uitvoerig onderzoek besloot evenmin aan de verkiezingen mee te doen.²⁰ In 2009 stichtte hij de Onafhankelijke Ouderen en Kinderen

Unie (OokU), die in 2010 '5OPLUS' aan haar naam toevoegde en in 2011 bij de Provinciale Statenverkiezingen 2,4 procent van de stemmen en negen zetels zou winnen.²¹ Zo kon Nagel in mei 2011 terugkeren in de Senaat.

Het programma van 5OPLUS bevatte enkele populistisch klinkende zinsneden, zoals: 'De kiezer voelt zich door de politiek bedonderd. Politici komen hun voor de verkiezingen gedane beloften niet na... De burgers verlangen op alle terreinen meer zeggenschap.'²² Ook de staatkundige voorstellen voor de gekozen burge-meester, afschaffing van de Eerste Kamer, openstelling van openbare functies voor partijloze burgers en een verkiezingsreferendum waarbij kiezers nieuwe verkiezingen kunnen afdwingen, passen in een populistische visie – maar overigens ook in een democratisch-radicaler zienswijze. Die visie werd echter niet uitgewerkt. De voor populisten kenmerkende tegenstelling tussen 'volk' en 'elite' komt in het programma en de korte toelichting daarbij niet expliciet voor. Vooralsnog lijkt 5OPLUS dus eerder een belangenpartij voor ouderen te zijn dan een populistische partij volgens de in dit boek gehanteerde criteria, maar de nog jonge partij zou zich best in die richting kunnen ontwikkelen – ook gelet op de opvattingen die haar leider Nagel in het verleden heeft uitgedragen.

Leefbaar Utrecht

Het optreden van Leefbaar Hilversum in de jaren negentig vond navolging in andere gemeenten. In Utrecht namen de diskjockey, socioloog, kroegbaas, liedjesschrijver en zanger Henk Westbroek en de ondernemer Broos Schnetz het initiatief in de herfst van 1997.²³ Ze kankerden regelmatig over de lokale politiek in het café 'Stairway to heaven' dat ze samen beheerden, en besloten daar nu eens zelf wat aan te gaan doen. Hun onvrede richtte zich vooral tegen het grootschalige Utrecht Centrum Plan (aanvankelijk Utrecht City Project genoemd) en het plan voor Hoogwaardig Openbaar Vervoer (HOV) via busbanen, die het gemeentebestuur zonder hierover veel ruggespraak te hebben gehouden van zins was uit te voeren. Beide oprichters beschouwden zichzelf als sociaaldemocraten, maar voelden zich niet meer thuis in de PVDA. De meeste andere leden leken ook een linkse achtergrond te delen.²⁴

In 1998 nam Leefbaar Utrecht deel aan de gemeenteraadsverkiezingen. In haar programma eiste de partij in de eerste plaats 'meer democratie in onze stad' en een 'stadsreferendum'; in de tweede plaats 'meer leefbaarheid, dus: echt veiliger, schoner, groener'; in de derde plaats verandering van het Utrecht Centrum Project, woningen boven winkels en kantoren aan de rand van de stad; en in de vierde plaats beter openbaar vervoer.²⁵ In de campagne trok lijsttrekker Westbroek fel van leer tegen de 'regenteske bestuurscultuur' en de vermeende corruptie in de Domstad.²⁶ Daarbij schuwde hij verbaal geweld, schuttingwoorden en persoonlijke aanvallen niet. Dat zou hij evenmin in de gemeenteraad doen, nadat hij daar met acht partijgenoten was binnengekomen. Leefbaar Utrecht was met negentien

procent van de stemmen de pvda en GroenLinks net voorbij gestreefd. College-deelname stuitte echter op weerstand bij de gevestigde partijen, toen de nieuwkomer bleef vasthouden aan haar eis dat er een referendum moest worden gehouden over de HOV-lijn.²⁷

In 2000 vonden vervroegde gemeenteraadsverkiezingen plaats vanwege de samenvoeging van Utrecht met de gemeente Vleuten-De Meern. Leefbaar Utrecht ging de verkiezingen in met een uitgebreid program dat 'echte democratie en bestuurlijke vernieuwing in Utrecht' vooropstelde: meer dualisme in de gemeenteraad, referenda en wijkparlementen.²⁸ Op de eerste bladzijde stelde partijvoorzitter Schnetz vast dat het 'schaamteloos annexeren' van Vleuten-De Meern, zonder de burger iets te vragen, aangaf 'hoe bedroevend het is gesteld met het democratisch gehalte van de politieke besluitvorming in onze stad'.²⁹ In een interview noemde hij het stadsbestuur 'een grote kleeftende' die in achterkamertjes besluiten zonder enig draagvlak nam.³⁰ Volksraadpleging over belangrijke plannen stond voor Leefbaar Utrecht boven aan de agenda. De kiezers leken dit te waarderen en gunden de partij niet negen maar veertien zetels (met bijna 29 procent van de stemmen). Deze winst ging vooral ten koste van D66 en de pvda, in iets mindere mate ook van GroenLinks en de vvd.

Na de raadsverkiezingen probeerde Leefbaar Utrecht in de raad minder straattaal te gebruiken.³¹ De partij nam nu wel aan het college deel, samen met cda, pvda, vvd en de Vleutense partij Burger en Gemeenschap. Westbroek en Schnetz lieten het wethouderschap aan anderen over – Toon van Gispén, Yet van den Bergh en Walther Lenting –, al kregen ze daar later spijt van, omdat deze drie naar hun mening te weinig wisten te veranderen.³² Vlekkeloos verliep de samenwerking niet altijd, maar Leefbaar Utrecht wist wel een aantal eisen ingewilligd te krijgen. Over de inrichting van het stationsgebied werd in mei 2002 een referendum gehouden, dat echter naar de mening van veel bewoners en milieugroepen te weinig keus bood.³³ Een meerderheid koos niettemin voor een groen stadshart met meer woningen in plaats van een compact en zakelijk stadshart.³⁴

Fractievoorzitter Westbroek voelde zich minder thuis in een partij die meebestuurde in plaats van oppositie voerde. Na de moord op Fortuyn op 6 mei 2002 (waarover in het volgende hoofdstuk meer) kreeg hij te maken met bedreigingen en trok hij zich terug uit de raad.³⁵ Hij werd opgevolgd door de minder luidruchtige en nuchtere chemicus Vincent Oldenburg (eveneens ex-pvda'er). Ook Schnetz voelde zich minder betrokken. Hij leverde kritiek op de eigen wethouders en opperde in 2006 zelfs dat Leefbaar Utrecht met de pvda zou moeten fuseren.³⁶ Kort daarna zei hij zijn partijlidmaatschap op.

Tussen de drie wethouders van Leefbaar Utrecht boterde het niet erg.³⁷ Van Gispén trad in 2005 af omdat hij de gemeenteraad onvoldoende zou hebben geïnformeerd.³⁸ Enkele dissidenten richtten een nieuwe partij op: 'Luis in de pels'.³⁹ De kiezers toonden weinig waardering voor dit gekrakeel in Leefbaar Utrecht: in 2006 gingen elf van de veertien zetels verloren. Luis in de pels deed het overigens nog veel slechter en behaalde geen zetel. Terug in de oppositie

slaagde de Stadspartij Leefbaar Utrecht, zoals ze zich ging noemen, er niet goed in haar imago weer op te poetsen; bij de raadsverkiezingen in 2010 hield zij nog slechts één zetel over.

Oprichting van Leefbaar Nederland

Even een stap terug in de tijd. Begin 1999 stonden zowel Leefbaar Hilversum als Leefbaar Utrecht er nog heel goed voor, hoewel ze beide buiten het college werden gehouden – of misschien juist wel daarom. De Hilversumse partij vierde haar eerste lustrum met een goed bezocht feest, waarvoor ook de Utrechtenaren waren uitgenodigd. Nagel en Westbroek presenteerden hier het plan om een landelijke partij op te richten die ‘Leefbaar Nederland’ moest gaan heten.⁴⁰ Ontevredenheid over de paarse coalitie en de zelfingenomenheid van de gevestigde partijen op lokaal niveau leken de gemeenschappelijke noemer te vormen. ‘We zijn het er spoedig over eens, we moeten ze maar eens flink de schrik aanjagen door te dreigen met de oprichting van een nieuwe landelijke partij’, schreef Nagel over een gesprek met Westbroek. ‘Wij hopen dat ons idee... de oude politici uit hun bastion van arrogantie zal halen.’⁴¹ Beiden wilden de ‘politiek weer bij de mensen brengen’.⁴² Er werd een voorlopig bestuur opgericht onder leiding van de Hilversummers Nagel, Luiting en Van Kooten en de Utrechtenaren Schnetz en Westbroek, dat op 25 maart de partijstatuten liet passeren bij een notaris.

Leefbaar Nederland stelde zich als doel ‘het creëren van optimale leefomstandigheden voor de inwoners van Nederland’ en ‘de burgers van Nederland optimaal de kans te bieden een bijdrage te leveren aan de politieke en maatschappelijke besluitvormingen’.⁴³ De inzet was hoog: minstens tien zetels bij de komende Tweede Kamerverkiezingen, anders zou het bestuur meteen aftreden.⁴⁴ ‘We willen geen splinterpartij zijn. We willen invloed hebben’, legde Nagel uit.⁴⁵ Van Kooten, Schnetz en Westbroek stelden elk 25.000 gulden beschikbaar (als renteloze lening), waarmee een bescheiden kantoorpand werd aangeschaft en later Kay van de Linde als campagneleider werd aangesteld.⁴⁶

Van de Linde, zoon van de voormalige presentator van Tros-Aktua Wybo van de Linde, had in de Verenigde Staten ervaring opgedaan met campagnevoeren, onder meer voor Rudolph Giuliani, de Republikeinse burgemeester van New York. Hij liep in New York op een receptie Van Kooten tegen het lijf, die vroeg of hij de campagne van Leefbaar Nederland wilde voeren. Van de Linde ging er graag op in, ondanks naar zijn zeggen lucratieve aanbiedingen in Amerika en het feit dat hij via fondsenwerving zijn eigen inkomen – 10.000 gulden per maand – zeker moest stellen. ‘Dit vond ik een enorme uitdaging. Een nieuwe partij opzetten, dat maak je nooit mee. Leefbaar Nederland is een gigantische underdog. David tegen Goliath.’⁴⁷ Hij liet doorschemeren de persoon van de lijstaanvoerder in de campagne centraal te zullen stellen. ‘Toen ik naar de Verenigde Staten ging, had

je met Van Agt, Den Uyl en Wiegel nog echte politieke verschillen. Nu zijn de partijen één pot nat. Kiezers hebben behoefte aan duidelijkheid.'⁴⁸

De partijbestuurders reisden stad en land af om contacten te leggen met lokale partijen, en in het bijzonder de circa 140 partijen die 'leefbaar' in hun naam hadden opgenomen. Nagel erkende dat het om vogels van verschillende pluimage ging die elk hun eigen betekenis aan het begrip 'leefbaar' gaven, maar elkaar vonden in de mening dat de kiezers in Nederland veel te weinig te zeggen hebben. Ondanks die gemeenschappelijke basis was het echter niet de bedoeling dat de lokale partijen zich zouden aansluiten bij Leefbaar Nederland. Men kon alleen als individu landelijk lid worden. Lokale afdelingen zouden dus ook niet worden opgericht. 'Wij willen absoluut geen partijafdelingen. Politieke partijen hebben zo langzamerhand alleen nog een kader. Wat heeft het met democratie te maken als twintig mensen een verkiezingsprogramma maken dat ze vervolgens gebruiken als een bijbel. Dat is echt niet meer van deze tijd', vond Nagel.⁴⁹ De lokale partijen reageerden overigens over het algemeen enigszins afhoudend. Zelfs in de rijen van Leefbaar Utrecht en Leefbaar Hilversum leefden twijfels over de nieuwe landelijke partij. Zo liet Karen Heerschop, raadslid en later wethouder voor Leefbaar Hilversum, zich kritisch uit over het gebrek aan ideologie; Oldenburg sprak denigrend over 'het gekloot van Broos en Henk met Leefbaar Nederland'.⁵⁰

Op 14 juni 1999 presenteerde Nagel op een persconferentie in Den Haag een voorlopig partijprogramma van 25 eisen, getiteld 'Het moet anders en het kan anders'. Hoofddoelstelling van de nieuwe formatie was 'het terugwinnen van het vertrouwen van de kiezers in de politiek' door de kiezers meer invloed te geven en de 'vrijwel onbeperkte macht van de politieke partijen' terug te brengen.⁵¹ Daarvoor had de partij een reeks voorstellen in petto. Zo dienden de kiezers de helft van de Tweede Kamer via districten te kiezen, zodat ze gemakkelijker contact met de gekozenen zouden kunnen maken. De andere helft zou nog steeds gekozen worden via lijsten, maar liefst verschillende lijsten per kieskring, en met meer gewicht voor voorkeurstemmen van de kiezer. De Eerste Kamer kon dan verdwijnen.⁵² Ook mochten openbare functies de facto niet meer alleen voorbehouden zijn aan leden van politieke partijen. Verder zouden de burgers hun burgemeester moeten kunnen kiezen en via correctieve referenda invloed op wetgeving uitoefenen. De overige programmapunten betroffen uiteenlopende zaken als 'een laptop voor elke scholier', nieuwszendingen op televisie ook overdag, meer sport op straat, premieheffing op de AOW, afschaffing van de overdrachtsbelasting en herbezinning op de privatisering van nutsbedrijven: monopolies dienden in overheidshanden te blijven.⁵³

Het voorlopige programma ademde dus een populistische geest. Nagel zelf vond de toon ervan 'sociaaldemocratisch maar dan volgens de meest linker vleugel', en merkte tevens op dat de partij moeilijk links of rechts genoemd kon worden.⁵⁴ Dat laatste gold ook voor de partijleden die zich aanmeldden, zoals de Rotterdamse oud-hoogleraar Wim Couwenberg, ooit gangmaker van het Democratisch Centrum Nederland binnen de Katholieke Volkspartij (KVP), en Michel van Hulten,

oud-staatssecretaris voor de Politieke Partij Radikalen (PPR) in het kabinet-Den Uyl.⁵⁵ Zij zagen Leefbaar Nederland als een hoopvolle poging de staatkundige vernieuwing die door partijen als D66 en de PPR zonder succes op de agenda waren gezet, alsnog nieuw leven in te blazen.⁵⁶ Leden met een rechts-nationalistische achtergrond waren niet welkom bij Leefbaar Nederland; drie van hen werden door het bestuur geschorst en, nadat ze op het oprichtingscongres de gelegenheid hadden gekregen hun verhaal te doen, alsnog van het partijlidmaatschap uitgesloten.⁵⁷

Op 10 juni 2001 vond in Hilversum formeel het oprichtingscongres plaats. De circa 250 aanwezige leden kozen een nieuw partijbestuur. De oprichters Nagel, Schnetz en Van Kooten werden herkozen als voorzitter, vicevoorzitter en gewoon bestuurslid. Hylke ten Cate, automatiseringsdeskundige en voormalig PVDA-lid, werd secretaris-penningmeester.⁵⁸ Daarnaast traden tot het bestuur leden van lokale en provinciale partijen toe. Marten Bierman, in 1995 door de samenwerkende provinciale partijen in de Eerste Kamer gekozen, hield een toespraak op het congres. Het samenwerkingsverband zelf bewaarde echter afstand tot Leefbaar Nederland.

Het congres stelde voorts een huishoudelijk reglement vast en legde daarmee de fundamenteën voor de partijorganisatie. Leefbaar Nederland wilde geen kopie zijn van de andere politieke partijen, die – afgezien van D66 en GroenLinks – de leden nauwelijks rechtstreekse invloed gunden op de inhoud van het program en de keuze van de lijsttrekker.⁵⁹ Het belangrijkste orgaan van de nieuwe partij was het congres, dat niet, zoals bij de meeste partijen, bestond uit afdelingsafvaardigden maar waar alle betalende leden stemrecht zouden hebben. Het congres diende onder meer het verkiezingsprogramma vast te stellen en de lijsttrekker te kiezen. De partij was ingedeeld in negentien districten, die geografisch samenvielen met de kieskringen. Kandidaten voor de Tweede Kamer zouden gekozen worden door de partijleden van de districten.

Idealiter moest dat gebeuren in voorverkiezingen via internet waarbij ook niet-partijleden stemrecht hadden – enigszins naar het voorbeeld van de *primaries* in de Verenigde Staten, om zo de politiek dichterbij de burgers te brengen.⁶⁰ Voorverkiezingen bleken technisch echter moeilijk te verwezenlijken en bovendien te kostbaar, zo stelde het bestuur in september 2001 vast.⁶¹ Wel zouden er per kieskring verschillende kandidatenlijsten worden ingediend. In de Tweede Kamer verkozen kandidaten dienden bij de volgende verkiezingen weer campagne te voeren in hun oorspronkelijke district. Nagel: 'Wie het volgens de kiezer niet goed heeft gedaan, wordt daarop afgerekend. De kiezer krijgt echt wat te vertellen.'⁶² De leden van Leefbaar Nederland zouden in februari 2002 in districtsvergaderingen de volgorde van de kandidaten op die lijsten mogen bepalen, al kon het landelijke congres in maart op voordracht van het bestuur daar weer van afwijken.⁶³

Fortuyn als lijsttrekker in beeld

De partij had in juni 2001 dus een bestuur en een voorlopig program, maar nog geen politiek leider. Westbroek lag voor de hand omdat hij als zanger van de popgroep Het Goede Doel in de jaren tachtig een grote bekendheid had opgebouwd. Probleem was dat hij niet wilde: hij moest er niet aan denken landelijk politicus te worden. Zitting nemen in de Tweede Kamer leek hem 'een hel'.⁶⁴ De andere bestuursleden toonden evenmin ambitie om de kandidatenlijst aan te voeren, alhoewel Schnetz en Westbroek vermoedden dat Nagel eigenlijk wel zou willen. Westbroek vond hem niet geschikt: 'Zijn uitstraling is té negatief, té bezadigd.' Van Kooten wilde iemand die 'mediageniek en charismatisch' was.⁶⁵

Verschillende min of meer bekende Nederlanders werden gepolst, zoals hoogleraar economie en pvda-lid Eduard Bomhoff, oud-D66-minister Hans Wijers, oud-vvd-minister Pieter Winsemius, en de woordvoerder van de Amsterdamse politie Klaas Wilting.⁶⁶ Achter de schermen werd ook met oud-vvd-leider Hans Wiegel gesproken. Hoewel die zich geveleid voelde, wilde hij zijn oude partij niet verlaten. Bovendien zou de invoering van een referendum voor Wiegel een stap te ver zijn: hij had niet voor niets in 1999 als Eerste Kamerlid tegen de invoering van het correctieve referendum gestemd, wat nog tot een kabinetscrisis had geleid.⁶⁷ Nagel relativeerde overigens het probleem dat Leefbaar Nederland nog zonder aanvoerder zat: 'Je bent een tweederangs Nederlander als je nog niet voor het lijsttrekkerschap van Leefbaar Nederland bent genoemd.'⁶⁸

Tussen alle mogelijke kandidaten dook ook de naam op van de voormalige hoogleraar uit Rotterdam Pim Fortuyn, vooral bekend vanwege zijn uitdagende columns in het weekblad *Elsevier*. De columnist ontkende kandidaat te zijn, al droeg hij Leefbaar Nederland wel een warm hart toe. 'Ik geloof niet in partijpolitiek. Wie mij leest, kan dat weten.' Met een vooruitziende blik vroeg hij zich wel af hoe Leefbaar Nederland eenmaal in de Kamer gekomen bij elkaar zou blijven. 'Onvrede kan een aardige motor zijn, maar geen langdurig bindmiddel.'⁶⁹ Op het moment dat hij ontkende, was Fortuyn overigens al tot een akkoord gekomen met Van Kooten, die hem graag als lijsttrekker wilde. Nagel, die op vakantie was en van niets wist, reageerde gebelgd. Hij noemde drie zwakheden van Fortuyn op: 'Hij is eenzaam, hij zoekt ruzie en hij heeft een politiek verleden van cpn, pvda en vvd.'⁷⁰ De partijvoorzitter trok echter aan het kortste eind. Het partijbestuur stemde in met de kandidatuur van Fortuyn, maar wachtte nog om dit bekend te maken. Fortuyn was het getreuzel zat en meldde in een interview op de televisie dat hij een eigen lijst zou vormen indien Leefbaar Nederland hem niet als lijststaanvoerder zou kiezen. 'Hoe het ook loopt, de mensen kunnen op mij stemmen.'⁷¹ Zijn ambitie was een 'rechtse coalitie' met cda en vvd te vormen die onder zijn leiding de publieke sector zou hervormen en 'een ideologische strijd met de islam aangaan en de islamieten keihard aanpakken'.⁷²

Volgens de procedure zou het partijcongres eerst het verkiezingsprogramma vaststellen en daarna de lijsttrekker aanwijzen, die dan het program zou moeten

onderschrijven en zich zo dus zou voegen naar de inhoud. De districten moesten de kandidatenlijsten vaststellen, met de mogelijkheid dat het congres er hier en daar nog wat aan kon veranderen. Aan Fortuyn waren deze formaliteiten echter niet besteed. Hij wilde allereerst dat het bestuur hem publiekelijk tot voorkeurskandidaat bestempelde. Als dat niet gebeurde, dreigde hij voor zichzelf te beginnen. Ook bemoeide hij zich met de kandidatenlijst. 'Van de eerste tien moet ik honderd procent zeker kunnen zijn', vond hij, waarna hij met een lijst kwam waarop na zijn eigen persoon op de eerste positie acht namen stonden van vrienden en bekenden, en de tiende positie was ingeruimd voor een van de partijoprichters. Met moeite kon Van de Linde hem van dit plan afbrengen. 'Dat is ondemocratisch. We gaan al een lijsttrekker droppen. En dan ook nog een lijst zeker?'⁷³ Fortuyn stak zijn ideeën over het verkiezingsprogramma evenmin onder stoelen of banken. Als openingszin dicteerde hij: 'Wij willen het land teruggeven aan de mensen in het land' – maar ook hier moest hij bakzeil halen. Hij mocht van het partijbestuur evenmin zeggen dat Nederland vol was, waarmee hij instemde. Van het referendum was Fortuyn op zijn beurt weer niet gediend, 'maar ik zal er geen halszaak van maken'.⁷⁴

Een deel van Leefbaar Nederland was over de kandidatuur van Fortuyn in het geheel niet te spreken. Manuel Kneepkens, dichter en fractievoorzitter van de Stadspartij Leefbaar Rotterdam, verweet zijn stadsgenoot een 'extreem-rechts gedachtegoed' en 'Filip-de-Winter-allures' – een toespeling op de leider van het als extreem rechts te boek staande Vlaams Blok. In september stelde Kneepkens zich ook kandidaat voor het lijsttrekkerschap.⁷⁵ Sjon Lammerts, postzegelhandelaar en voormalig Statenlid voor de sp in Groningen, noemde Fortuyn een 'engerd', een 'rechtse bal' en een 'stemmentrekkende populistische gladde kikker'.⁷⁶ Hij besloot zich eveneens kandidaat te stellen voor het lijsttrekkerschap, maar trok zich een paar weken later weer terug. Westbroek daarentegen vond Fortuyn 'een hartstikke leuke man' die 'lekker scherp formuleert', maar nog wel iets te leren had: 'hij moet niet overvragen', en het verkiezingsprogramma en de kandidatenlijst dienden niet vastgesteld te worden door de lijsttrekker, maar door de leden.⁷⁷

Op 23 oktober bood Nagel in Den Haag het eerste exemplaar van zijn autobiografie *Boven het maaiveld* aan Fortuyn aan en deelde daarbij mee dat het bestuur van Leefbaar Nederland hem unaniem zou voordragen als lijsttrekker. De partijvoorzitter noemde hem 'een topvoetballer, die wel enige risico's inhoudt, maar aan de andere kant de wedstrijd kan winnen'.⁷⁸ Fortuyn leek coöperatief. Hij beloofde – met een twinkeling in zijn ogen – niet meer te zullen zeggen dat Nederland vol is, 'maar wel dat het in Nederland erg druk is, zelfs een beetje té druk. Dat mag ik toch wel zeggen, Jan?'⁷⁹ Vol optimisme stelde Nagel het door Leefbaar Nederland te behalen aantal zetels bij, van tien naar twaalf.

Populistisch verkiezingsprogramma

Een dag later, op 24 oktober, publiceerde Leefbaar Nederland zijn verkiezingsprogramma: een betrekkelijk korte tekst van krap acht pagina's.⁸⁰ Meer zeggenschap voor de kiezer en meer kleinschaligheid, dat leken de belangrijkste doelstellingen. De kiezer zou de burgemeesters en de commissarissen van de Koningin, maar ook de minister-president rechtstreeks moeten kiezen en via een referendum wetgeving kunnen corrigeren. De partij wilde daarnaast de collectieve sector saneren door een kwart van de bureaucratie 'weg te snijden', en met name het aantal generaals en kolonels in de krijgsmacht halveren; ze wilde maximaal 10.000 asielzoekers per jaar opvangen, rassendiscriminatie strenger straffen, kinderopvang uitbreiden, een nieuwe televisienieuwszender beginnen en meer bos bij de Randstad aanleggen, motorrijtuigen- en overdrachtsbelasting afschaffen en een premie over de AOW heffen die gecompenseerd zou worden met een hogere uitkering, zodat de ouderen die alleen van de AOW moesten leven, erop vooruit zouden gaan en ouderen met een hoog pensioen iets zouden inleveren. Voor elk wat wils, zo zou men het kunnen samenvatten, zowel rechts (minder ambtenaren, minder belastingen, minder asielzoekers) als links (minder generaals, meer kinderopvang, meer bos, nivellering via de AOW).

Op het congres dat op 25 november in Hilversum bijeenkwam, werd het programma zonder veel wijzigingen vastgesteld. Een krappe meerderheid van 216 tegen 209 leden stemde echter tegen de beperking van het aantal asielzoekers, zodat die zin geschrapt werd. Op een volgend congres in maart 2002 werd besloten nog enkele aanvullingen aan het programma toe te voegen over de WAO (die beperkt zou moeten worden tot ziekte of ongeval tijdens of in verband met verrichte arbeid) en over de fraudebestrijding. Voorts werd de inleiding uitgebreid met scherpe kritiek op de

oude partijen, die ideologische scheidslijnen in stand houden, die de burgers geen enkele politieke duidelijkheid geven; die niet zozeer bezig zijn met zich in te zetten voor hun dierbare principes, maar met het veilig stellen van hun posities; die een onderdeel geworden zijn van een nieuwe regentenstand, die opereert volgens het bekende 'ons kent ons'...; die ons als staatsburgers geen reële invloed geven op samenstelling en beleid van de belangrijkste organen van ons politieke bestel: de regering en bestuurscolleges van gemeenten en provincies...; die verkiezingen gereduceerd hebben tot een verplicht politiek ritueel om de schijn van een democratisch gelegitimeerd bestel op te houden, maar voor het te voeren beleid van weinig of geen betekenis...⁸¹

Dit uitvoerige citaat laat het populistische karakter van Leefbaar Nederland duidelijk zien. De gevestigde partijen zouden een nieuwe regentenstand vormen, die feitelijk homogeen was, maar ideologische verdeeldheid onder de burgers bleef zaaien om een democratische schijn te wekken. Daarmee suggereerde Leefbaar

Nederland in feite dat die verdeeldheid onder de kiezers eigenlijk ook schijn was, met andere woorden dat die kiezers een (relatief) homogene eenheid vormden. De term 'volk' wordt in het programma echter vermeden; het gaat om 'de burgers'. Het populisme van Leefbaar Nederland is dus niet collectivistisch en wordt niet gekoppeld aan nationalisme of socialisme. Het wordt eigenlijk aan geen enkele ideologie verbonden, al kan men wel snufjes sociaaldemocratie en sporen van liberalisme in het program ontdekken, bijvoorbeeld in de afwijzing van privatisering van openbaar vervoer en energievoorziening respectievelijk aanmoediging van particulier initiatief in de gezondheidszorg.⁸²

De Amsterdamse politicoloog Philip van Praag beschouwde in 2003 Leefbaar Nederland als een 'anti-establishment partij met een links-populistisch programma', maar merkte tevens op dat de partij zich vooral richtte op 'kiezers uit het politieke midden en gematigde kiezers links van het midden'.⁸³ Men zou hier wellicht van puur populisme zonder ideologische toevoegingen kunnen spreken, wat een zeldzame soort lijkt te zijn. Het populisme uitte zich ook in details als de kritiek op de 'circulaire-dictatuur' en de managers in het onderwijs en in de zorg, alsmede de suggestie dat politiek niet zo ingewikkeld is: 'gewoon de problemen met spoed aanpakken' en dan lossen 'we' ze wel op.⁸⁴

Verkiezing van Fortuyn

Het populisme leek dan ook ongeveer het enige wat de leden van de nieuwe partij gemeen hadden. Ideologisch vormden ze bepaald geen hechte eenheid. Dat bleek duidelijk bij de strijd om het lijsttrekkerschap, waarin kandidaten uit nogal uiteenlopende ideologische stromingen tegenover elkaar stonden: oud-sp'ers als Sjon Lammerts en de organisatieadviseur George de Haan, een oud-vvd'er als de hoogleraar interculturele communicatie David Pinto en natuurlijk Fortuyn, ooit links in de pvda maar in de jaren negentig meer liberaal en nationalistisch geworden.⁸⁵ Nadat het congres het verkiezingsprogramma had vastgesteld, werd de lijsttrekker gekozen. Van de 445 geldig uitgebrachte stemmen gingen er 12 naar De Haan, 19 naar Pinto en 394 naar Fortuyn.⁸⁶

In zijn dankwoord sneed Fortuyn eerst het thema politieke vernieuwing aan: 'Het is mij zwaar te moede. De opgave zal buitengewoon zwaar zijn. Wij willen een nieuwe politiek, we willen het land teruggeven aan de mensen in het land.'⁸⁷ De zin die het verkiezingsprogram niet haalde, sprak hij nu op het congres uit. Vervolgens lichtte hij toe wat hij onder 'nieuwe politiek' verstond. 'We willen een sterke band met de kiezer. Daar gaat het om, de band tussen kiezer en gekozene. Wanneer we willen dat politiek iets van mensen wordt, moeten we ontzettend alert zijn dat het niet gaat – zoals bij traditionele partijen – om een band tussen vertegenwoordiger en partij.'⁸⁸ Onderwijs en gezondheidszorg stelde Fortuyn op de tweede en derde plaats, veiligheid en vreemdelingenbeleid op de vierde. Vervolgens besteedde hij echter vooral aandacht aan dat laatste. De kersverse

lijsttrekker suggereerde dat de meeste asielzoekers in feite gelukszoekers waren 'die hun eigen land laten barsten'. Hij wilde dan ook 'de kraan dicht' doen. Met het schrappen van het quotum van maximaal 10.000 asielzoekers was Fortuyn dan ook niet zo blij. Hij liet het congres weten dat hij zich enige ruimte permitteerde ten aanzien van het program: 'U heeft mij gekozen, maar u heeft niet geëist dat ik mijn verstand zou inleveren. En dat ben ik zeker niet van plan.'⁸⁹ Hij besloot zijn rede met een militair saluut en de woorden 'At your service!'

De verkiezing van Fortuyn wekte zeer verschillende reacties op bij de achterban. In de peilingen nam de aanhang van Leefbaar Nederland sprongsgewijs toe: in oktober was het virtuele zeteltal gestegen van drie naar zes, in november van zes naar tien, en in januari 2002 naar zestien.⁹⁰ De waarschuwing van Fortuyn tegen de gevaren van de islam kreeg voor menigeen een bijna profetisch karakter door '9/11': de spectaculaire en bloedige aanslagen van moslim-extremisten met gekaapte vliegtuigen op de Twin Towers, twee kantoortorens in het zuiden van Manhattan in New York, en op het Pentagon, het ministerie van Defensie nabij Washington D.C., op 11 september 2001. Met het stijgende zeteltal in de peilingen veranderde de achterban ook van karakter: minder jong en links, meer middelbare leeftijd en rechts.⁹¹ Volgens een onderzoek van het bureau Motivaction trok Fortuyn een ander type kiezer dan Leefbaar Nederland: vooral de moderne en de traditionele burgerij die gehecht is aan orde en recht (*law and order*), gemeenschapszin en zekerheid, terwijl Leefbaar Nederland bijvoorbeeld onder leiding van Westbroek meer kosmopolieten en postmaterialisten aangetrokken zou hebben.⁹²

Voor een deel van de leden was het lijsttrekkerschap van Fortuyn juist aanleiding om af te haken. Kneepkens richtte met de Turkse Nederlander Zeyfi Özgüzel in januari 2002 de partij Duurzaam Nederland op, die bij de Tweede Kamerverkiezingen in mei van dat jaar slechts 0,1 procent van de stemmen en dus geen zetel zou behalen.⁹³ De Stadspartij Leefbaar Rotterdam viel uiteen in voor- en tegenstanders van Fortuyn; terwijl laatstgenoemden de woorden 'Leefbaar Rotterdam' uit de partijnaam schrapten, richtten zijn aanhangers onder aanvoering van de geschiedenisdocent Ronald Sørensen in december 2001 een nieuwe partij met deze naam op die Fortuyn als lijsttrekker zou aanwijzen (zie hoofdstuk 5).⁹⁴

Ook tussen het bestuur van Leefbaar Nederland en de lijsttrekker ontstonden spanningen. Fortuyn meldde in interviews in de media met de regelmaat van de klok dat hij premier Kok wilde opvolgen. Vooral Van Kooten ergerde zich daaraan. 'Maar het volk wil het', zou Fortuyn hebben geantwoord toen Van Kooten zei dat hij daarmee moest ophouden.⁹⁵ Ook schuwde Fortuyn in de campagne door het land die hij in januari ging voeren, forse uitspraken over de islam en het asielbeleid niet. Hij wilde liefst de grens helemaal sluiten, zei hij op 3 februari in Heerlen. Christenen hadden naar zijn mening meer rechten in Nederland dan islamitische nieuwkomers.⁹⁶ Kwaad bloed bij het partijbestuur zette de opmerking van de lijsttrekker over de andere Kamerkandidaten van Leefbaar Nederland; de groslijst noemde hij 'een beetje dun'. Van de Linde vond deze uitspraak van Fortuyn 'heel demoraliserend'. Volgens de campagneleider lag hier 'de kiem van

de breuk in de Nacht van Fortuyn... Toen drong voor het eerst tot ons door: op een cruciaal moment laat hij ons vallen.'⁹⁷ Van Kooten, die de enige was in de partijtop naar wie Fortuyn nog wel wilde luisteren, zag dat het de verkeerde kant opging. 'Hij ging zich gedragen als een baldadige jongen. Ik zag ons stijgen in de peilingen en ik dacht: het worden er twintig of dertig. Dan kun je je geen lijsttrekker permitteren die zich als een artiest gedraagt.'⁹⁸

Vertrek van Fortuyn

De bijna onontkoombare scheiding tussen Leefbaar Nederland en Fortuyn was het gevolg van diens nogal vrijmoedige uitspraken in een vraaggesprek dat *de Volkskrant* op zaterdag 9 februari 2002 publiceerde. Van de Linde had het interview gedetailleerd voorbereid met Fortuyn, waarbij was afgesproken vooral het paarse kabinet hard aan te pakken. Nagel vroeg de lijsttrekker met klem het nu eens niet over een harde aanpak van de islam en het asielbeleid te hebben om de indruk te vermijden dat hij een afkeer had van vreemdelingen.

Aanvankelijk verliep het vraaggesprek nog min of meer volgens plan. In de eerste plaats bevestigde Fortuyn zijn populistische opvattingen: 'We willen het land teruggeven aan de burger... CDA, PVDA of VVD, het is allemaal één pot nat. Zij maken deel uit van een elite waarvan mensen intuïtief of intellectueel zien dat die opengebroken moet worden.'⁹⁹ Met deze bewering was het partijbestuur het ongetwijfeld eens. Het nam echter aanstoot aan de openhartige uitspraken die Fortuyn, eenmaal op dreef, over de islam deed: 'Meneer, als ik het juridisch rond zou kunnen krijgen, dan zou ik gewoon zeggen: er komt geen islamiet meer binnen! Maar dat kan ik niet rond krijgen. De islam is achterlijk, ik zeg het maar, het is gewoon een achterlijke cultuur.' Anders dan Hans Janmaat, de leider van achtereenvolgens de Centrumpartij en de Centrumdemocraten in de jaren tachtig en negentig (zie hoofdstuk 2), wilde Fortuyn geen islamitische immigranten terugsturen, maar hen emanciperen. Moslims mochten overigens zeggen wat ze wilden, en anderen ook; daarom wilde hij graag het discriminatieverbod uit de grondwet halen. Toen de interviewers Frank Poorthuis en Hans Wansink provocerend opmerkten dat hij van zijn partijbestuur niet mocht zeggen dat Nederland vol is, reageerde Fortuyn uitdagend: 'Nou, daar moest ik me maar eens niet zoveel meer van aantrekken.'¹⁰⁰

Het interview met Fortuyn, waarvan een deel was afgedrukt op de voorpagina van *de Volkskrant*, sloeg in als een bom. Politieke leiders van andere partijen vielen allemaal over de lijsttrekker van Leefbaar Nederland heen. GroenLinks-leider Paul Rosenmöller verklaarde: 'Dit is niet gewoon rechts, maar extreem rechts'. VVD-leider Dijkstal noemde het eerste grondwetsartikel 'het hart van onze beschaving. Ik betreur zeer diep dat hij dat in discussie brengt.' D66-lijsttrekker Thom de Graaf las voor uit het dagboek van Anne Frank. 'Nu weten we waar we tegen vechten.' Volgens PVDA-aanvoerder Ad Melkert had Fortuyn een grens overschre-

den 'die je niet mag passeren... Nederland, wordt wakker.'¹⁰¹ Zelfs CDA-leider Jan Peter Balkenende, die in januari een opvallend kritische toespraak over de multiculturele samenleving had gehouden, distantieerde zich nu van hem.¹⁰² Dat was opmerkelijk, omdat Balkenende een eind met Fortuyn mee kon gaan en zelfs met hem had afgesproken om elkaar niet aan te vallen, zoals later aan het licht zou komen.

Het bestuur van Leefbaar Nederland was onthutst en kwam nog op dezelfde dag dat het interview was verschenen, in spoedzitting bijeen om met Fortuyn te spreken. Tijdens die bijeenkomst in de bovenwoning van Van de Linde in Hilversum liepen de gemoederen soms hoog op. Toen Fortuyn niet bereid bleek maar iets van zijn uitspraken terug te nemen, besloot het bestuur met zes stemmen voor en twee tegen de samenwerking met zijn lijstaanvoerder te verbreken.¹⁰³ Fortuyn verliet het pand en stapte in zijn auto met chauffeur. Bij het weggrijden wuifde hij vanaf de achterbank door het geopende raampje terwijl hij de verzamelde journalisten toesprak: 'Ik zeg u, als dit land een premier mocht kiezen, dan zou ik het worden. Dat is de wil van het Nederlandse volk.'¹⁰⁴ Hij besloot daarop zijn eerder gedane belofte waar te maken en met een eigen lijst aan de Tweede Kamerverkiezingen deel te nemen. Toen Van de Linde een paar dagen later Fortuyn belde, kreeg hij te horen: 'Jullie hebben gekozen. Nu veeg ik je van tafel.'¹⁰⁵ Op 14 februari richtte de voormalige lijsttrekker van Leefbaar Nederland de Lijst Pim Fortuyn (LPE) op (zie hoofdstuk 5).

Leefbaar Nederland gaat zonder Fortuyn verder

Het plotselinge vertrek van de lijstaanvoerder liet Leefbaar Nederland ontredderd achter. In de peilingen daalde de partij onmiddellijk van 22 zetels aan het begin van de maand februari naar 16 een week later, en vervolgens naar 6 zetels in maart. Een meerderheid van de districtscoördinatoren steunde het besluit van het partijbestuur, maar een minderheid volgde Fortuyn – waaronder Sørensen, coördinator van het district Rotterdam en oprichter van Leefbaar Rotterdam. De Rotterdammers besloten bovendien om Fortuyn wél te handhaven als lijstaanvoerder van de lokale partij, al vormde dat voor twee kandidaten op de lijst aanleiding om op te stappen.

De kandidaatstelling voor het lijsttrekkerschap van Leefbaar Nederland was nu weer open. Een half dozijn kandidaten meldde zich. Fred Teeven, officier van justitie in Amsterdam en reeds Kamerkandidaat in dat district, kreeg de unanieme steun van het bestuur en won op het partijcongres dat op 10 maart gehouden werd ook de steun van een royale meerderheid van de leden (164 van de 228 stemmen). Teeven, ooit lid van de VVD, noemde zich 'een teamplayer en geen solist' – wat natuurlijk gericht was tegen Fortuyn – en 'een man van de praktijk'.¹⁰⁶ In zijn toespraak tot het congres legde hij vooral nadruk op veiligheid en criminaliteitsbestrijding, maar hij pleitte ook voor een strikter asielbeleid: alleen 'echte

politieke vluchtelingen die vrezen voor hun leven' zouden nog toegelaten mogen worden.¹⁰⁷

Op het partijcongres werd voorts de rest van de kandidatenlijst definitief vastgesteld. Het bestuur had in januari een groslijst van circa 350 personen gepresenteerd die zich beschikbaar hadden gesteld. Ongeveer een derde had enige politieke ervaring, zowel links als rechts: vaak in de VVD (62 kandidaten) maar ook in het CDA (21), de PVDA (eveneens 21), D66 (18) en zelfs in SP of GroenLinks (6 respectievelijk 5 kandidaten), de ChristenUnie, de Groenen en een aantal lokale partijen.¹⁰⁸ Kennelijk maakte de geringe ideologische geprononceerdheid, afgezien van het populistische profiel, de partij voor kandidaten van links en rechts aantrekkelijk. De bekendste was Tjerk Westerterp, die in het kabinet-Den Uyl voor de KVP minister van Verkeer en Waterstaat was geweest en pas kort uit het CDA was getreden. De eerdergenoemde Couwenberg, Pinto en Bierman stonden ook op de lijst. Een enkeling bleek een omstreden politiek verleden te hebben. Ruim een derde had geen politieke, maar wel maatschappelijke ervaring, zoals de oud-voetbalcoach en commentator Hans Kraay sr., de boerenleider Wien van den Brink, de zingende vrachtwagenchauffeur Henk Wijngaard en de 'ondernemer in erotiek' Jan Bik. Enkel en trokken zich daarop alsnog terug, zoals Wijngaard. Kraay leek even te weifelen toen zijn werkgever, het televisieprogramma 'Studio Sport', hem als commentator de deur wees, maar koos toch voor de politiek.¹⁰⁹

De partijleden konden in februari op districtsvergaderingen de kandidaten in hun kieskring naar voorkeur ordenen. Anders dan bij andere partijen zou dus niet één identieke lijst voor het hele land worden vastgesteld, maar negentien verschillende lijsten. Om te voorkomen dat te weinig landelijk bekende kandidaten en te weinig vrouwen op de lijst zouden komen, zou het partijcongres – op voordracht van het bestuur – de volgorde in de kieskringen echter nog wijzigen. Volgens het reglement hadden bestuur en congres daartoe zoals al vermeld het recht, maar de bemoeienis leidde wel tot frictie met bepaalde districten.

Ook financieel liet het vertrek van Fortuyn sporen na. Tijdens de eerste contacten met de partijtop over zijn lijsttrekkerschap had Fortuyn geschermd met een bedrag van acht miljoen gulden ten behoeve van de verkiezingscampagne. 'Dat kan ik uit mijn netwerk kloppen. Ik heb niet voor niets tien jaar mijn best gedaan voor het midden- en kleinbedrijf.' Toen puntje bij paaltje kwam, had hij geen cent te makken. In november 2001 had Leefbaar Nederland een half miljoen in kas, uitgeleend door Van Kooten, terwijl de kosten van de verkiezingscampagne waren begroot op het tienvoudige. Met behulp van enkele bekenden werden geldschieters geworven die per persoon een ton zouden doneren. De eerste was Chris Thunnessen, eigenaar van Metterwoon Vastgoed in Den Haag. Makelaar Harry Mens wist 5 à 600.000 gulden los te weken. De fundraising leverde 1,1 miljoen gulden op. Toen Fortuyn echter opstapte bij Leefbaar Nederland, lieten Mens en een paar andere donateurs beslag leggen op banktegoeden van de partij. Zij wilden dat de tonnen die ze hadden geschonken, ten goede zouden komen aan Fortuyn.¹¹⁰

Bij de Tweede Kamerverkiezingen in mei 2002 haalde Leefbaar Nederland slechts twee zetels, tegen 26 voor de LPF. De eerste zetel viel uiteraard toe aan Teeven, die in alle kieskringen op nummer één stond. De tweede zetel ging niet naar Westerterp, die als *running mate* van Teeven campagne had gevoerd, maar naar Dick Jense, wethouder voor de lokale partij Onafhankelijk Rijswijk, omdat deze meer stemmen in één kieskring had vergaard. Leefbaar Nederland had een sobere campagne moeten voeren. Teeven miste bovendien de uitstraling – zo men wil: het charisma – van Fortuyn.

De ondergang van Leefbaar Nederland

Het teleurstellende verkiezingsresultaat betekende – achteraf gezien – het begin van het einde voor de nieuwe partij. Ook al hadden de peilingen de partij gewaarschuwd, de partijtop bleef tegen beter weten in hopen op meer dan twee zetels. De partijoprichters, Nagel, Schnetz, Van Kooten en Westbroek, die de lat bij tien à twaalf zetels hadden gelegd, trokken hun consequenties en legden in juni hun bestuursfuncties neer. Ten Cate bleef wel aan als secretaris.

Het congres dat op 25 juni weer in Hilversum werd gehouden, moest dus nieuwe bestuursleden kiezen. Met een krappe meerderheid van 78 op 158 stemmen werd Jan Jetten, op dat moment voorzitter van het district Den Bosch, tot partijvoorzitter gekozen.¹¹¹ In 1999 had hij zich overigens ook – zij het zonder succes – kandidaat gesteld voor het voorzitterschap van de PVDA. Als districtsvoorzitter had hij zich al eens kritisch uitgelaten over het partijbestuur. Zijn verkiezing liet een zekere verdeeldheid binnen Leefbaar Nederland zien. Die tweespalt bleek ook bij de discussie over de toekomst van de partij. Westerterp en een aantal anderen wilden aansluiting zoeken bij de LPF, maar de meerderheid leek daar weinig voor te voelen. Ook over deelname aan de Provinciale Statenverkiezingen van 2003 liepen de meningen uiteen. Vrijwel elke nieuwe partij worstelt met dit soort strategische keuzes. Leefbaar Nederland kreeg echter niet de tijd deze meningsverschillen rustig uit te praten. De voortijdige val van het eerste kabinet-Balkenende en de vervroegde verkiezingen in januari 2003 (waarover meer in hoofdstuk 5) dwong de partij tot snelle besluitvorming, die de spanning verder vergrootte.

Op 27 oktober kwam het partijcongres bijeen om opnieuw een lijsttrekker te kiezen. Teeven werd met een ruime meerderheid herkozen, maar zei zelf plaats te willen maken voor een betere kandidaat. Op het congres klonk kritiek op oud-voorzitter Nagel, die aangekondigd had mogelijk met een nieuwe partij, Nieuw Nederland geheten, aan de verkiezingen mee te willen doen, met als doel de kiezers die ontevreden waren over de gevestigde partijen, te behouden voor de 'nieuwe politiek'. De partijoprichter werd een verrader en 'politieke pyromaan' genoemd.¹¹² Niet alleen in de partij maar ook binnen het bestuur leken zich twee kampen af te tekenen: de 'oude garde' tegenover de 'nieuwelingen'. Op 13 november trokken Ten Cate en drie andere bestuursleden zich terug uit onvrede over het

voorzitterschap van Jetten, de voorbereiding van de verkiezingscampagne en de opstelling van de kandidatenlijst. Volgens hen zouden Jetten en zijn geestverwanten zich te veel met die kandidaatstelling bemoeien en zich daarbij meer laten leiden door 'cliëntelisme' dan door de politieke kwaliteiten van de kandidaten.¹¹³ De overgebleven bestuursleden kaatsten de bal terug en verweten Ten Cate cum suis een falend financieel beleid en gebrek aan activiteit 'behalve continu de andere bestuursleden aanvallen'.¹¹⁴ Jetten bespeurde de hand van Nagel in het conflict: de vier ex-bestuursleden zouden onder zijn invloed staan.

De sfeer in de partij werd er zodoende niet bepaald beter op. Teeven trachtte tevergeefs te bemiddelen in het conflict. Op het volgende partijcongres, op 17 november, werd een motie van wantrouwen tegen Jetten ingediend, maar deze werd door een meerderheid afgewezen. Nagel, Luiting, Schnetz en Westbroek besloten daarop de partij te verlaten, die Jetten naar hun mening als een dictator had geleid.¹¹⁵ Bovendien herkenden zij zich niet in het nieuwe (voornamelijk door Jetten geschreven) verkiezingsprogramma dat het congres had vastgesteld.¹¹⁶ Met name de voorgestelde verlaging van de uitgaven voor ontwikkelingssamenwerking achtten zij in strijd met de uitgangspunten van Leefbaar Nederland.

Het programma voor de Kamerverkiezingen van 2003 was veel uitgebreider dan het eerste en laat zich er zodoende inhoudelijk niet goed mee vergelijken. De eisen voor staatkundige vernieuwing waren niet veranderd, maar nog uitgebreid met een voorstel voor een volksinitiatief (wetgeving op initiatief van de burgers).¹¹⁷ Op de meeste terreinen nam de partij meer dan voorheen gematigd rechtse, liberale of conservatieve standpunten in: voor algemene lastenverlichting, afschaffing van successierechten, beperking van de wao, bemiddeling bij echtscheidingen, meer cameratoezicht, 'hard en doeltreffend optreden tegen productie van en handel in drugs', geen dubbele nationaliteit, meer nadruk op inburgering. De wat linksere voorstellen uit het program van 2002, zoals de afwijzing van de privatisering van het openbaar vervoer en de energievoorziening, waren echter niet helemaal uit het nieuwe program verdwenen.

Het congres stelde op 17 november ook de kandidatenlijst vast. De eerste twee plaatsen gingen naar de zittende Kamerleden. Op nummer drie kwam de medewerkster van de Kamerfractie, Haitske van de Linde, de halfzus van campagneleider Kay, en op de vierde plaats Rob Koop, die in 1998 de lijst van de Vrije Indische Partij had aangevoerd, maar nu namens die partij aansluiting had gezocht bij Leefbaar Nederland.¹¹⁸

Helemaal tevreden met de lijst leek het bestuur niet. Volgens de peilingen zou Leefbaar Nederland geen zetels meer behalen. Vijf dagen na het congres droeg het bestuur een nieuwe lijsttrekker voor, en wel de met de kreet 'Tsjakka!' bekend geworden communicatietrainer Emile Ratelband. Bij zijn trainingen diende de met gebalde vuist uitgesproken kreet om het zelfvertrouwen van de deelnemers te versterken. Met hetzelfde doel voor ogen liet Ratelband deelnemers aan zijn trainingen over gloeiend houtskool lopen.¹¹⁹ Volgens Jetten zou de trainer met zijn charisma beter dan Teeven in staat zijn om Leefbaar Nederland uit het dal

te trekken en terug te brengen in de Tweede Kamer. Teeven, die eerder beloofd had als lijsttrekker plaats te zullen maken voor een betere kandidaat, trok zich onder protest helemaal terug: 'Leefbaar Nederland is geen circustent, ik heb geen zin om als een clown achter Ratelband aan te rennen.'¹²⁰ Ook Jense en Van de Linde wilden niet met de 'tsjakka-goeroe' samenwerken.

Ratelband zelf beschouwde zich niet als clown, maar als 'een aantrekkelijk mens met een leuke babbel'.¹²¹ Hij was nooit politiek actief geweest, maar voelde zich geïnspireerd door Fortuyn: 'Net als Fortuyn wil ik de mens centraal stellen... Leefbaar Nederland is er voor en door het volk.'¹²² Ratelband wist het ijlings ingelaste partijcongres, dat op 8 december in Utrecht bijeenkwam, echter niet te overtuigen. Van de Linde, die zich tijdens het congres kandidaat had gesteld, kreeg in de tweede stemronde twee stemmen meer: 75 tegen 73. Een door Teeven ingediende motie van wantrouwen tegen het bestuur kreeg net niet de vereiste tweederde meerderheid (160 tegen 86 stemmen), maar het beoogde doel werd uiteindelijk wel bereikt: het bestuur trad in zijn geheel af toen Ratelband was verslagen.¹²³ De communicatietrainer had de smaak van de politiek echter te pakken gekregen en schreef zich nog de volgende dag bij de kiesraad in. Te laat om nog een naam te kunnen registreren, nam hij aan de Tweede Kamerverkiezingen in januari 2003 deel als Lijst 16. Op de lijst stonden ook Jetten en enkele andere oud-leden van Leefbaar Nederland.¹²⁴ De lijst trok niet veel meer dan 9000 kiezers (0,09 procent).

Leefbaar Nederland haalde zelf bij de verkiezingen 39.000 stemmen (0,4 procent), aanzienlijk meer maar evenmin voldoende voor een zetel. Ook al was Van de Linde de dochter van een bekend televisiepresentator en de halfzus van de professionele campagnestrateeg, zij kreeg toch maar weinig aandacht van de media. Voor de kiezers had Leefbaar Nederland na alle interne twisten afgedaan. Een deel van de leden was het daarmee eens en wilde de partij opheffen. Op het jaarcongres dat op 1 juni in Breukelen plaatsvond, werd deze mening verwoord door oud-secretaris Ten Cate. Hij stelde zich kandidaat voor het voorzitterschap om de opheffing voor te bereiden. Andere leden deelden die mening echter helemaal niet. Ruzie over de agenda en over procedures verhinderde de verkiezing van een nieuwe voorzitter, zodat het congres op 2 november opnieuw bijeen moest komen. Fons Zinken, tot voor kort lid van de Provinciale Staten van Limburg voor de Partij Nieuw Limburg (PNL), werd tot partijvoorzitter ad interim gekozen. Ten Cate diende opnieuw een voorstel in om de partij op te heffen, maar volgens het bestuur waren te weinig leden aanwezig om dat te kunnen behandelen. Het aantal betalende leden was volgens de interim-penningmeester intussen gedaald van 1200 naar ongeveer 35.¹²⁵ Het lukte Zinken echter niet de partij nieuw leven in te blazen. Aangezien de partij niet meer het voor subsidie vereiste aantal van 1000 leden telde, moest ze het voor 2003 als voorschot verstrekte bedrag aan de overheid terugbetalen. Dat lukte niet. In 2007 zou Leefbaar Nederland zich ten slotte toch opheffen.

Slot

Leefbaar Nederland lijkt een van de zeldzame partijen die het populisme niet combineerden met een andere ideologie, maar in zuivere vorm uitdroegen. Dat verklaart wellicht mede het relatief geringe electorale succes en de snelle neergang ervan. De combinatie van populisme met nationalisme of met socialisme trekt vaak meer kiezers, zo leert de ervaring in binnen- en buitenland. Het succes dat Leefbaar Nederland in de peilingen aan het begin van 2002 voorspeld werd, had zij vooral te danken aan het charisma van Fortuyn, in combinatie met zijn nationalisme en anti-islamisme.

De breuk met Fortuyn in februari 2002 luidde de neergang van de partij in. Andere factoren droegen daar ook toe bij: interne verdeeldheid, gebreken in de organisatie en financiële problemen. De tegenvallende uitkomst van de Tweede Kamerverkiezingen van mei 2002 maakte die moeilijkheden nog erger. Zo ontstond een zichzelf versterkend proces – ‘positieve terugkoppeling’ heet dat ietwat misleidend in de cybernetica – van verder verval: interne problemen leidden tot slechtere peilingen, die op hun beurt de interne verdeeldheid en het ledenverlies weer vergrootten, enzovoort.

De ondergang van Leefbaar Nederland betekende echter niet het einde van de leefbaarheidspartijen op lokaal niveau, ook al werden ze er wel door beïnvloed. In 2006 leden ze in veel plaatsen – Amsterdam, Hilversum, Rotterdam en Utrecht – verliezen. In 2010 zette de daling zich in enkele gevallen voort – in Hilversum en Utrecht, zoals hierboven al vermeld –, maar wisten andere leefbaarheidspartijen zich weer te herstellen. Leefbaar Rotterdam handhaafde zich op veertien zetels, terwijl Leefbaar Oegstgeest, Leefbaar Vlaardingen en Leefbaar Zeewolde zelfs winst boekten.¹²⁶ Dit duidt erop dat de leefbaarheidspartijen zich intussen bevrijd hebben van de schaduw van Leefbaar Nederland en onder gunstige omstandigheden – geschikte leiders, een goede campagne, goede strijdpunten – uitstekend kunnen overleven.

Een populistische profeet. De strijd van Pim Fortuyn tegen de politieke elite

Fortuyn: Ach, aan de borreltafel worden vaak de meest interessante dingen gezegd. De Hollandse politiek is daar heel denigrerend over...

Playboy: Dat klinkt wel erg populistisch.

Fortuyn: Nou en? Moet ik dat een scheldwoord vinden? Nou, dat doe ik niet. Als ik onderbuikgevoelens aanspreek, prima. Wat mij zo irriteert, is de gedachte dat een onderbuik een orgaan is dat alleen maar zou bestaan bij gewone mensen en niet bij Intellectuelen. En dat die onderbuik dan hele verkeerde gevoelens heeft. Oeioeioei, wat erg! Maar een populist is niet iemand die een beetje populair loopt te doen om die gevoelens aan te spreken, een populist is iemand die op aansprekende en heldere wijze hele ingewikkelde problemen kan uitleggen en voor groot publiek verstaanbaar maken. In die zin ben ik een populist.

Hanneke Savenije, “Ik geloof in God.” Interview met Pim Fortuyn’, *Playboy* februari 2002

Het vertolken van de onderbuikgevoelens van het volk, het overbrengen van de gesprekken van de borreltafel – dat was voor Pim Fortuyn, de outsider die in het voorjaar van 2002 de Nederlandse politiek compleet op haar kop zou zetten, de kern van het populisme.¹ Hij ergerde zich eraan dat de gevestigde politieke partijen zo neerbuigend deden over de vox populi. Zij zouden het liefst de zaken onder elkaar regelen, zonder de hinderlijke tussenkomst van buitenstaanders en de directe bemoeienis van het electoraat. Vanuit hun Haagse perspectief gezien zou het merendeel van de kiezers

beschikken over een onderbuik en daarin allerhande foute tot zeer foute gevoelens hebben opgeslagen, die gemakkelijk te bespelen zijn door populistische onverlaten. Het spreekt voor zich dat de elite van de regentenpartijen PVDA en VVD niet beschikt over het verwerpelijke orgaan van een onderbuik en dus ook niet kan worden beticht van foute tot zeer foute gevoelens.²

Fortuyn zag het als zijn levenstaak een einde te maken aan de macht van de regenten en het land weer ‘terug te geven aan de mensen’. Hij wilde het ongenoegen kanaliseren en het bestuur – en zo mogelijk ook de samenleving – hervormen. Hij was een ‘man met een missie’, zoals hij het zelf zei. Zijn opdracht kreeg gaandeweg religieuze trekken. Fortuyn werd naast populist ook profeet: niet voor niets vergeleek hij zich met Jesaja en Mozes – hij zag zich als degene die verlossing zou brengen.

Dit hoofdstuk valt in drie delen uiteen: achtereenvolgens passeren de persoon, het program en de partij van Fortuyn de revue. Dat uitgebreid wordt ingegaan op zijn levensverhaal, komt omdat dit in belangrijke mate zijn visie op de politiek en zijn optreden als politicus verheldert: bij Fortuyn werd het persoonlijke politiek, zoals ook al de naam van zijn partij, Lijst Pim Fortuyn, aangeeft.

De persoon Pim Fortuyn

‘Een bijzonder iemand’

Wilhelmus Simon Petrus Fortuijn werd in 1948 in het Noord-Hollandse Velsen geboren in een katholiek middenstandsmilieu. Hij zou door het leven gaan als Pim Fortuyn, de achternaam met i-grec gespeld, omdat hij dat voornamer vond. In zijn autobiografie *Babyboomers*, die hij op vijftigjarige leeftijd publiceerde – tamelijk vroeg voor memoires –, ging Fortuyn uitgebreid en openhartig in op zijn jeugd.³ In zijn weergave van hoe hij als jongetje was, zijn al onmiskenbaar enkele karaktertrekken zichtbaar waarvan later, toen hij politicus was geworden (een paar jaar na zijn vijftigste verjaardag), heel Nederland kennis kon nemen.⁴

Het opvallendste in zijn beschrijving van zijn kinderjaren is wel dat Fortuyn zichzelf als buitengewoon beschouwde. ‘Ik dacht al heel vroeg: “Ik ben een bijzonder iemand”.’⁵ Misschien kwam dat idee wel doordat hij nogal door zijn moeder werd verwend; hij was haar ‘lieve, mooie chique prinsje’.⁶ Hij was gek op haar; met zijn vader, die als handelsreiziger vaak weg van huis was, had hij een veel minder sterke band. Zijn moeder trok hem mooie kleren aan waar hij erg trots op was en waardoor hij van iedereen complimenten kreeg. Dat beviel de parmantige Pim goed: ‘Ik... moest ook voortdurend bewonderd worden.’⁷

Toch had dat bijzondere voor Fortuyn in de allereerste plaats een negatieve connotatie. Terugkijkend zag hij zichzelf boven alles als een ‘vreemd jongetje’. Met zes kinderen viel het katholieke gezin waarin hij opgroeide nogal uit de toon in het deftige, overwegend Nederlands-hervormde ambtenarendorp Driehuis waar ze waren komen te wonen. Het grote gezin werd voor ‘asociaal’ uitgemaakt en hoorde er eigenlijk niet bij – en Pim al helemaal niet, naar zijn zeggen omdat wellicht in die tijd zijn homoseksualiteit al in zijn gedrag doorschemerde. ‘Vanaf mijn vroegste jeugd heb ik mijzelf als anders en afwijkend ervaren... Ik was altijd bijzonder, in kleding, spraak en gedrag.’⁸ Die eigenaardige kanten van Fortuyn

leidden ertoe dat anderen hem nogal eens negeerden – iets waar hij ‘zeer gevoelig’ voor was en beslist niet tegen kon.⁹ Eén voorval in zijn jeugd liet een diepe indruk op hem achter. De moeder van een van zijn vriendjes reed weg in haar auto die was volgeladen met vriendjes – zonder Pim, die niet mee mocht en alleen op de stoep achterbleef. ‘Op achtjarige leeftijd voel ik heel scherp dat ik er niet bij hoor en er nooit bij zal horen.’¹⁰ Het gevoel een buitenstaander te zijn heeft hem ten diepste bepaald. ‘Van jongs af aan hunkerde Fortuyn ernaar om erbij te horen, bij degenen die de dienst uitmaken, het establishment’, aldus de journaliste Elisabeth Wytzes.¹¹ Dit grote verlangen voedde zijn brandende ambitie om iemand in het leven te worden om wie niemand heen kon.

Fortuyn vond zichzelf niet alleen bijzonder, hij was ook al vroeg van zichzelf overtuigd. Hij noemde zichzelf een ‘kleine dictator’, die wilde dat zijn vriendjes zijn zin deden. ‘Ik wist het altijd beter en het moet gezegd worden: ik had vaak gelijk.’¹² Op de middelbare school was hij aanvankelijk gesloten en teruggetrokken, totdat zich een ‘onweerstaanbare behoefte’ ontwikkelde ‘om mij te uiten en te manifesteren’.¹³ Hij ging pakken dragen, bemoeide zich met van alles en werd klassenvertegenwoordiger. Fortuyn had buitensporige ambities; ‘van jongsaf aan heb ik het hoogste ambt voor ogen gehad’, zoals secretaris-generaal van de Verenigde Naties of paus.¹⁴ Dat laatste was nog serieus ook; op de hbs overwoog hij werkelijk om na zijn eindexamen naar de priesteropleiding te gaan. Die mogelijkheid viel echter af omdat hij het geloof vaarwel zei, overigens zonder zich te laten uitschrijven. ‘Ik heb dat niet gedaan vanuit een besef van traditie.’¹⁵

Toen hij de carrière in de katholieke kerk uit zijn hoofd had gezet, wilde Fortuyn burgemeester worden. Hij schreef een brief aan Norbert Schmelzer, de voorzitter van de Tweede Kamerfractie van de Katholieke Volkspartij (kvp), die hem adviseerde politicologie of sociologie te gaan studeren. Het werd het laatste. De Gemeentelijke Universiteit in Amsterdam vond Fortuyn te grootschalig en daarom stapte hij na een paar maanden over naar de Vrije Universiteit. Zo belandde hij als een afvallige rooms-katholiek in een gereformeerd bolwerk. In zijn studententijd bazuinde Fortuyn rond dat hij van adel was, maar uit bescheidenheid zijn titel niet voerde. Hij hield ervan de zaken mooier te maken dan ze waren.¹⁶ Fortuyn kwam nu ook uit de kast en ontdekte met behulp van de zanger Ramses Shaffy het homoseksuele uitgaansleven in de hoofdstad. Zijn eerste verhouding was voor hem kenmerkend, vond hij: hij legde het aan met de voorzitter van het coc. ‘Ik moest natuurlijk weer het hoogste hebben dat er was. Het hoogste in die kring dan.’¹⁷

Fortuyn rondde zijn studie binnen vier jaar af. Dat kwam niet alleen doordat hij maar weinig slaap nodig had, maar ook door zijn intellect, vond hij: hij beschouwde zichzelf ‘een snelle en goede..., bij tijden briljante student’.¹⁸ Er bleef genoeg tijd over om zich in Marx te verdiepen. Fortuyn bekeerde zich zoals zoveel studenten in die tijd tot het marxisme en droeg dat ook uit. ‘Hij riep leuzen als “De macht aan het volk”’, zei zijn broer Marten. ‘We noemden hem een salon-socialist, want hij had toen al een hang naar decorum en daar had hij wel poen

voor nodig. Dan werd hij pissig.¹⁹ Ook had Fortuyn nog tijd om mee te doen in de studentenbeweging, die zich kantte tegen het autocratische bestuur van de hoogleraren van de faculteit en universiteit, en die meer zeggenschap eiste. Hij beweerde een hoofdrol te hebben gespeeld bij de bezetting van het hoofdgebouw van de Vrije Universiteit in 1972. Welbespraakt, goed gesoigneerd, onberispelijk gekleed in een driedelig grijs of blauw pak en ‘met gevoel voor decorum en theatrale effecten’ was hij tussen de veelal langharige actievoerders in hun spijkerbroeken een opvallende verschijning.²⁰

Fortuyn werd al snel voorzitter van de studentenfractie in de faculteitsraad, wat hem niet verbaasde gezien zijn ‘bestuurlijke talent’ en andere kwaliteiten waarover hij meende te beschikken.²¹ ‘Ik kan uitstekend het woord doen, heb een redelijk vaardige pen en ben voor de autoriteiten alleszins aanvaardbaar, een geboren leider.’ Zijn studievriend Ton Kee betwistte dat later, Fortuyn zou nogal autoritair zijn en zijn medeactivisten de mond snoeren. Bescheidenheid was Fortuyn echter vreemd. Hij achtte zichzelf ‘van nature geschikt’ te overleggen met de autoriteiten, of het nu hoogleraren waren, of het faculteitsbestuur, de rector magnificus, of de minister zelf. ‘Ik spreek hun taal, ken hun omgangsvormen en heb inzicht in hun politieke spelletjes en, *last but not least*, ik zie er voor hen acceptabel gekleed uit.’²²

Na zijn afstuderen – geen cum laude, merkte hij spijtig op –, vertrok Fortuyn in het voorjaar van 1972 naar Groningen waar hij, 24 jaar oud, aan de Rijksuniversiteit een aanstelling kreeg als wetenschappelijk medewerker ‘kritische sociologie’. Vanwege zijn activistenverleden zou hij daar ijszig zijn ontvangen door de meeste hoogleraren en lectoren. De tegenwerking hardde hem, en hij nam zich voor op zijn eigen tijd te vertrekken en niet omdat hij werd weggepest. Binnen korte tijd werd hij gekozen tot secretaris van het bestuur van de subfaculteit Sociologie. In Groningen kwam Fortuyn ook al snel in botsing met de filosoof Ger Harmsen, bij wie hij wilde promoveren. Van het concept-proefschrift deugde volgens de promotor niets; de tekst zou bol staan van ‘linkse fraseologie’. Niettemin zou Fortuyn in 1980 bij Harmsen promoveren. Volgens de promotor was het Fortuyn vooral te doen geweest om de status; het promotiediner en de titel zouden hem meer hebben geïnteresseerd dan het proefschrift zelf.²³

In zijn Groningse tijd meed Fortuyn het conflict bepaald niet. Kee, die inmiddels bij Sociologie zijn collega was geworden maar als vriend met hem had gebroken, sprak van de ‘wet van Pim’, die luidde: ‘Waar Pim komt, komt ruzie.’ Fortuyn was hierdoor pijnlijk getroffen. Hij zei zich te realiseren dat hij weerstanden opriep, maar dat kwam volgens eigen zeggen omdat hij gedreven was en van debat hield: ‘Ik geloof heilig in het botsen der meningen. Dat brengt de creativiteit op gang.’²⁴ Te lang volgehouden consensus leidde in zijn ogen alleen maar tot middelmatigheid en zou de ontplooiing van ondernemingszin dempen.²⁵ Later zou hij als politicus ook voor de polarisatie kiezen.

Op zijn veertigste verjaardag in februari 1988 nam Fortuyn ontslag bij de Groninger universiteit. Bij zijn vertrek hield hij een afscheidscollege, wat nogal opviel aangezien dit gebruik eigenlijk was voorbehouden aan hoogleraren.²⁶ Nadat

hij een paar adviesopdrachten had uitgevoerd voor de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (hij kende de voorzitter van de Raad, de CDA'er Wil Albeda) en de gemeente Rotterdam, besloot hij de universiteit vaarwel te zeggen en 'zijn lot in eigen handen te nemen'.²⁷ Daarbij speelde ook mee dat hij zich miskend voelde omdat een professoraat er voor hem niet in zat: hij had erop gerekend zijn promotor Harmsen op te volgen.

Fortuyn besloot zelfstandig ondernemer te worden en verhuisde naar Rotterdam. In de havenstad vestigde hij zijn politiek-strategisch adviesbureau – 'Fortuyn & Partners' geheten, met hemzelf als directeur. De zaken gingen voorspoedig: in de herfst van dat jaar had hij al een paar grote projecten en reed hij in een auto met chauffeur. De belangrijkste klus van Fortuyn was de invoering van de jaarkaart voor het openbaar vervoer voor meer dan een half miljoen studenten. Dit nogal ingewikkelde project bracht hij tot een goed einde, wat hem sterkte in de gedachte dat hij een leider was. Ook trok hij zo nu en dan de aandacht van de media: hij verscheen op televisie in actualiteitenrubrieken en talkshows, het begin van zijn 'verslaving' aan de camera's.²⁸

In 1990 werd Fortuyn dan eindelijk benoemd tot bijzonder hoogleraar, voor één dag in de week, met als leeropdracht 'Arbeidsvoorwaardenbeleid bij de overheid' aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam. Zijn vriend en 'ontdekker' Albeda had daarbij een handje geholpen.²⁹ De leerstoel werd bekostigd door het ministerie van Binnenlandse Zaken. Al meteen in zijn oratie, met de provocatieve titel 'Een toekomst zonder ambtenaren', zette Fortuyn de boel op stelten. Hij keerde zich tegen de stroperigheid van de bureaucratische overheid en de riante rechtspositie van de 'stoelvaste' ambtenaren. Hij bepleitte afschaffing van hun wachtgeldregeling en ook moest er drastisch in hun aantal worden gesneden.³⁰ Met het omverhalen van deze heilige huisjes kwam de kersverse hoogleraar in botsing met minister Ien Dales van het departement dat als geldschietster fungeerde. De PVDA-bewindsvrouw noemde hem een 'stuk verdriet'. Ook de ambtenarenvakbonden, die zitting hadden in het stichtingsbestuur waaronder de leerstoel viel, waren *not amused*: Fortuyn riep luidkeels dat zij alleen de gevestigde belangen behartigden en tegen elke verandering waren.

Het eind van het liedje was dat in 1995 het contract van Fortuyn niet meer werd verlengd hoewel hij graag verder had gewild, formeel omdat zijn wetenschappelijke productie te wensen overliet. Fortuyn hield zijn tweede afscheidscollege. Aan het einde wierp hij zijn toga theatraal af en rende in een rokkostuum de zaal uit.³¹ Hij bleef zich daarentegen tooien met zijn professorstitel; met sardonisch genoeg noemde hij zich Prof. Dr. P. Fortuyn.³²

Fortuyn en de PVDA

Kort nadat hij naar Groningen was verhuisd, werd Fortuyn lid van de PVDA. Anders dan vele andere student-activisten was hij niet toegetreden tot de Communistische Partij van Nederland (CPN). Volgens zijn zeggen was hij in het najaar

van 1972 gevraagd lid te worden, maar daar zag hij vanaf: 'Ik vond Marcus Bakker een nare man en van al die communistische regimes moet ik ook al niets hebben.'³³ Anderen beweren daarentegen dat Fortuyn wel degelijk heeft geprobeerd zich bij de CPN aan te sluiten, maar dat de partijleiding hem had geweigerd.³⁴ Hoe dit ook zij, duidelijk is wel dat hij zich in 1973 bij de PVDA aanmeldde, na het aantreden van het kabinet-Den Uyl, de meest linkse regering in de Nederlandse politieke geschiedenis.

Fortuyn koesterde grote bewondering voor de gepassioneerde en polariserende politieke stijl van partijleider Joop den Uyl, die van 1973 tot 1977 minister-president was. 'Den Uyl is een man vóór wie je of tégen wie je bent en dat hartgrondig. Ik ben voor hem en voor zijn manier van politiek bedrijven.'³⁵ Met zijn kabinet wist Den Uyl volgens Fortuyn de politiek weer op straat te brengen en de betrokkenheid bij wat er in Den Haag gebeurde te vergroten. 'Een ongekende politisering van de Nederlandse samenleving is het gevolg.'³⁶ In zijn memoires spreekt Fortuyn ook waarderend over vvd-aanvoerder en oppositieleider Hans Wiegel, die op behendige wijze in de debatten met aartsvijand Den Uyl het begrip 'de mensen in het land' zou hebben geïntroduceerd. 'Het spreekt vanzelf dat Wiegel spreekt namens de mensen in het land en zo drukt hij die vermaledijde Den Uyl in de hoek van het geïsoleerde Den Haag, dat niet weet wat er echt onder de mensen leeft.'³⁷ Dit retorische stijlmiddel van Wiegel zou later deel uitmaken van het arsenaal van de populistische politicus Fortuyn, evenals de polariserende, meeslepende stijl van Den Uyl.

Van de PVDA raakte Fortuyn geleidelijk aan vervreemd. Wederom merkte hij dat er deuren voor hem gesloten bleven. Volgens Kee had hij zijn zinnen gezet op het staatssecretariaat van Sociale Zaken en Werkgelegenheid in het tweede kabinet-Van Agt, waarin de PVDA samen met het CDA en D66 samenwerkte. Tot zijn grote ongenoegen werd hij gepasseerd door Dales.³⁸ Binnen zijn partij maakte Fortuyn zich niet geliefder toen hij het opnam voor de Republikeinse Amerikaanse president Ronald Reagan en hij de plaatsing van kruisraketten bepleitte, desnoods op zijn eigen keukenbalkon. Hij ontgroeide de PVDA meer en meer. Terwijl zijn partij het neoliberale beleid van de door Ruud Lubbers geleide kabinetten in de jaren tachtig te vuur en te zwaard bestreed, vond Fortuyn het streven van de christendemocratische premier naar meer ruimte voor de markt en een kleinere overheid juist succesvol. Hij verloor dan ook geleidelijk het geloof in de mogelijkheden van overheidsingrijpen en nam afstand van de keynesiaanse receptuur die in zijn partij opgeld deed. Hij kantte zich eveneens tegen de koppeling van de sociale uitkeringen aan de minimumlonen, die in die tijd door de PVDA niet minder dan als een teken van beschaving werden beschouwd. Fortuyn vond dat er te veel gehamerd werd op de zieligheid van de mensen. 'Het is heel vervelend als onze partij de Partij van de Armoede wordt.'³⁹

De verwijdering was overigens wederzijds. Na de zogeheten 'overwinningssnederlaag' van de sociaaldemocraten bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1986, toen de partij ondanks een klinkende zege buiten de regering bleef, werd Fortuyn

benaderd om toe te treden tot een commissie die zich moest bezighouden met de programmatische vernieuwing van de pvda. Door toedoen van de partijtop zou hij er uiteindelijk buiten zijn gehouden. Na de publicatie van het rapport sabelde hij het in het wetenschappelijk tijdschrift van de pvda neer als een 'oubollig werkstuk'.⁴⁰ Een belangrijk kritiekpunt van de socioloog Fortuyn was het ontbreken van een sociologische analyse. In hetzelfde jaar had hij een gesprek met zijn voorbeeld Den Uyl, net nadat die als partijleider had plaatsgemaakt voor Wim Kok. 'Pim, je past niet binnen de cultuur van deze partij. Ik zie heel goed je talenten, maar binnen deze club zal het nooit iets met je worden', zou Den Uyl tegen hem hebben gezegd.⁴¹

Naar aanleiding van het overlijden van de vroegere pvda-leider constateerde Fortuyn dat het tweede door Den Uyl geleide kabinet er niet was gekomen en merkte hij vervolgens over de oud-premier op: 'Deze gereformeerde jongen was net iets te dwars, te intellectueel en te eigenzinnig voor deze consensuspolder om het nog een keer te mogen proberen. In die zin paste hij hier niet.'⁴² Deze typering mag dan niet helemaal van toepassing zijn op Den Uyl, zij gaat afgezien van de religieuze denominatie wel volledig op voor Fortuyn zelf, want juist hijzelf was tegendraads, hardnekkig en obstinaat, en dat hij zichzelf als een intellectueel beschouwde, staat buiten kijf. En hoewel Fortuyn in 2002, als hij niet vermoord zou zijn, op zijn minst dicht in de buurt van het Catshuis zou zijn gekomen, paste hij met deze karaktertrekken niet in de Nederlandse politieke poldercultuur.

Waar Fortuyn zeker detoneerde, was in de pvda. Binnen die partij vormde hij een 'cultureel probleem', dacht hij in 1987. 'Ik hoor in die cultuur eigenlijk niet thuis. Het is burgerlijk, ruikt naar spruitjes en voor homosexualiteit is eigenlijk geen plaats.'⁴³ De breuk liet niet lang op zich wachten – volgens Fortuyn vooral vanwege zijn afwijkende politieke opvattingen en in het bijzonder zijn kritiek op de verzorgingsstaat, want 'wie het niet eens is met de lijn van de partij, kan het verder vergeten en maar beter oprassen'.⁴⁴ De nieuwe partijleider Kok – door Fortuyn een 'huichelaar', 'slijmbal' en 'windvaan' genoemd, maar ook een 'briljant machtspoliticus', zij het gericht op eigen macht en zonder enige visie – zou hem niet hebben gemogen en hem hebben gedwarsboomd.⁴⁵ Tijdens de verkiezingscampagne in de zomer van 1989 zou Kok hem in het stadhuis in Rotterdam publiekelijk hebben uitgemaakt voor een 'zakkenvullende ondernemer', omdat Fortuyn hem had tegengesproken. Deze schrobbering, gevoegd bij een conflict met burgemeester Bram Peper, leidde ertoe dat Fortuyn voor het einde van het jaar het lidmaatschap opzei van de partij waarin hij zich toch al steeds minder thuis voelde. Volgens partijgenoot Bert Middel, die Fortuyn goed kende uit zijn tijd als voorzitter van de pvda-afdeling Groningen, was de ware reden het feit dat 'de pvda weer ging regeren en hem daarbij tot zijn ontsteltenis niet nodig bleek te hebben'.⁴⁶

Fortuyn beklagde zich erover dat de pvda hem na zijn vertrek als een 'paria' had behandeld. Als ondernemer zou hij veel tegenwerking uit de hoek van de partijtop hebben ondervonden; opdrachten die bijna in kannen en kruiken waren, zouden zijn afgeblazen omdat een sociaaldemocratische 'hoogmogende' zich er-

tegen verzet. ‘Geniepig, maar keiharde broodroof... Geef mij maar een nette vvd’er of fatsoenlijke cda’er.’⁴⁷

Fortuyn en het CDA en de VVD

Nadat Fortuyn uit de PVDA was gestapt, zou hij zijn aandacht gaan richten op de VVD en het CDA, al zwijgt hij daarover in zijn autobiografie. Hij ging te rade bij ‘zijn goede vriend’ Henk Vonhoff, prominent VVD-lid en commissaris van de Koningin in Groningen. Die zou hem het advies hebben gegeven niet weer lid te worden van een partij, maar te gaan publiceren. ‘Dat kan je goed en dan heb je veel meer invloed.’⁴⁸ De raad om te gaan schrijven zou Fortuyn zeker ter harte nemen, maar het bleek voor hem lastiger om partijloos door het leven te gaan. ‘Ik wil in mijn leven nog een paar dingen doen’, verklaarde hij in een interview in 1993. ‘Allereerst heb ik een politieke ambitie. Daar zijn veel van mijn inspanningen nu op gericht.’⁴⁹ De inhoud van zijn missie komt hieronder aan bod, maar voor de uitvoering dacht Fortuyn in de eerste instantie aan een invloedrijke positie binnen een bestaande politieke partij – en dan geen nieuwkomer als de Liberale Partij Nederland (LPN), die zijn vriend Harry Mens wilde oprichten.

Mens was in de herfst van 1993 door de VVD afgewezen als kandidaat voor de Tweede Kamerverkiezingen van het jaar daarop. De makelaar was hoogst verontwaardigd over de gang van zaken en reageerde in een populistische stijl *pur sang* op het bedankje. Hij hekelde de ‘arrogante regentenmentaliteit van de partijbonzen’.

De VVD kan niet omgaan met mensen, je moet je rustig houden in afwachting van een baantje. De VVD is alleen goed voor partijbaronnen... Ik word angstig als ik zie hoe groot de afstand is tussen de top van de VVD en de mensen in het land. Ik wilde daar wat aan doen maar de VVD wil verder rusten en baantjes najagen.⁵⁰

Mens kondigde de oprichting van de LPN aan, met Fortuyn als lijsttrekker. Hoewel deze zei zich zeer vereerd te voelen, zag hij er toch vriendelijk van af. ‘Niet omdat ik niet in de politiek zou willen, maar omdat ik de tijd daar niet rijp voor acht. Er moet ook iets te doen zijn in de politiek en zover is het nog niet.’⁵¹

Fortuyns voorkeur ging uit naar een gevestigde partij. Om te beginnen flirtte hij met de VVD.⁵² In januari 1993 was hij als spreker uitgenodigd op een bijeenkomst van de liberalen waar het 45-jarig bestaan van de partij werd gevierd, maar het is nooit duidelijk geworden of de liberalen iets in hem zagen. ‘Ook bij de VVD zat men, zo leek het, niet op Fortuyn te wachten’, aldus de journalist Syp Wynia.⁵³ Met partijleider Frits Bolkestein had Fortuyn wel iets. Aan hem droeg hij in 1995 zijn boek *Beklemmend Nederland* op, met de tekst: ‘Het gefröbel voorbij en ter inspiratie voor maatregelen van formaat.’⁵⁴ Twee jaar later schreef de VVD-leider een voorwoord bij Fortuyns boek *Zielloos Europa*. Een onverdeelde aanbeveling

was dat overigens niet: in de anderhalve pagina lange tekst nam Bolkestein diverse keren afstand van de auteur, die 'soms overdrijft'.⁵⁵ Volgens de Haagse topambtenaar en vvd-lid Theo Dragt zou Fortuyn als adviseur van Bolkestein hebben gefungeerd, maar de laatste ontkende dat stellig: 'Het contact ging van hem uit. Hij heeft na een bijeenkomst in de Tweede Kamer, ik weet niet meer waarover het ging, per brief een keer geklaagd dat ik hem te weinig aandacht had gegeven. Een beetje mokkerig, drenzerig. Dan gaf ik hem maar weer een aai over de bol.'⁵⁶ Fortuyn zou bij Bolkestein hebben gebedeld om opdrachten voor zijn adviesbureau.

Het CDA mocht zich nog meer in de belangstelling van Fortuyn verheugen. Aanvankelijk zal hij weinig kans hebben gemaakt vanwege zijn getroubleerde relatie met het prominente christendemocratische partijlid Elco Brinkman. Fortuyn kende hem nog uit zijn studententijd en beweerde in het voorjaar van 1993 dat deze 'corpskloot' had gedreigd te zullen uitpakken met verhalen over zijn verleden.⁵⁷ Brinkman was van 1982 tot 1989 onder premier Lubbers minister geweest en daarna voorzitter van de Tweede Kamerfractie. Hoewel hun onderlinge verhouding in de aanloop naar de Kamerverkiezingen van mei 1994 wel iets verbeterde, zal Brinkman er weinig behoefte aan hebben gehad dat de grillige Fortuyn zich al te dicht in zijn buurt zou nestelen.⁵⁸ Wat evenmin hielp, was dat Fortuyn premier en partijleider Lubbers het 'Pratende Hoofd' had genoemd.⁵⁹

Voor de Tweede Kamerverkiezingen die voor het CDA op een zware nederlaag zouden uitlopen, was Lubbers volgens plan als partijleider teruggetreden. Zijn opvolger Brinkman moest een paar maanden later min of meer gedwongen het veld ruimen. Ergens in die tijd werd Fortuyn uitgenodigd een lezing te houden op een kaderbijeenkomst van het CDA. Interim-partijvoorzitter Tineke Lodders zou hem hebben gevraagd of hij iets voor het CDA wilde doen, waarna Fortuyn zei dat hij haar wel wilde opvolgen als partijvoorzitter. 'Toen zei Lodders: u moet eerst maar eens gaan folderen. Ik antwoordde: dat lijkt me mijn positie niet.'⁶⁰

Met Enneüs Heerma, de nieuwe fractievoorzitter annex partijleider, kon Fortuyn wel goed overweg. De CDA'er nam in oktober 1995 het eerste exemplaar van het boek *De verweesde samenleving* in ontvangst en liet in zijn speech merken dat hij van de denkbepelden van Fortuyn onder de indruk was. Deze zou op zijn beurt te kennen hebben gegeven verwantschap te voelen met de christendemocratische visie op de samenleving.⁶¹ Volgens partijvoorzitter Hans Helgers zou Heerma Fortuyn daarna hebben willen opnemen in de kring van adviseurs rond de partijtop en zou de laatste gaarne bereid zijn geweest die rol te vervullen. Helgers vond hem echter niet geschikt. Wat betreft de politieke analyse bestond er weliswaar veel overeenstemming, maar Fortuyns uitwerking vond hij 'te wild'. Bovendien achtte de partijvoorzitter de levenswandel van Fortuyn niet passen bij de waarden die het CDA uitdroeg.⁶²

Na de eeuwwisseling zou Fortuyn nogmaals in contact raken met het CDA. Marnix van Rij, die Helgers als partijvoorzitter was opgevolgd, sprak met hem vanwege zijn scherpe kritiek in *Elsevier* op het CDA. Een vooraanstaande rol voor Fortuyn in zijn partij zag Van Rij niet zitten, en al helemaal niet toen die zei dat

de gereformeerden ‘de grootste hypocrieten waren die er op aarde rondliepen’. Van Rij kreeg de indruk dat Fortuyn beschikbaar was voor een plaats op de christendemocratische kandidatenlijst of iets anders binnen de partij, ‘maar dan zou het allemaal echt heel anders moeten’.⁶³ Partijleider Jaap de Hoop Scheffer (die Heerma in 1997 was opgevolgd) sprak in de zomer van 2001 met Fortuyn, waarbij die volgens hem had aangegeven wel als zijn adviseur te willen fungeren. De Hoop Scheffer zat daar echter niet op te wachten.⁶⁴

Terugblikkend rijst het beeld op van Fortuyn als een *einzelgänger*, die bij vrijwel elke partij waar hij aanklopte, de deur gesloten vond. Bij de CPN was hij niet welkom aan het begin van de jaren zeventig en bij de VVD en het CDA niet in de jaren negentig. Bij Leefbaar Nederland werd hij weliswaar in de herfst van 2001 warm onthaald, maar moest hij in februari 2002 zijn biezen pakken. Van 1973 tot 1989 had hij politiek onderdak gevonden bij de PVDA en met die partij een haat-liefdeverhouding onderhouden, zoals hij in zijn leven met wel meer instanties – en trouwens ook mensen – deed. Fortuyn meende al dan niet terecht dat hij keer op keer werd buitengesloten en met de nek aangekeken. ‘Hij werd in de jaren negentig nergens binnengelaten’, aldus Jan ’t Hooft, een van zijn beste vrienden. ‘Geen hond wilde hem. De wetenschap niet, de politiek niet, het openbaar bestuur niet. Altijd weer die gesloten deuren.’⁶⁵ En als Fortuyn ergens niet tegen kon, dan was het wel genegeerd te worden. Hij was ‘buitengewoon gevoelig voor signalen dat mensen hem niet op waarde schatten en hem buiten dreigden te sluiten’, noteerde de socioloog Jan Brands, die in het voorjaar van 1993 uitgebreid met hem sprak.⁶⁶ Na zijn ervaringen met de PVDA-top stootte Fortuyn zijn neus bij de machtigen binnen de VVD en het CDA. ‘Pim had altijd iets van “wie niet voor mij is, is tegen mij”’, constateerde ’t Hooft.⁶⁷ Ongetwijfeld zal de afhoudende opstelling van de politieke elite Fortuyns ressentiment tegen het establishment hebben aangewakkerd.

‘Politicus buiten de partijen’

Dat de elite hem links liet liggen, had Fortuyn ook zeker aan zichzelf te danken. Vanaf het begin van de jaren negentig wierp hij zich meer en meer op als ‘onafhankelijk observator’ van de Nederlandse politiek. Nadat de vaart uit zijn adviesbureau was geraakt, voorzag hij in zijn onderhoud als publicist en nog meer als spreker bij congressen en symposia van allerlei organisaties en bedrijven. Van zijn ongewilde partijloosheid maakte Fortuyn een deugd; hij beschouwde zich nu als een ‘politicus buiten de partijen’.⁶⁸ Zijn doel was invloed uit te oefenen op het denken over belangrijke politieke problemen. ‘Mijn forum is echter niet de Kamer, maar brede lagen van de bevolking.’⁶⁹ De wijze waarop hij zijn nieuwe rol invulde, maakte hem bepaald niet geliefder bij de bovenlaag waarbij hij zo graag wilde horen. Fortuyn kon het polemiseren en provoceren niet laten en streek met zijn publicaties de *powers-that-be* veelvuldig tegen de haren in. ‘Hij zat zichzelf in de

weg', aldus Albeda, die hem een warm hart toedroeg. 'Met zijn politieke pamfletten maakte hij zichzelf onmogelijk, al moet ik er vaak wel om glimlachen.'⁷⁰

Fortuyn had in de jaren negentig diverse podia waarop hij zijn opinies kon uitdragen. In de eerste plaats waren dat de zalen waarin hij zijn spreekbeurten hield, meestal voor een gehoor afkomstig uit het midden- en kleinbedrijf. Zijn lezingen waren ook zijn voornaamste bron van inkomsten. Vanaf de herfst van 1997 fungeerde Albert de Booij als zijn impresario die ze organiseerde. Jaarlijks hield Fortuyn vijftig à zestig lezingen voor naar verluidt 10.000 gulden per keer.⁷¹ Door zijn vele optredens onderhield hij naar zijn zeggen contact met de mensen in het land en proefde hij wat er in de maatschappij leefde.

Die kennis gebruikte hij weer voor zijn vele publicaties, zijn tweede podium. Van 1994 tot 2001 was hij columnist in het rechts-liberale weekblad *Elsevier*. Wekelijks schreef hij een commentaar, waarin vaak persoonlijke ervaringen waren verwerkt, in totaal 382 keer.⁷² Hij leefde van zijn columns (ook in andere bladen), boeken (die volgens eigen opgave in oplagen van tienduizenden verschenen) en lezingen, want zijn adviesbureau floreerde steeds minder naarmate hij in zijn publicaties het paarse kabinet harder kastijdde.⁷³ Fortuyn wist met zijn doorgaans niet al te genuanceerde columns bij zijn publiek een snaar te raken. 'Voortdurend hamerde hij op de door hem verafschuwde achterkamertjespolitiek, het poldermodel, het falende immigratiebeleid en de te lange wachtlijsten.'⁷⁴ Een kwart van de reacties van de *Elsevier*-lezers was aan hem gericht. 'De mensen voelden zich niet gehoord', meende hoofdredacteur Arendo Joustra, en daarbij dacht hij vooral aan kleine ondernemers die zich niet in het paarse kabinet herkenden. 'Zijn ideeën hadden een enorme weerklank.'⁷⁵ Fortuyn schermde tegenover de buitenwacht vaak met zijn achterban, bijvoorbeeld toen hij stelde dat Nederland 'vol' was. 'Die mensen herkennen zich in de wijze waarop ik dat formuleer.'⁷⁶

Ten slotte was Fortuyn in de jaren negentig geleidelijk aan meer op radio te horen en op televisie te zien. Afgezien van incidentele optredens in uiteenlopende programma's was hij commentator bij Radio Rijnmond en sinds 1998 tweeweeklijks present in het commerciële televisieprogramma *Business class* van zijn vriend Mens, die hem steevast 'professor Pim' noemde. Van die media-optredens genoot Fortuyn enorm. Het streelde zijn ijdelheid om door wildvreemde mensen te worden aangesproken.⁷⁷

De ster van Fortuyn mocht dan schijnen in de zalen van ondernemend Nederland, in de kolommen van *Elsevier* en voor de camera's van Mens, maar daarbij bleef het dan ook. Hij voelde zich niet serieus genomen door de gevestigde orde in de media, de politiek en het bestuur als publicerend 'politicus buiten de partijen'. De meeste omroepen en kranten zwegen de opvattingen dood die hij in zijn vele columns en boeken ventileerde, en als ze erop ingingen, was het vaak op een meewarige, neerbuigende manier. Ook de politiek trok zich niets aan van Fortuyns analyses en oplossingen; in het maatschappelijk debat viel zijn naam nauwelijks. Overgevoelig als hij was, kreeg Fortuyn vanzelfsprekend al snel het idee dat hij werd geboycot. Eigenlijk alleen zijn boek *Tegen de islamisering van onze cultuur*

uit 1997 leidde tot felle reacties, op de voor Fortuyn voorspelbare manier: uit de hoogte. Het vvd-Tweede Kamerlid Oussama Cherribi noemde het boek 'borrelpraat': 'Dr. Wilhelmus "Pim" S.P. Fortuyn doet weer van zich spreken. Nadat hij eerst de pvda en de vvd heeft trachten te redden, is nu heel Nederland aan de beurt.'⁷⁸ Prominent pvda-lid Annemarie Grewel vond in zijn 'uitgepoepte' teksten aanknopingspunten voor extreem rechts; haar partijgenoot Marcel van Dam betitelde Fortuyn als 'een buitengewoon minderwaardig mens!'⁷⁹ *De Volkskrant* sprak over de 'profeet uit Rotterdam' die zich in het multiculturele debat mengde, en concludeerde: 'Wilhelmus Fortuyn is geen serieus te nemen deelnemer aan die discussie.'⁸⁰

Dat hij door de politiek en de media als een paria werd beschouwd, sterkte Fortuyn in zijn idee dat hij een missie had. Die opdracht zag hij in religieuze termen.⁸¹ 'Ook al vraagt mijn volk niet om raad, toch sta ik klaar', haalde hij de profeet Jesaja uit het gelijknamige bijbelboek aan in *De verweesde samenleving*.⁸² De zin gaf zijn positie perfect weer. Niemand wilde hem kennen, in ieder geval niet de mensen die er toedoen. Fortuyn had echter een opdracht waaraan hij gehouden meende te zijn, een roeping: als een profeet moest hij het volk aanvoeren tegen de gevestigde machten met als doel het land weer aan de mensen terug te geven.⁸³ Die taak kende twee componenten: enerzijds diende hij over een program te beschikken om de stagnerende samenleving te hervormen en te moderniseren, en anderzijds moest hij minister-president worden om zijn voornemens te kunnen uitvoeren. Aan het opstellen van een program en de maatschappij-analyse waarop dat rustte, had Fortuyn gedurende de jaren negentig gestaag gewerkt, in wisselwerking met zijn eigen achterban; na de eeuwwisseling zou hij een gooi doen naar het minister-presidentschap.

Het program van Fortuyn

Vanaf 1990 onderzocht Fortuyn de 'collectieve negatie door de elites van ons land van de problemen die de moderniteit oproept'.⁸⁴ Volgens hem zouden de 'gevestigden' er alles aan doen om de buitenstaanders buiten de deur te houden. In drie boeken deed hij de problemen uit de doeken. Het eerste deel in die trilogie heette toepasselijk *Aan het volk van Nederland*, dat hij in november 1992 in perscentrum Nieuwspoort presenteerde. Geïnspireerd door het gelijknamige politieke tractaat van Joan Derk baron van der Capellen tot den Pol (die in dit boek in hoofdstuk 2 aan de orde is gekomen) bond Fortuyn hierin de strijd aan tegen de moderne regenten en bepleitte hij een verregaande democratisering van de politiek. De journalist Hans Wansink noemde het in programmatisch opzicht Fortuyns '... beslissende boek. Zijn diagnose en programma zouden in latere jaren nog radicalisering ondergaan, maar de kernboodschap van Fortuyn dateert van 1992.'⁸⁵ Centraal stond de calculerende burger, die door de politiek serieus genomen wenste te worden. 'Wij willen dat de maatschappij wordt teruggegeven aan de burgers en

dat u zich dienstbaar aan de publieke zaak opstelt. Niets meer en niets minder!’⁸⁶ In 1993 verscheen Fortuyns tweede boek in de trits, *De overheid als ondernemer*, waarin hij deze thema’s verder uitwerkte. Om tegemoet te komen aan de kritiek dat een maatschappij bestaande uit calculerende burgers wel erg kil en zakelijk was, schreef Fortuyn in 1995 *De verweesde samenleving*. In dit ‘religieus-sociologisch traktaat’ pleitte hij voor een gemeenschappelijk stelsel van waarden en normen, dat hij wezenlijk achtte voor het functioneren van de samenleving.

Met dit laatste boek had Fortuyn zijn project, ‘de omgang met de moderniteit’, voltooid. Daarna publiceerde hij nog één boek dat voor zijn politieke program van groot belang zou zijn: *Tegen de islamisering van onze cultuur*, dat in 1997 verscheen. Hierin ging hij in op het echec van de multiculturele samenleving, de toenemende islamisering van de Nederlandse cultuur en de vloek en dreiging van het cultuurrelativisme. Er zouden nog enkele bundels volgen van zijn columns, maar dat waren meer variaties op de thema’s die Fortuyn in de loop van de jaren negentig had uitgewerkt in zijn vele publicaties – waarin hij zichzelf overigens nogal eens herhaalde en ook niet altijd consistent was.⁸⁷ Achtereenvolgens komen hieronder zijn mensbeeld, maatschappijvisie, zijn opvattingen over de islam en zijn populistische kritiek op de politiek aan de orde, waarna vervolgens zijn programmatische alternatieven de revue passeren: de democratisering en decentralisatie van het politieke bestel en het openbaar bestuur, de liberalisering van de verzorgingsstaat en de versterking van de nationale identiteit.

Mensbeeld: de ‘beschaafde, sociaal voelende, calculerende burger’

Vanaf zijn geschriften aan het begin van de jaren negentig nam Fortuyn als uitgangspunt de vrije, geëmancipeerde, calculerende burger, die goed voor zichzelf weet te zorgen.⁸⁸ Deze autonome, mondige burger had in de jaren zestig het patriarchale gezag van zich afgeworpen en zich verlost van de knellende banden van de verzuiling.⁸⁹ Tegelijkertijd is deze individualist echter een sociaal wezen dat weet dat hij van anderen afhankelijk is en zich slechts kan ontplooien in en door de gemeenschap waaruit hij voortspuit. Een ‘beschaafde, sociaal voelende, calculerende burger’ was dus voor Fortuyn geen contradictio in terminis.⁹⁰

Toch klonk er na verloop van tijd in zijn werk een zekere bezorgdheid door over de egoïstische en materialistische neigingen van de moderne burger, en over zijn ‘ongebreidelde winststreven en dito consumentisme’.⁹¹ In 1995 benadrukte Fortuyn zoals al vermeld het belang van ‘een collectief beleefd normen- en waardenstelsel zonder hetwelk samenleven op den duur niet mogelijk is’.⁹² Doordat het patriarchaal gezag in gezin en maatschappij als gevolg van de ontzuiling was verzwakt en de samenleving letterlijk ‘verweesd’ geworden, namen jongeren niet meer vanzelfsprekend de waarden en normen van hun ouders en onderwijzers over. Kinderen ‘zien zichzelf daardoor op jeugdige leeftijd al als individu en te weinig als onderdeel van een groter geheel, met als gevolg dat de belevingswereld al vroeg sterk egocentrisch wordt, hetgeen het samenleven er niet gemakkelijker

op maakt'.⁹³ Jongeren dienden dan ook via vorming te leren wat samenleven inhoudt. Deze vorming vereiste kleinschalig onderwijs, toegesneden op de 'menselijke maat'.⁹⁴

Naast een betere socialisatie in gezin en school stelde Fortuyn begin 2002 voor om een maatschappelijke dienstplicht voor jongeren in te voeren. Een van de doelstellingen hiervan was het 'leren omgaan met mensen van verschillende sekse, geaardheid, sociale afkomst en etnische achtergrond', en zodoende 'het Nederlandschap inhoud te geven en de natievorming te verstevigen'.⁹⁵ Ook op andere gebieden, zoals 'sociale menging' van allochtonen en autochtonen in woonwijken, sloot hij dwang niet langer uit.⁹⁶ Dit duidt erop dat zijn mensbeeld – waarschijnlijk onder invloed van de problemen die hij zag in de multiculturele samenleving – pessimistischer en minder liberaal is geworden. In *De puinhopen van acht jaar paars* schreef Fortuyn voor het eerst nadrukkelijk over 'het menselijk tekort, met het kwade dat de mens nu eenmaal aankleeft, niemand van ons uitgezonderd'.⁹⁷ Dit pessimisme deelde Fortuyn met conservatieve denkers als Edmund Burke.⁹⁸

Maatschappijvisie: van overlegeconomie naar contractmaatschappij

Fortuyn bleef vanaf de jaren zeventig maatschappijcriticus, al veranderde het ideologische kader van zijn kritiek, van (neo)marxisme in radicaal liberalisme. Kernpunt van zijn kritiek op het huidige maatschappelijke bestel is dat het niet meer past bij de 'moderniteit', dat wil zeggen de geëmancipeerde burger. De institutionele structuur van de samenleving dateerde nog uit het tijdperk van de verzuiling. In dit corporatieve, bureaucratische bouwwerk – door Fortuyn aangeduid als 'overlegeconomie' – werkten zuilen en klassen met elkaar samen, waarbij de staat als regisseur fungeerde. In gremia als de Sociaal-Economische Raad (SER), de Stichting van de Arbeid of de Kamers van Koophandel bepaalden de verzuilde elites van door de overheid erkende belangengroepen het economische en sociale beleid. De invloed van deze instellingen en actoren was zeer groot, maar hun maatschappelijke representativiteit vaak twijfelachtig – terwijl de burger-consument niet mocht meespreken.

Fortuyn oordeelde niet negatief over de prestaties in het verleden van deze 'overlegeconomie', die hij in zijn proefschrift had onderzocht. In de jaren na de Tweede Wereldoorlog werd de groei van de welvaart gelijkmatiger dan voorheen verdeeld over de bevolking. Het probleem was echter dat, terwijl de maatschappij en haar burgers wezenlijk veranderd waren, de institutionele vormen van de paternalistische overlegeconomie bleven voortbestaan en zelfs opnieuw een vaste vorm hadden gevonden in het poldermodel.⁹⁹ De huidige samenleving was als relict van het verzuilingstijdperk 'dichtgetimmerd en tot verstikkens toe georganiseerd', aldus Fortuyn, en bestond uit logge, 'collectivistische' organisaties die de eigen verantwoordelijkheid ontmoedigden.¹⁰⁰ Aan deze verstarring moest een einde komen door ruim baan te geven aan de veel flexibelere 'contractmaatschappij'. Deze samenlevingsvorm zou ook goed aansluiten bij de horizontale, platte 'net-

werkorganisaties', die met de ontwikkeling van de nieuwe informatie- en communicatietechnologie hun intrede hadden gedaan en die geleidelijk de hiërarchische, bureaucratische complexen van de overlegeconomie zouden aflossen.

In de contractmaatschappij zouden de rechten en plichten van de burgers helder zijn geregeld en zouden de burgers geprikkeld worden tot het nemen van initiatieven en risico's. Dit betekende dat vertrouwen zekerheden op de schop moesten; 'minder collectivisme, meer individualisme'.¹⁰¹ In de optiek van Fortuyn diende het marktmechanisme op de arbeidsmarkt beter zijn werk te doen. In plaats van de beschermde positie van vaste aanstellingen voor onbepaalde duur moesten er arbeidscontracten komen van hooguit vijf jaar – ook voor ambtenaren, zoals hij in zijn oratie verkondigde. Verder diende het algemeen verbindend verklaren van collectieve arbeidsovereenkomsten (cao's) voor een bedrijfstak onmogelijk te worden.

Zo zouden de tegenstellingen tussen arbeid en kapitaal verdwijnen. In de contractmaatschappij bestaan geen klassen meer – een kleinburgerlijke utopie, meende de socioloog Erik van Ree in een scherpe analyse van Fortuyns gedachtegoed.¹⁰² Zover was het echter nog niet, dat besepte de socioloog Fortuyn ook wel. Hij onderscheidde drie klassen in de huidige maatschappij: een internationaal geïntereerde bovenklasse (de managers van de multinationals), een brede middenklasse (min of meer zelfstandige ondernemers/werknemers) en een onderklasse van veelal laaggeschoolde werklozen die amper zou deelnemen aan het maatschappelijk leven.¹⁰³ Deze onderklasse baarde hem grote zorgen, vooral omdat zij uit gebrek aan individueel perspectief gemakkelijk naar collectivistische en fundamentalistische (schijn)oplossingen voor haar problemen zou kunnen zoeken.

Islam

Een groot deel van de maatschappelijke onderklasse was naar de mening van Fortuyn door haar islamitische achtergrond van huis uit geneigd tot fundamentalistische remedies. De islam, die hij beschouwde als een 'volstrekt achterlijke agrarische ideologie', erkende naar zijn mening immers niet universele waarden als mensenrechten en de scheiding tussen kerk en staat, noch het beginsel van individuele verantwoordelijkheid, en stond daarmee haaks op de door hem nagestreefde moderniteit. Afgezien van een volgens Fortuyn te verwaarlozen intellectuele minderheid streefden de meeste moslims naar een islamitische staat waarin weinig plaats zou zijn voor afwijkende opvattingen, individuele autonomie en emancipatie van vrouwen en homo's.¹⁰⁴ Fortuyn zag Europa steeds meer bedreigd worden door het islamitisch fundamentalisme en riep zo'n twee weken voor '9/11' zelfs op tot een 'koude oorlog' tegen de islam. 'De grootste bedreiging voor de wereldvrede komt van de islam, waarbij het onderscheid tussen liberale en fundamentalistische islam slechts betrekkelijk is.'¹⁰⁵

De kritiek van Fortuyn op de multiculturele samenleving vloeyde voort uit zijn vrees voor de 'islamisering van onze cultuur' en de 'opheffing van de Nederlandse

identiteit'.¹⁰⁶ Dit soort kritiek werd in Nederland te vaak afgedaan als 'racistisch' en 'rechts-extreem', vooral door de 'Linkse Kerk' – zoals Fortuyn de PVDA, Groen-Links en D66 vaak geringschattend aanduidde. Echter ook het CDA en de VVD hadden volgens hem het probleem onderschat. Hij weet dat in de eerste plaats aan een wijdverbreid cultuurrelativisme, dat de verdediging van de eigen Nederlandse (westerse, liberale) waarden eigenlijk onmogelijk zou maken: 'wij' zouden niet beter zijn dan 'zij', ook als 'zij' vrouwen hoofddoekjes voorschrijven, homoseksualiteit als een ziekte bestrijden en wellicht zelfs de democratie willen afschaffen. In de tweede plaats konden de gevestigde partijen van links en rechts de ogen sluiten voor de multiculturele spanningen omdat zij allemaal verworpen zijn tot 'smalle middenklassepartijen' die het contact met de onderklasse (en grote delen van de brede middenklasse) verloren hebben, aldus Fortuyn. Het debat hierover zou het establishment taboeïseren door kritiek op de gebrekkige integratie met racisme in verband te brengen.¹⁰⁷

Dit gebrek aan contact tussen politieke elite en achterban zag Fortuyn als een structurele tekortkoming van het Nederlandse politieke bestel. Dat bestel faalde ook op een ander belangrijk punt, de eerdergenoemde aanpassing van de verstarde overlegeconomie en van de bureaucratische verzorgingsstaat.

Populistische kritiek op de politiek

De omvorming van de stroperige overlegeconomie tot de contractmaatschappij, dringend noodzakelijk om de economie en de samenleving te revitaliseren, vereiste de regie van de staat.¹⁰⁸ De staat is immers verantwoordelijk voor de inrichting van het publieke domein. Deze enorme moderniseringsslag, die een einde aan de verstikkende consensuscultuur en het openbreken van het circuit van de gevestigde belangen inhield, ging volgens Fortuyn echter de kracht van het Nederlandse politieke bestel te boven. Dat zou mede komen doordat de generatie politici in de jaren negentig gepokt en gemazeld was in de traditie van de overlegeconomie en hieraan dus hardnekkig vasthield.

Fortuyn richtte zijn pijlen in hoofdzaak op drie aspecten van het politieke bestel, waarbij hij vooral tegen de door zijn aartsvijand Kok geleide 'paarse' kabinetten van PVDA, VVD en D66 fulmineerde. Op elk punt is zijn kritiek ronduit populistisch te noemen. In de eerste plaats nam hij bij voortduring het *incrowd*-karakter van de gevestigde politieke elite op de korrel, door hem ook wel 'Ons Soort Mensen' (OSM) genoemd: de 'mensen die er toedoen. U en ik behoren daar zeker niet toe'.¹⁰⁹ Hij voer regelmatig uit tegen 'de aparte politieke kaste..., los van de maatschappij'. Dit 'volstrekt incestueus circuit' zou Den Haag al decennia lang in een 'wurggreep' houden. De 'mandarijnen' of 'regenten' – in de regel afkomstig uit PVDA, CDA en VVD – speelden elkaar volgens het 'ons-kent-ons-systeem' de baantjes in het openbaar bestuur en de collectieve sector toe, net zoals hun voorgangers in de achttiende eeuw dat deden.¹¹⁰ Alleen zij worden gecoöpteerd die bereid zijn zich te conformeren; zij die zich niet aan de mores houden worden

uitgestoten. De persoonlijke frustratie van Fortuyn klinkt er onmiskenbaar in door.¹¹¹ Gehecht aan het pluche zijn deze politici niet geneigd verantwoordelijkheid te nemen voor gemaakte fouten. Zoals elke kaste vormt de politieke elite tegenover de buitenwereld een gesloten kring. 'Men is als de dood zo bang voor buitenstaanders in de politiek, helemaal als die zichzelf aandienen en op eigen gelegenheid in de Kamer willen komen', zo schreef Fortuyn al met voorspellende blik in 1994.¹¹² Erger nog, ze manipuleren zelfs de wet: 'Iedereen is gelijk voor de wet, alleen politici en hoge ambtenaren en andere (politieke) bestuurders een beetje meer dan wij, gewone burgers.'¹¹³

De politieke elite zou volgens hem bovendien weinig behoefte tonen de kiezers om hun mening te vragen – zijn tweede punt van kritiek. 'Alle echt belangrijke zaken worden besloten en geregeld in het bestuurlijke circuit, dat deze zaken nooit rechtstreeks voorlegt aan burgers die door deze besluiten worden geraakt.'¹¹⁴ 'Praten mag wel, maar beslissen gebeurt door een beperkt aantal personen.'¹¹⁵ Formeel werd er op democratische wijze geregeerd, doordat de regering in het openbaar verantwoording aflegt aan het parlement. Het 'echte bestuur' speelde zich echter af in achterkamertjes van besloten kabinetformaties en daarna in het torentje van de minister-president. Kortom: 'De Nederlandse politieke en bestuurlijke elite heeft lak aan de democratie, lak aan de burger.'¹¹⁶ Van dualisme kwam weinig terecht; als gevolg van fractiediscipline, partijdwang, torentjesoverleg en regeerakkoorden was het parlement 'monddood' gemaakt.¹¹⁷ Het begrip 'volksvertegenwoordiger' was volgens Fortuyn dan ook een loze term geworden, 'preciezer is de duiding "partij- en belangenvertegenwoordiger"'.¹¹⁸ Verkiezingen zouden weinig oplossen, ook al omdat voor de kiezer nooit duidelijk zou zijn welke regeringscombinatie uit de bus komt, somberde Fortuyn: 'We stevenen in een fors tempo af op een nepdemocratie. Eens in de vier jaar mogen we een stem uitbrengen, daarna regelt de politieke kaste de rest.'¹¹⁹

Daarbij kwam ook nog eens dat belangrijke functies, zoals die van premier, burgemeester, commissaris van de Koningin of vicevoorzitter van de Raad van State, niet verkiesbaar zijn. Het is in de ogen van Fortuyn dan ook niet verwonderlijk dat het gezag van de politiek door deze regentencultuur is geërodeerd en de afstand tussen bestuur en burger groter is geworden dan ooit tevoren. Politieke partijen slaagden er zijns inziens niet meer in deze kloof te overbruggen. Hun legitimatie was als gevolg van de ontzuiling verschrompeld door het afkalven van hun maatschappelijke basis; zij waren gedegradeerd tot kiesvereniging. Bovendien stelde hij dat ze 'ontaard zijn in banenmachines voor een kleine politieke elite' en met die elite helemaal vergroeid waren geraakt.¹²⁰ De partijen onderhielden nauwelijks nog banden met hun achterban, mede omdat zij de interne democratie zouden hebben afgeschaft.¹²¹ De 'fossiele' partijen hadden volgens Fortuyn hun langste tijd gehad. Het is dan ook niet vreemd dat hij met een nieuwe partij (aanvankelijk Leefbaar Nederland, later de LPF) aan de Tweede Kamerverkiezingen van 2002 wilde deelnemen.

De derde steen des aanstoets van Fortuyn was het consensus zoekende gedrag van politici en de afwezigheid van een grote, samenhangende visie in de politiek, een blauwdruk voor de toekomst. 'Dat noemde men in vervlogen dagen een maatschappijbeschouwing of een ideologie. De hedendaagse kaste van politici denkt het niet alleen zonder te kunnen, maar gaat ervan uit dat dit veel beter is zo.'¹²² De partijen waren naar het midden opgeschoven en verschilden slechts gradueel van elkaar; ze waren niet meer dan 'één pot nat'.¹²³ Geen politicus zou het meer aandurven de contouren van de toekomstige Nederlandse samenleving te schetsen – behalve Fortuyn dan, de 'politicus buiten de partijen', die boek na boek een *grand design* presenteerde.¹²⁴ Den Haag zou het totaal aan originaliteit, creativiteit en moed ontbreken. Fortuyn noemde dit 'kleine politiek' en dacht met weemoed terug aan de jaren zeventig. 'Na de kleurenrijkdom van een Den Uyl, een Van Mierlo, Wiegel en Van Agt kwam de kleurloze pragmaticus orde op zaken stellen.'¹²⁵ In de jaren negentig zaten er in de Tweede Kamer politici met veel detailkennis, maar zonder visie. Zij hadden een voorkeur voor consensus, 'plooiën en gladstrijken', ze draaiden om de hete brei heen en namen geen leiding.

Volgens Fortuyn 'hebben de mensen in het land schoon genoeg van Paars, van de gesloten cultuur van het Poldermodel, van het regentenpartijgedoe, van de achterkamertjes, van het buitensluiten van de burger in het algemeen..., maar bovenal hebben de mensen in het land genoeg van al dat verantwoordelijkheidsmijdende gedrag'.¹²⁶ Al aan het begin van de jaren negentig achtte hij 'een grote schoonmaak onder de mandarijnen' nodig.¹²⁷ Door zelf de politiek in te gaan, hoopte Fortuyn niet alleen het ongenoegen van de mensen in het land te kanaliseren, maar hun ook een alternatief te bieden. Dat programma zou (enigszins geforceerd) samengevat kunnen worden in drie hoofdpunten: democratisering en decentralisatie van het politiek systeem, liberalisering van de verzorgingsstaat en versterking van de nationale identiteit.

Democratisering en decentralisatie

Vernieuwing van het politieke systeem en het openbaar bestuur loopt als een rode draad door Fortuyns publicaties. De hervormingen die hij voorstelde, komen neer op vergroting van de democratische controle, versterking van de uitvoerende macht en decentralisatie van bevoegdheden.

Erg radicaal waren Fortuyns voorstellen voor democratisering niet. De belangrijkste politieke bestuurders – minister-president en burgemeester, maar ook voorzitters van de Kamers van Koophandel – moesten niet meer door partijbonzen worden aangewezen, maar door burgers verkozen. Overigens moest Fortuyn aan het begin van de jaren negentig nog niets weten van een direct gekozen minister-president, omdat zo'n rechtstreeks mandaat het deze functionaris makkelijker zou maken als regeringsleider op te treden, hetgeen een inbreuk zou vormen op het beginsel van collegiaal bestuur. Bovendien zou de volksvertegenwoordiging aan macht inboeten.¹²⁸ Later veranderde hij van standpunt. In 2002 maakte hij zich

kwaad over ‘burgervader’ Kok, ‘niet gekozen natuurlijk, want dat geeft maar invloed en inmenging van onkundige ingezetenen op het bestuur!’¹²⁹

Verder vond Fortuyn dat de kiezers meer direct contact met hun volksvertegenwoordiger dienden te hebben; om dat te bereiken moesten Kamerleden niet langer in het kielzog van de lijsttrekker in de Kamer komen. Een districtenstelsel vond hij te ingewikkeld en rigide. Er was een veel simpeler oplossing: bij de Kamerverkiezingen moesten de partijen veel meer kandidaten stellen dan ze normaal deden en de gewonnen zetels aan de kandidaten toedelen op basis van het aantal stemmen dat die hadden weten te trekken. ‘Door de lijstvolgorde geen inhoud meer te geven heeft de politieke partij alleen nog het recht tot kandidaatstelling en kiest de kiezer uit de royaal uitgevallen lijst zijn eigen kandidaat. Daarmee is op een eenvoudige manier... de band tussen kiezer en gekozene versterkt.’¹³⁰

Over het instrument van het referendum was Fortuyn niet eenduidig. Een paar keer heeft hij in zijn werk het houden van een volksraadpleging wat terloops en indirect voorgesteld – en dan vooral bij staatkundige kwesties als de instelling van de deelgemeente Feijenoord of de uitbreiding van de Europese Unie.¹³¹ In het algemeen was Fortuyn echter niet zo over het referendum te spreken, terwijl dit middel de burger toch meer directe invloed op de politieke besluitvorming zou kunnen geven, de verstarring doorbreken en het debat terugbrengen. De reserves van Fortuyn hadden te maken met zijn vrees dat een referendum afbreuk kan doen aan de regierol van de politicus. Na een door de politiek georganiseerd open en publiek debat, waarin iedereen in het land zijn mening kan geven, neemt de politicus een besluit, ‘want het is niet: u vraagt en wij draaien, zoals menig hedendaags politicus zijn taak opvat. Nee, het is: ik heb heel goed naar u geluisterd en ik zal op basis daarvan leiding geven.’¹³² Als de burger dit niet bevalt, dan kan hij zijn afwijzing bij de eerstvolgende verkiezingen kenbaar maken.

Fortuyn zwoer bij sterke politici. ‘Het is tijd voor een andere politiek’, schreef hij in zijn *Aan het volk van Nederland*, tijd voor een politiek die de regie weer neemt.¹³³ De leider moest de richting aangeven, waarna de rest zou volgen. ‘Zo’n type hebben we nu weer nodig’, aldus Fortuyn in 2001. ‘Iemand die het kan voordoen. Dan word je vanzelf de incarnatie van het volk.’¹³⁴ Daarvoor waren politici nodig die daadkrachtig zijn, sterke knieën hebben en leiderschap tonen, waarbij hij stevast de Britse premier Margaret Thatcher noemde. Hij vond haar beleid in sociaal opzicht een ramp, maar bewonderde haar stijl en politieke *fingerspitzengefühl*, net als die van de Amerikaanse president Reagan. ‘Hun beider grote kracht is dat zij feilloos aanvoelen wat het gezonde verstand van de kleinburgerlijke middenklasse, de kurk waar al ons soort maatschappijen op drijft, over de grote vraagstukken van deze tijd te melden heeft.’¹³⁵ Goede politici waren overigens niet goedkoop, daar mocht de maatschappij best wat voor uittrekken. Fortuyn bepleitte de verhoging van hun salarissen. Volgens hem was het niet echt meer een eer om tot Kamerlid te worden verkozen. ‘Het ambt wordt ook slecht

gehonoreerd: een salaris van een ton of drie zou meer in de rede liggen.¹³⁶ Fortuyn schreef dit aan het begin van de jaren negentig en rekende dus nog in guldens.

Om de efficiency van de uitvoerende macht te versterken, wilde Fortuyn het parlementaire, op coalities gebaseerde kabinet inruilen voor een zakenkabinet.¹³⁷ Een dergelijk kabinet moest bestaan uit lieden die hadden bewezen bekwaam te zijn bij het leiden van grote veranderingsprocessen. Zij dienden namelijk de overgang van de overleg- naar de contractsamenleving uit te voeren. Hun optreden moest niet autoritair maar democratisch zijn. Het zakenkabinet steunde niet op een partijpolitieke coalitie en had geen binding met fracties in de Tweede Kamer, maar regeerde op basis van wisselende parlementaire meerderheden. Het aantal ministers moest worden teruggebracht tot vijf à zes. De ministerraad diende te fungeren als afstemmingscollege en zou als collectief de gehele rijksoverheid aansturen, ongeveer zoals bij een groot bedrijf de raad van bestuur dat doet.¹³⁸ Er moesten meer staatssecretarissen bijkomen, die als een soort 'politieke divisiedirecteur' zouden gaan werken.

Met het verdwijnen van de knellende coalitiebanden tussen regering en fracties en van het gedetailleerde regeerakkoord, zou de monistische cultuur plaatsmaken voor dualistische verhoudingen, verwachtte Fortuyn. Het parlement was dan niet langer monddood, maar kon werk maken van zijn controlefunctie en vrijelijk debatteren. 'De inhoudelijke discussies vinden dan weer plaats waar zij horen: in de Tweede Kamer der Staten-Generaal.'¹³⁹ Bevrijd van fractiedwang kon de volksvertegenwoordiger zich politiek duidelijker profileren en daarmee herkenbaarder worden voor de kiezer.¹⁴⁰

Het zakenkabinet diende te regeren op hoofdlijnen en een aanzienlijk deel van de uitvoerende taken te delegeren aan een zestal regio's, die in de plaats van provincies moesten komen. Tegelijkertijd konden gemeenten juist kleiner worden. Aan het hoofd van de regio's moest een gekozen bestuurder komen te staan, die door Fortuyn enigszins archaïsch tot 'stadhouder' werd gedoopt.¹⁴¹ Op elk niveau moest het ambtenarenapparaat inkrimpen. Reeds lang pleitte Fortuyn voor een veel kleinere maar flexibeler overheid, die royaal taken zou afstoten naar de particuliere sector en waarin de uitvoerende diensten zoveel mogelijk zouden worden verzelfstandigd.¹⁴²

Liberalisering van de verzorgingsstaat

Naast de hervorming van het politieke bestel streefde Fortuyn naar een complete herinrichting van de verzorgingsstaat. Deze was te veel gebaseerd op collectieve verzorgingsarrangementen en stelde een premie op 'ledigheid en risicomijding' door burgers praktisch het 'recht' toe te kennen zich te onttrekken aan het arbeidsproces.¹⁴³ Publiekrechtelijke organisaties waarin de regenten van overheid, vakbeweging en werkgevers samen het beleid bepaalden, zoals de SER, moesten plaatsmaken voor privaatrechtelijke vormen van vrijwillige samenwerking.

De sociale zekerheid diende te worden geïndividualiseerd en geminimaliseerd tot een stelsel van basisvoorzieningen, zodat mensen minder afhankelijk zouden worden, meer verantwoordelijkheid zouden nemen voor hun eigen levensgeluk en zich meer zouden inspannen. De overheid moest een bepaald basisniveau garanderen dat op een 'cultureel bepaald minimum' ligt; voor alles wat dit vangnet te boven ging, moest de burger zich particulier bijverzekeren. Verder diende de bijstand te worden vervangen door een minimaal basisinkomen (ofwel een negatieve inkomstenbelasting).¹⁴⁴ Iedereen zou bovenop dit lage minimuminkomen premievrij en onbelast een maximum bedrag kunnen bijverdienen. Deze regeling zou tegelijk een groot deel van de vele uitkerings- en controle-instanties in de sociale zekerheid overbodig maken. De WAO zou beperkt moeten worden tot ziekten of ongevallen die in en door de arbeidssituatie ontstaan waren.¹⁴⁵ Terugblikkend zei Fortuyn dat hij ooit had geloofd in de 'communistische staatstheorie', die inhield dat het goed was de welvaart gelijkelijk te verdelen – totdat hij erachter kwam dat egalitarisme de mensen lui maakt. De verzorgingsstaat veroordeelde hen tot passiviteit.¹⁴⁶

Voor de gezondheidszorg, onderwijs, politie en justitie, kortom, voor de hele collectieve sector, had Fortuyn een krachtig en simpel recept: schaalverkleining, afslanking vooral van de administratieve en adviserende staf, meer particulier initiatief en meer keuzevrijheid voor de consument-burger. De kosten die daarmee bespaard zouden worden, dienden terug te vloeien naar de burgers en bedrijven. Bovendien zou naar zijn mening de efficiency erdoor toenemen. In beeldende taal schilderde Fortuyn de schadelijke invloed van professionele bestuurders en 'deskundigen' op de kwaliteit van gezondheidszorg en onderwijs. In kleinschaliger ziekenhuizen en scholen zouden bestuur en uitvoering weer gecombineerd kunnen worden – artsen en leerkrachten zouden het bestuur overnemen van de bureaucraten –, waardoor de kosten zouden dalen en de kwaliteit zou stijgen.¹⁴⁷

Versterking van de nationale identiteit

Het begrip 'nationale identiteit' komt in de vroegere publicaties van Fortuyn nog niet voor. Voor zover kon worden nagegaan, gebruikte hij het pas in 1993, en dan eerst in de context van de Europese eenwording en mondialisering. 'Nationale identiteit is eerst en vooral weten wie je bent, niet alleen als persoon, maar ook als volk dat samenleeft in een bepaald maatschappelijk verband op een afgebakend grondgebied'.¹⁴⁸ Kort daarna pleitte hij zelfs voor een 'naar buiten gekeerd nationalisme dat een scherp oog heeft voor de eigen kracht en verworvenheden, maar ook voor nationale tekortkomingen en het achteroplopen in internationaal verband'.¹⁴⁹ Goed onderwijs in de vaderlandse geschiedenis zou naar zijn idee bijdragen aan de ontwikkeling van de Nederlandse identiteit en aan een 'bewust beleefd collectief stelsel van (kern)normen en -waarden' en zo de sociale cohesie bevorderen.¹⁵⁰

Aan die nationale identiteit ging Fortuyn steeds meer waarde hechten, eerst vanwege de Europese integratie en daarna door de problemen die hij signaleerde op het terrein van de integratie van migranten. Europese eenwording achtte Fortuyn in de jaren tachtig nog onontbeerlijk; om het nationalisme binnen de Europese Gemeenschappen (EG) terug te dringen, was hij een uitgesproken voorstander van een sterke uitbreiding van de bevoegdheden van het Europees parlement en de overdracht van nationale bevoegdheden aan de EG-instellingen.¹⁵¹ Nationaal besef vond hij echter al in die tijd van het grootste belang om een verenigd Europa zelfbewust tegemoet te treden. Het Europese integratieproces wekte bij Fortuyn echter in de loop van de jaren negentig toenemende weerstand op, niet alleen vanwege de fraude, verspillings en bureaucratie die hij waarnam, maar ook vanwege de dreiging voor het voortbestaan van de nationale staat, die cultureel en ideologisch eerder moesten worden versterkt dan afgebroken.

Het belangrijkste bezwaar van Fortuyn was wel dat de Europese Unie (EU), zoals de EG na het Verdrag van Maastricht in 1992 ging heten, niet gedragen werd door de burgers. 'De EU is te veel verworden tot een bolwerk van landelijke toppolitici, topondernemers en topbureaucraten. De EU is in de meeste EU-lidstaten gedegradeerd tot een eliteproject bij uitstek: onvoldoende gedragen door hun bevolkingen, maar rabiaat nagestreefd en gewild door hun eigen leidinggevende elites.'¹⁵² Het was een 'zielloos Europa', de titel van het boek waarin hij in 1997 zijn harde kritiek op een rij zette. Er was geen gemeenschappelijke Europese cultuur of taal die als basis kon dienen voor een federaal of supranationaal Europa.

In plaats van een bureaucratische Europese 'superstaat' wenste Fortuyn een confederatie van soevereine staten, die alle hun eigen nationale identiteit behielden. 'De bevolkingen van de lidstaten hebben dat allang begrepen. Nu onze politiek-bureaucratische kaste nog.'¹⁵³ Het Europees parlement, waaraan Fortuyn ooit groot belang hechtte, kon wat hem betrof verdwijnen en de parlementaire controle overlaten aan de nationale parlementen. Later stelde hij voor het te vervangen door een senaat van afgevaardigden uit nationale parlementen.¹⁵⁴ Overigens beschouwde Fortuyn zich in maart 2002 nog altijd als 'een loyale voorstander van de EU, maar met behoud van eigen identiteit en waar dit kan met behoud van onze soevereiniteit'.¹⁵⁵

Vanaf het midden van de jaren negentig zag de socioloog uit Rotterdam de nationale identiteit niet alleen ondermijnd worden door de Europese integratie, maar nog veel meer door de toename van migranten uit niet-westerse, en in het bijzonder islamitische landen, die onvoldoende geïntegreerd raakten in de Nederlandse samenleving, zoals al vermeld. Dit is het thema van zijn boek *Tegen de islamisering van onze cultuur*. Om dit probleem op te lossen zijn volgens hem twee wegen te bewandelen: beperking van nieuwe immigratie en krachtiger integratie van de aanwezige migranten. In 1992 accepteerde Fortuyn de voortgaande immigratiestroom nog als onvermijdelijk: 'De West-Europese grenzen zijn zo lek als een mandje. En hoe willen we die grenzen, dikwijls gevormd door zeeën, ook dichthouden? Alle elektronica van de wereld zal niet kunnen verhinderen dat wie

erin wil komen, daarin ook zal slagen.’¹⁵⁶ Hij zag toen ook nog wel voordelen voor de maatschappij: de vergrijzing zou misschien uitblijven en het productieve vermogen zou vergroot kunnen worden. Over het asielbeleid van staatssecretaris Aad Kosto (PVDa) oordeelde Fortuyn in 1993 nog ronduit negatief: het ‘is uiterst restrictief en wordt over de hoofden van de slachtoffers heen door de socialistische staatssecretaris Kosto rücksichtslos bevochten’.¹⁵⁷

Een jaar later was van deze gematigde opstelling weinig meer over. ‘Nederland is vol!’, zo verklaarde Fortuyn in oktober 1994 in een column in *Elsevier*, ‘en moet dus stante pede op slot’.¹⁵⁸ Alleen in uitzonderlijke gevallen wilde hij nog vreemdelingen permanent toelaten. Ook hekelde hij het feit dat een rigide uitleg van artikel 1 van de grondwet een discussie over de komst ‘van nog meer vreemdelingen in dit overvolle land’ onmogelijk maakt. Hoopte Fortuyn aanvankelijk nog op een restrictief toelatingsbeleid in Europees verband, later drong hij sterk aan op een Nederlandse *alleingang*: ons land diende het Verdrag van Schengen en het VN-vluchtelingenverdrag op te zeggen, de wet op gezinshereniging drastisch te herzien en weer grenscontroles in te stellen, ‘met andere woorden grenzen dicht!’¹⁵⁹ Vluchtelingen moesten worden opgevangen in hun eigen regio; Nederland hoefde dus alleen Duitse, Deense, Britse of Franse vluchtelingen toe te laten – een tamelijk gratuite toezegging.¹⁶⁰

Terwijl Fortuyn zijn immigratiebeleid aanscherpte, bleef hij hameren op een ‘streng’ integratiebeleid van de aanwezige migranten. Ze moesten zich aanpassen, hetgeen uiteraard wilde zeggen verplicht Nederlands leren, maar ook onderricht krijgen in ‘onze basisnormen en -waarden, zoals de scheiding van kerk en staat en de gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen, zowel in het private als in het publieke domein, alsmede de positie van kinderen én de cultuurbronnen van onze beschaving, te weten: het jodendom, het christendom en het humanisme’.¹⁶¹ Mede om dit assimilatieproces te bevorderen, stelde Fortuyn een algemene (militaire of sociale) dienstplicht voor jongens en meisjes rond de achttien jaar voor, waarbij beide seksen in een soort woongroepen samen moeten leven, uiteraard op voet van gelijkheid.¹⁶² Voor het slagen van dit integratiebeleid achtte hij een restrictief toelatingsbeleid ook noodzakelijk, om namelijk een draagvlak te scheppen voor dat deel van de bevolking dat alle kosten en problemen moet dragen.¹⁶³

De schuivende panelen van Fortuyn

Voldeed Fortuyn aan de eisen die hijzelf aan politici stelde – beschikte hij dus over een visie of ideologie? Meer dan één, zou het antwoord kunnen luiden, want hij had er drie: liberalisme, populisme en nationalisme. Evenals bij de PVDa, waarvan hij in 1989 afscheid nam, zou men bij hem het beeld van schuivende panelen kunnen gebruiken om zijn gedachtegoed te verduidelijken.¹⁶⁴

Het eerste paneel is de liberale kritiek op de corporatistische overlegeconomie en de verzorgingsstaat. Deze kritiek begon hij al te uiten in zijn socialistische periode en kreeg na het midden van de jaren tachtig een liberale wending. De

klassenstrijd liet hij achter zich: in de contractmaatschappij diende de mondige burger voor zichzelf te zorgen. In plaats van afhankelijk te zijn van een bureaucratische overheid en belangenorganisatie moest hij zo veel mogelijk zichzelf verzekeren tegen de risico's van de moderne samenleving en 'ondernemer van eigen arbeid' worden.

Over dit liberale paneel schoof vanaf het begin van de jaren negentig een populistische afkeer van de politieke elite in Nederland, die de liberalisering van de verzorgingsstaat en de overgang naar de contractmaatschappij zou blokkeren en de wil van de kiezers negeren. De burgers zijn beroofd van hun invloed op de koers van de staat. Om de macht van de regenten te breken, stelde Fortuyn democratisering en decentralisatie van het bestel voor. Zijn populisme bleef inhoudelijk eigenlijk nogal gematigd – wel de directe verkiezing van ambtsdragers, niet ondubbelzinnig de invoering van een referendum –, maar uitte zich vooral in de stijl waarin hij het politiek bestel aanviel, zoals hierna nog aan bod zal komen. Ook zijn voorstel van een zakenkabinet paste hierin: mannen en vrouwen uit het zakenleven zouden beter zijn geëquipeerd voor het landsbestuur dan de beroeps politici die geen weet hebben van wat zich in de dagelijkse praktijk afspeelt.

In het midden van de jaren negentig verscheen het derde paneel, de nationalistische afkeer van Europese eenwording en van culturele minderheden (moslims met name), die de Nederlandse identiteit ondermijnen. Dit nationalisme werd weliswaar geleidelijk sterker, maar bleef bij Fortuyn vrij gematigd van inhoud. Zo stelde hij anders dan bijvoorbeeld Hans Janmaat van de Centrumdemocraten, Filip Dewinter van het toenmalige Vlaams Blok of Jean-Marie Le Pen, destijds leider van het Front National, geen voorkeursbeleid voor autochtonen voor ('eigen volk eerst') en evenmin remigratie van aanwezige migranten: 'Met de bevolking die we nu hebben, oorspronkelijke Nederlanders en vreemdelingen, gaan we er iets moois van maken', schreef Fortuyn in 1994. 'We zullen moeten bouwen aan het volk van Nederland, waarbij afkomst er niet toe doet.'¹⁶⁵ En ook al stond hij later veel kritischer tegenover de multiculturele samenleving, hij zou autochtonen formeel niet boven allochtonen stellen. 'Met de mensen die hier zijn alle mogelijkheden benutten om te emanciperen', verkondigde hij begin 2002 nog.¹⁶⁶ Niettemin stond zijn nationalisme soms op gespannen voet met zijn liberalisme, vooral wanneer het communitaristische en licht autoritaire trekjes kreeg (jongeren verplicht in woongroepen, gedwongen spreiding van allochtonen).

In een periode van een jaar of tien, vijftien ontwikkelde Fortuyn zich van marxist tot een liberaal en (gematigd) nationaal-populist. Fortuyn hanteerde echter niet een collectivistisch en homogeen begrip 'volk'; daarvoor had hij als socioloog – en wellicht als voormalige marxist – een te scherp oog voor de verschillende maatschappelijke schakeringen. Naast de elite of 'bovenklasse' onderscheidde hij immers ook een middenklasse en onderklasse. Dat hij ook in etnische zin niet van een homogeen volk uitging, maar van een samenleving die zowel uit autochtonen als allochtonen bestond, is hierboven al aan de orde geweest. Die allochtonen dienden zich volgens Fortuyn echter wel in verregaande mate aan te passen aan

de Nederlandse identiteit en kernwaarden, waarmee hij wel een culturele homogeniteit van het volk nastreefde.

In maart 2002 publiceerde Fortuyn *De puinhopen van acht jaar Paars. Een genadeloze analyse van de collectieve sector en aanbevelingen voor een krachtig herstelprogramma*. Dit 186 pagina's tellende boek is een nogal eigenzinnig mengsel van eerder gepubliceerde fragmenten, autobiografische elementen, droge statistieken en politieke eisen. 'Het persoonlijke en politieke liepen naadloos in elkaar over', constateerde de journalist Wansink.¹⁶⁷ Het boek biedt een kernachtige weergave van zijn in de jaren negentig ontwikkelde diagnose van de politiek en de samenleving. Met zijn bekende pathos schreef Fortuyn dat hij in verband met de aankomende Tweede Kamerverkiezingen in mei iets meer had willen doen dan alleen een hokje op het stembiljet rood maken. 'Noem het burgerplicht in de strijd tegen het Nederlandse regentendom. Het land verdient tenslotte beter!'¹⁶⁸

In *De puinhopen van acht jaar Paars* zat alles wat Fortuyn het eraan voorafgegane decennium aan de kaak had gesteld, inclusief de bijbehorende recepten die tot een oplossing moesten leiden: democratisering van het incestueuze politieke bestel, 'restyling' van de vastgelopen verzorgingsstaat, verkorten van de lange wachtlijsten in de zorg, terugdringen van de schaalvergroting in het onderwijs, hardere aanpak van de geheel uit de hand gelopen criminaliteit, een einde aan de vrijblijvende integratie en een rigoureuze ombuiging van het tolerante vreemdelingenbeleid. Zijn boek, dat gold als zijn program bij de Kamerverkiezingen van mei, werd een bestseller; binnen een paar dagen was het helemaal uitverkocht.¹⁶⁹ Het zou verscheidene keren herdrukt worden, in een totale oplage van 200.000 exemplaren.

De partij van Fortuyn

Het was Fortuyn in de jaren negentig meer dan duidelijk geworden dat de traditionele regeringspartijen voor hem de loper naar het Catshuis niet zouden uitleggen. Hij zou het op eigen kracht moeten doen – totdat het in juni 2001 officieel opgerichte Leefbaar Nederland zich als mogelijkheid aandiende. Een paar maanden later liet Fortuyn voor de televisie weten dat hij van plan was de politiek in te gaan, met als doel minister-president te worden. Dit voornemen was bepaald geen opwelling; zoals al vermeld was het een onderdeel van zijn roeping om het land verder te brengen. Al in 1989 zei Fortuyn tegen een vriend dat hij premier wilde worden, 'maar als ik zeg wat ik denk, maak ik me onmogelijk'. Een jaar later nodigde hij tien goede vrienden bij hem thuis uit om een 'kabinet in ballingschap' te vormen, dat een einde moest maken aan de 'indolente politieke structuur'. In 1994 schreef hij aan een vriend: 'Zou het er ooit nog van komen, het Catshuis? Is het wel de goede ambitie? Of is het beter me op iets anders te richten. Mijn gevoel zegt overigens onverminderd ja.'¹⁷⁰

Dat Fortuyn de stap naar de Nederlandse politiek maar niet maakte, had ook te maken met zijn moeder. Zij was erop tegen, omdat ze bang was voor wat er

kon gebeuren. ‘Mijn moeder heeft altijd een soort Kennedy-achtig idee van mij gehad. Ze was bang dat ik overhoop zou worden geschoten.’¹⁷¹ Ruim een jaar na haar overlijden in maart 2000 gaf Fortuyn zijn terughoudendheid op. Hij solliciteerde openlijk naar het lijsttrekkerschap van Leefbaar Nederland en werd op zijn wenken bediend – achter de schermen was hij al vrijwel rond met Willem van Kooten. In november wees het partijcongres hem als lijstaanvoerder aan (zie hoofdstuk 4).

Leefbaar Nederland leek een goede partij voor Fortuyn: zij was, net als hijzelf, een nieuwkomer die zich scherp afzette tegen de politieke elite en een ‘nieuwe politiek’ wilde. Met Leefbaar Nederland deelde Fortuyn de populistische kritiek op ‘Den Haag’, zij het dat hij programmatisch minder ver ging dan zijn partij: van het referendum verwachtte hij veel minder heil. Het zwakste onderdeel van de verbintenis tussen Leefbaar Nederland en Fortuyn was echter het vreemdelingenbeleid. De partijleiding wilde niet dat haar lijsttrekker zou zeggen dat Nederland vol was, maar Fortuyn kennende kon men wachten op het moment dat hij dat wél zou doen. Dat gebeurde op 9 februari 2002, in het overbekende openhartige interview in *de Volkskrant*. Het gevolg was een breuk tussen hem en Leefbaar Nederland, die niet meer te herstellen bleek.

Oprichting van de Lijst Pim Fortuyn (LPF)

Na zijn gedwongen vertrek bij Leefbaar Nederland leek Fortuyn eerst bij de pakken neer te zitten. Zijn vrienden Albert de Booij, eigenaar van Speakers Academy en zijn agent, de vastgoedhandelaar John Dost en de natuurkundige en ondernemer Peter Langendam wisten hem echter over te halen om door te gaan. Fortuyn besloot met een eigen lijst deel te nemen aan de Kamerverkiezingen. Bitterheid omdat hij weer was buitengesloten, zal hierbij hebben meegespeeld. Toen Kay van de Linde, de campagneleider van Leefbaar Nederland, Fortuyn opbelde, kreeg hij zoals in het vorige hoofdstuk al vermeld, te horen: ‘Jullie hebben gekozen. Nu veeg ik je van tafel.’¹⁷² Op 14 februari gingen Fortuyn en zijn vrienden naar de notaris om de Politieke Vereniging ‘Lijst Pim Fortuyn’ (LPF) op te richten. Een dag later schreven ze de LPF bij de kiesraad in. Doel van de partij was, volgens haar statuten, ‘de burgers van Nederland intensief betrekken bij en laten participeren in allerhande vormen van openbaar bestuur en maatschappelijke organisaties, kortom: het land teruggeven aan de mensen in het land’.¹⁷³

Als organisatie heeft de LPF nooit veel voorgesteld. De partij was formeel een vereniging, maar het bleef eigenlijk bij een bestuur, een klein kantoor en een handvol vrijwilligers. Het was niet de bedoeling dat er leden werden toegelaten, maar door een formele vergissing gebeurde dat toch. Begin juli telde de LPF ruim duizend leden, voor zover deze telling nauwkeurig is, want het partijbureau was een janboel en de ledenadministratie een chaos.¹⁷⁴

Het bestuur van de LPF bestond uit vier individuen – of beter gezegd, individualisten. Fortuyn zelf werd voorzitter. Dost moest fondsen werven, Langendam

was verantwoordelijk voor de rekrutering van de Kamerkandidaten en De Booi ging de verkiezingscampagne leiden. Fortuyn was vanzelfsprekend de baas. ‘Alles is ondergeschikt aan de man met de visie, de heer Fortuyn zelf’, aldus Langendam. Zijn medebestuurders noemden hem ‘de generaal’, ‘de grote leider’ en ook ‘het prinsje’ – net als Fortuyns moeder.¹⁷⁵

Met de partijorganisatie wenste Fortuyn zich niet te bemoeien, ook niet als er conflicten waren. De LPF stelde in alle negentien kieskringen coördinatoren aan die als taak hadden ervoor te zorgen dat er handtekeningen van dertig burgers werden verzameld, een vereiste om in elk district te mogen meedoen aan de Kamerverkiezingen. De regionale coördinatoren zouden later uitgroeien tot regionale partijleiders.

Waar Fortuyn zich wel mee bezighield, was het binnenhalen van geld, mede omdat Dost niet zo van bedelen bleek te houden. Op zogeheten *beggars banquets*, zo genoemd naar een album van The Rolling Stones, dineerden Fortuyn en Langendam in een chique restaurant met potentiële geldschietters. Fortuyn zette dan zijn ‘missie’ uiteen en vroeg om een bijdrage van 50.000 euro. Minstens vijf keer zou dit zijn gelukt. Donateurs van het eerste uur waren de vastgoedmagnaten Ed Maas en Chris Thunnessen. Laatstgenoemde had eerder ook al Leefbaar Nederland financieel gesteund (zie hoofdstuk 4). Makelaar Mens betaalde zelf dit keer niets, maar droeg wel weer gulle gevers aan, die allemaal uit dezelfde hoek kwamen. ‘Vandaar dat de LPF vooral door vastgoedjongens wordt gefinancierd’, aldus Maas. De afvaltransporteur Willem Zegwaard nam de hypotheekkosten van de huizen van Fortuyn in Rotterdam en Italië voor zijn rekening. Na de oprichting van de LPF kon Fortuyn maandelijks een bedrag van maximaal 10.000 euro bij de partij declareren.¹⁷⁶

Leefbaar Rotterdam

In januari 2002 was Fortuyn ook lijsttrekker van Leefbaar Rotterdam geworden voor de gemeenteraadsverkiezingen van 6 maart 2002. Deze lokale politieke groepering was in december in de Maasstad opgericht door medestanders van hem die zich hadden losgemaakt van de Stadspartij Leefbaar Rotterdam (zie hoofdstuk 4). Opvallend was dat nogal wat mensen van het eerste uur eerder lid waren geweest van de PVDA, maar teleurgesteld waren afgehaakt, zoals de docent geschiedenis Ronald Sørensen. De sociaaldemocraten zouden volgens hem de veiligheid op straat hebben laten versloffen.¹⁷⁷

Fortuyn meende dat hij de lokale Rotterdamse politiek er naast zijn Kamerlidmaatschap wel bij zou kunnen doen. Wethouder wilde hij niet worden. Fortuyn zag de raadsverkiezingen als een proeve voor zijn populariteit. ‘Als ik hier scoor, ben ik geen luchtballon. Rotterdam is een realiteitstest.’¹⁷⁸ Ook nu richtte hij weer zijn pijlen op de PVDA, die al sinds 1946 in de havenstad de lakens uitdeelde. Hij wilde de stad weer aan de Rotterdammers teruggeven.¹⁷⁹ Het interview in *de*

Volkskrant had geen gevolgen voor zijn lijsttrekkerschap van Leefbaar Rotterdam, hoewel zijn uitspraken niet bij iedereen in goede aarde vielen.

In zijn verkiezingsprogramma zette Leefbaar Rotterdam zich af tegen het bestaande politieke systeem. Bij vele kiezers was het vertrouwen in de politiek zoek, mede omdat de ‘oude partijen’ te veel op elkaar zouden zijn gaan lijken (‘allemaal één pot nat’). De gevestigde partijen en ‘beroepspolitici’ misten bovendien het vermogen om problemen waarvoor zij zelf verantwoordelijk waren, bespreekbaar te maken. ‘Leefbaar Rotterdam wil op fatsoenlijke en op positieve wijze deze onvrede kanaliseren en omzetten in daadkrachtig beleid. Onderwerpen opbrengen die (de) samenleving aanspreken, is wat anders dan populisme.’ Hoewel Leefbaar Rotterdam aldus – anders dan Fortuyn – afstand van het begrip lijkt te nemen, kan deze lokale partij wel populistisch worden genoemd, vanwege de geventileerde kritiek op het politieke establishment in combinatie met voorstellen die ‘alle Rotterdammers... grotere invloed op de besluitvorming’ moeten garanderen. In de eerste plaats was dat de gekozen burgemeester. Ook zouden wethouders uitsluitend na een openbare sollicitatieprocedure mogen aantreden. Verder diende de gemeente ‘directe democratie en inspraak te bewerkstelligen via internet’.¹⁸⁰

De raadsverkiezingen op 6 maart waren voor Leefbaar Rotterdam een groot succes. De nieuwkomer behaalde maar liefst zeventien van de 45 zetels (34,7 procent). Voordat de raadsleden waren geïnstalleerd, was er echter alweer één opgestapt, die als onafhankelijk raadslid verder ging. Niettemin verdrong Leefbaar Rotterdam de pvda van de eerste plaats die zij na de Tweede Wereldoorlog onafgebroken had ingenomen: de sociaaldemocraten gingen van vijftien naar elf zetels.

De onderhandelingen over een nieuw college verliepen eerst stroef. Het cda wilde ook de pvda bij de formatie betrekken. Fortuyn vond dat kiezersbedrog gezien de opstelling van zijn partij tegenover de sociaaldemocraten, maar stelde onverwacht voor de Rotterdamse bevolking in een referendum de vraag voor te leggen of Leefbaar Rotterdam met de pvda een coalitie zou moeten vormen. Omdat de andere partijen daar niets voor voelden, verdween het plan snel van tafel, maar opmerkelijk was het wel gezien Fortuyns reserves ten aanzien van volksraadplegingen. Uiteindelijk kwam het door hem gewenste college tussen Leefbaar Rotterdam, het cda en de vvd tot stand, dat kon rekenen op 25 van de 45 zetels. Voor het eerst sinds 1946 maakte de pvda geen deel uit van het Rotterdamse gemeentebestuur, zoals Fortuyn had gehoopt. Leefbaar Rotterdam leverde drie wethouders, onder wie twee van zijn vrienden: Wim van Sluis en Marco Pastors. Beiden hadden voor Fortuyn gewerkt toen die leiding gaf aan de invoering van de ov-studentenkaart. Fortuyn verlangde van het college dat het precies zou aangeven op welke beleidsdoelstellingen het bij de volgende raadsverkiezingen door de kiezers beoordeeld kon worden.

Campagne voor de Kamerverkiezingen

De verkiezingscampagne, eerst voor de Rotterdamse gemeenteraad en daarna voor de Tweede Kamer, werd door Fortuyn alleen gevoerd, en dan bijna uitsluitend op televisie. Hij was veelvuldig op het beeldscherm te zien, omdat hij in interviews of in debatten met andere lijsttrekkers voor spektakel zorgde. Zelden was een campagne in Nederland zo effectief. Fortuyn groeide uit tot 'mediapoliticus' en zou daarmee een voorbeeld worden voor Geert Wilders.¹⁸¹ Het was zo ongeveer de eerste keer in de naoorlogse Nederlandse politieke geschiedenis dat een deugdelijke partijorganisatie niet noodzakelijk bleek om de verkiezingen te winnen, zolang de partijleider maar televisiegeniek en charismatisch was.

Fortuyn had zonder twijfel charisma, in de oorspronkelijke quasireligieuze betekenis die de bekende Duitse socioloog Max Weber er in 1922 aan gaf.¹⁸² Hierdoor slaagde Fortuyn erin om mensen te mobiliseren die niet of nauwelijks politiek geïnteresseerd waren en hen bij zijn beweging te betrekken: 'Door Fortuyn heb ik weer vertrouwen in de politiek'; 'Pim zei wat ik denk'; 'Fortuyn verwoordde mijn frustraties'; 'Fortuyn was er voor ons, hij wilde echte democratie'; en zelfs nog messianistischer: 'Ik wist dat op een dag een man zou komen om ons te verlossen. Fortuyn heeft mijn ogen geopend.'¹⁸³ Het feit dat Fortuyn heel open, of bijna exhibitionistisch was over zijn homoseksualiteit, met inbegrip van zijn bezoeken aan darkrooms, schrok zijn mannelijke of vrouwelijke aanhangers kennelijk niet af.

De campagne sloeg bijzonder goed aan. Leefbaar Nederland stond vlak voor de breuk met Fortuyn in de peilingen op veertien procent. Binnen drie weken na zijn vertrek was dat aandeel gedaald naar vijf procent, terwijl de steun voor de LPF steeg van nul tot negen procent.¹⁸⁴ Midden maart stond de partij van Fortuyn al op zestien procent. Twee door de televisie uitgezonden gebeurtenissen lijken een bijzondere sterke invloed op de publieke opinie te hebben gehad.

Het eerste was het debat in de nacht van 6 op 7 maart tussen de landelijke lijsttrekkers van CDA, D66, GroenLinks, PVDA, VVD en LPF over de uitslag van de raadsverkiezingen, dat de NOS rechtstreeks op de televisie uitzond en dat ondanks het late tijdstip, door een miljoen mensen werd bekeken. De schok van de uitslag in het traditioneel rode bolwerk Rotterdam – ook nog eens de op een na grootste stad in het land – waar Fortuyn korte metten had gemaakt met de meeste andere partijen, werd nog eens versterkt door zijn wervelende optreden in dit debat. De Rotterdamse lijsttrekker kwam als de winnaar van de raadsverkiezingen stralend binnen. PVDA-aanvoerder Ad Melkert en zijn VVD-collega Hans Dijkstal, wier partijen zwaar verlies hadden geleden, zagen er vermoeid en aangeslagen uit en hingen ongeïnspireerd en onderuitgezaakt in hun stoelen. Beiden konden hun op dreef geraakte opponent nauwelijks weerwerk leveren. Fortuyn daagde hen uit en sarde hen soms zelfs. 'Jammer dat meneer Melkert niet wat vrolijker was. Ik hoop dat hij nog gaat ontgooien.'¹⁸⁵

De volgende dag stonden de kranten vol van de wijze waarop Fortuyn had geglorieerd en het debat naar zijn hand gezet, en de ontluisterende indruk die Melkert en Dijkstal hadden gemaakt. Fragmenten uit het debat zouden nog vele malen worden herhaald. Voor Fortuyn zelf had het debat grote betekenis, vertelde hij aan een vriend, omdat hij zich serieus genomen voelde: 'Het is nog niet zo lang geleden dat ik helemaal niets was... Een charlatan, iemand naar wie je niet hoefde te luisteren. Dat is niet langer zo.' Een goede vriendin van Fortuyn dacht toen ze zijn optreden voor televisie zag: 'Dit is de existentiële erkenning waarnaar Pim verlangde. Hij werd niet gezien, niet gehoord. Tot vanavond. Eindelijk wordt het spel op zijn voorwaarden gespeeld.'¹⁸⁶

De tweede belangrijke gebeurtenis in de verkiezingscampagne was de presentatie op 14 maart door Fortuyn van zijn boek *De puinhopen van acht jaar Paars* in perscentrum Nieuwspoort in Den Haag. De bijeenkomst werd verstoord door een paar linkse actievoerders van de 'Biologische Bakkers Brigade', die Fortuyn drie stinkende taarten in het gezicht gooiden. 'De taarten dienen het charisma van de onaantastbare extreem rechtse populist te doorbreken en hem van zijn voetstuk te stoten', luidde hun verklaring.¹⁸⁷ Een gekwetste Fortuyn stelde de PVDA verantwoordelijk: zowel in Rotterdam als op landelijk niveau zou deze partij bezig zijn 'mij te demoniseren'. Hij deed een emotioneel, klemmend beroep op premier Kok om hem bescherming te bieden, want de taarten hadden ook kogels kunnen zijn.

Rammelende kandidatenlijst

Ondanks alle media-aandacht leek tegen het einde van maart de populariteit van Fortuyn af te nemen. Hij had voor het eerst op televisie een nederlaag geleden in een debat dat plaatshad aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam. GroenLinks-lijsttrekker Paul Rosenmöller attaqueerde Fortuyn fel: 'Als jij wordt bekritiseerd op je kwetsbare punten, maak je theater en ga je niet meer in op de inhoud, daar zit jouw zwakte.'¹⁸⁸ De LPF-leider zweeg, legde zijn microfoontje neer en dreigde weg te lopen.

Misschien dat vermoeidheid en slijtage van Fortuyn van invloed zijn geweest op de daling in de peilingen, maar het kan ook hebben gelegen aan de andere kandidaten op zijn lijst. Op 21 maart presenteerde Fortuyn zijn keurtroep. Onder leiding van Langendam waren er vijftig kandidaten geselecteerd, na gesprekken met vierhonderd personen. Een aantal was Fortuyn gevolgd toen die vertrok bij Leefbaar Nederland. Eerder had hij verklaard geen kandidaten van zijn vorige partij te willen, want 'dat zijn opportunisten'.¹⁸⁹ De meeste kandidaten waren op de een of andere manier zelfstandig ondernemer, sommigen ambtenaar; vrijwel niemand had politieke ervaring.

Na Fortuyn kwam op de tweede plaats João Varela, een allochtoon van Kaapverdische afkomst en bedrijfseconoom bij een cosmeticabedrijf. De derde positie was toegewezen aan oud-CDA'er Jim Janssen van Raay. Hij was de enige op de

lijst met parlementaire ervaring, zij het niet in de Tweede Kamer maar in het Europees parlement. Het CDA had hem in 1996 geroyeerd, omdat hij tegen de afspraken in zijn parlamentszetel niet ter beschikking wilde stellen. Als enige vrouw bij de eerste vijftien kandidaten stond op nummer vier de landbouwdeskundige Winny de Jong. Na haar kwam de voormalig politiek commentator van de AVRO en oud-hoofredacteur van het weekblad *Elseviers Magazine*, Ferry Hoogendijk, die na vijftig jaar zijn lidmaatschap van de VVD had opgezegd. De zesde plaats was ingeruimd voor Mat Herben, voorlichter op het ministerie van Defensie. Hij had in 1993 Leefbaar Linschoten opgericht, zich in januari 2002 bij Leefbaar Nederland aangemeld en was na de breuk met Fortuyn naar de LPF overgestapt. De beminlijke Herben werd meteen als woordvoerder van de LPF aangewezen.

Waarschijnlijk door de grote tijdsdruk was de screening van de aspirant-volksvertegenwoordigers niet al te nauwkeurig gegaan. Zo waren op het laatste nippertje nog zes vrijwilligers van het partijkantoor pardoes op de lijst gezet. Al snel bleek een aantal kandidaten nogal controversieel te zijn. Tegen een leraar aan het landelijk opleidingsinstituut van de politie bleek aangifte te zijn gedaan wegens mishandeling en bedreiging; naar een cardioloog was een paar keer onderzoek gedaan vanwege ten onrechte gedeclareerde verrichtingen; een exploitant van pornosites zou een verkiesbare plaats op de kandidatenlijst hebben willen kopen; en een vrijwilliger op het partijbureau zou twee andere vrijwilligers hebben getreiterd en seksueel geïntimideerd.¹⁹⁰

Bij de presentatie prees Fortuyn zijn kandidaten in een populistische speech aan:

Nederland moet een echte levendige democratie worden van en voor gewone mensen... Een afscheid van de elitepartijdemocratie die wij thans kennen en die zonder ons over ons beslist. Dit zijn de mensen die in deze nieuwe lente voor een nieuw geluid in de Nederlandse politiek gaan zorgen.¹⁹¹

De LPF-leider was echter minder tevreden over de kwaliteit van zijn mensen dan hij deed voorkomen. Tegenover programmamaker Ivo Niehe liet hij zich ontvallen: 'Er zitten goede tussen, maar ook brandhout.'¹⁹² De cineast Theo van Gogh kreeg van hem te horen: 'Ik vrees de LPF meer dan mijn politieke vijanden.'¹⁹³ Fortuyn, die zich nauwelijks met de selectie had bemoeid, zou al snel een lijstje hebben gemaakt van kandidaat-Kamerleden die na de Kamerverkiezingen uit de fractie moesten worden gezet. Tot deze 'rotte appels' zouden Janssen van Raay en Hoogendijk hebben behoord.¹⁹⁴

De stagnatie van Fortuyn in de peilingen bleek tijdelijk te zijn: in april steeg de LPF weer in de kiezersgunst tot maar liefst 26 zetels, daarmee de VVD passerend. Sommige opinieonderzoekers voorspelden dat de partij van Fortuyn een serieuze kans maakte de grootste in de Tweede Kamer te worden. Prominente leden van de PVDA en de VVD zetten daarop een felle aanval in op Fortuyn. Dijkstal verweet hem 'megafoonpolitiek', premier Kok waarschuwde op 1 mei tegen 'naar binnen

gekeerd nationalisme' en oud-vvd-leider Bolkestein, die inmiddels eurocommissaris was geworden, uitte de vrees dat Nederland in de wereld 'een pleefiguur' zou slaan met Fortuyn als premier.¹⁹⁵ CDA-aanvoerder Balkenende ging niet zover; hij had met Fortuyn een 'niet-aanvalsverdrag' gesloten, zoals in het vorige hoofdstuk al vermeld. In plaats van elkaar te attaqueren, zouden beiden hun pijlen op paars richten.

Moord op Fortuyn

Fortuyn reageerde woedend op de aanvallen van de gevestigde partijen en vond dat hij werd 'gedemoniseerd'. Zijn verwijt zou nog lang in de Nederlandse politiek doorklinken, nadat hij op 6 mei werd vermoord. In het Mediapark in Hilversum liep Fortuyn vanuit de studio, waar hij net een radio-interview had gegeven, naar zijn auto, toen hij van dichtbij werd neergeschoten. De dader werd binnen enkele minuten gearresteerd. Het ging om Volkert van der Graaf, een 33-jarige blanke man die werkzaam was bij de Vereniging Milieu-Offensief.

De politiek en de samenleving reageerden ontzet op de politieke moord. Een aangeslagen minister-president Kok riep op tot kalmte. Lijsttrekkers van de andere partijen waren evenzeer ontdaan. Melkert noemde de moord 'weezinwekkend'; Dijkstal zei 'totaal verslagen' te zijn; Balkenende was 'geschokt'.¹⁹⁶ LPF-woordvoerder Herben wees echter met een beschuldigende vinger naar de linkse partijen: 'Sinds de overwinning van Fortuyn bij de gemeenteraadsverkiezingen is er sprake van een haatcampagne van links, de pvda voorop. Het spijt me dat ik het moet zeggen.'¹⁹⁷ Na een telefoongesprek met premier Kok bond Herben in en maande hij ook tot kalmte.

Ondanks de oproepen tot rust leidde de moord in het land tot heftige reacties. 's Avonds verzamelden zich duizenden mensen bij het huis van Fortuyn in Rotterdam, waar zij bloemen neerlegden. In Den Haag was de sfeer grimmiger toen woedende jongeren naar het Binnenhof trokken. Sommige relschoppers gooiden met stenen en in de parkeergarage van de Tweede Kamer werd een auto in brand gestoken. De leus 'Melkert moordenaar' klonk. De politie zette de mobiele eenheid in.

Het publieke rouwbeklag hield de dagen na de moord aan. Tienduizenden mensen tekenden de condoleanceregisters die overal in gemeentehuizen geopend werden, liepen mee in de stille tocht in Rotterdam die werd aangevoerd door burgemeester Yvo Opstelten, of namen afscheid van Fortuyn toen die lag opgebaard in de Laurentius- en Elisabethkathedraal in Rotterdam. De journalist Gertjan van Schoonhoven legde zijn oor te luisteren bij de mensen die in de rij stonden. Hij noteerde dat Fortuyns oplossingen voor de toegenomen criminaliteit en de multiculturele problemen niet overdreven hoog werden aangeslagen. 'Maar dat er zich in de politiek eindelijk iemand aandiende die er iets herkenbaars over zei, die bovendien als enige van alle lijsttrekkers niet in veilig suburbia woonde, maar in de grote stad, dat was de vonk die oversloeg.'¹⁹⁸

Op 10 mei vond in dezelfde kerk in de Maasstad de begrafenisplechtigheid plaats, geleid door de bisschop van Rotterdam. Premier Kok, de voorzitters van de Eerste en Tweede Kamer en de fractievoorzitters uit beide Kamers woonden de dienst bij. Ondanks alle tragiek was dit niet zonder ironie: pas na zijn dood werd Fortuyn omringd door de politieke elite die hem altijd als een ongewenste indringer had beschouwd. Buiten de kerk stonden duizenden mensen. Na afloop van de dienst werd Fortuyn in een witte lijkwagen overgebracht naar de begraafplaats Westerveld in Driehuis, het dorp waar hij als kind had gewoond. Langs de route stonden opnieuw vele mensen. 'Wij hebben onze Pim doelbewust aan het Nederlandse volk gegeven om afscheid te nemen', zei broer Simon Fortuyn.¹⁹⁹ Fortuyn werd tijdelijk begraven in het familiegraf. Twee maanden later werd de kist weer opgegraven, wat rechtstreeks door SBS6 op televisie werd uitgezonden. Daarna werd Fortuyn bijgezet in een nieuw graf in het Italiaanse Provesano, waar hij een tweede huis bezat.

Tweede Kamerverkiezingen

Na overleg met een delegatie van de LPF besloot het kabinet de Tweede Kamerverkiezingen op 15 mei te laten doorgaan. De partijen kwamen overeen de verkiezingsactiviteiten te staken. De LPF hield zich minder aan die afspraak: zijn kandidaten riepen voor radio en televisie openlijk op om op hun lijst te stemmen. Ook liet de LPF aan de vooravond van de verkiezingen nog een paginagrote advertentie plaatsen in *De Telegraaf* en een aantal regionale dagbladen.

At your service. Bestuur en kandidaten van de Lijst Pim Fortuyn zijn diep ontroerd door het massale rouwbeklag van de Nederlandse bevolking na de moord op Pim... Uw overweldigende steun geeft ons de kracht en moed om in het gedachtegoed van Pim door te gaan, dit uit te dragen en te realiseren. Dit kan slechts met uw steun.²⁰⁰

De gebeurtenissen tijdens de campagne en de moord op Fortuyn hadden de kiezers kennelijk niet onberoerd gelaten, want de opkomst bij de Kamerverkiezingen was flink gestegen. In 1998 had deze 73,3 procent bedragen, maar nu was dat 79,1 procent – een toename van bijna zes procent. De paarse partijen verloren zwaar: samen gingen zij terug van 97 naar 54 zetels, een ongekennde teruggang (zie de bijlage achterin dit boek). Melkert en Dijkstal stapten meteen op als leiders van hun partijen. Het 'paarse' verlies kwam vooral ten goede aan de LPF. De partij van Fortuyn was de grote winnaar: met 26 zetels werd zij in één klap de op een na grootste van het land. De moord leek op dit resultaat weinig invloed te hebben gehad, want in de NIPO-peiling van 1 mei stond de LPF op hetzelfde aantal zetels. De populistische strategie waarmee Fortuyn zich als de door het establishment buitengesloten nieuwkomer had weten te presenteren, was uiterst succesvol geweest. Bijna anderhalf miljoen kiezers hadden op de vermoorde lijsttrekker ge-

stemd. Het CDA ging er na de moord op Fortuyn overigens flink op vooruit: van 29 zetels in de peilingen op 1 mei naar 43 twee weken later.²⁰¹ In de instabiele situatie na de moord op Fortuyn fungeerde de partij van Balkenende, die zich altijd gematigd over hem had uitgelaten, kennelijk als vluchtheuvel voor onzekere kiezers.

Uit onderzoek bij stembureaus is gebleken dat de LPF niet alleen veel liberale kiezers heeft aangetrokken (34 procent van Fortuyns electoraat had in 1998 VVD gestemd), maar ook linkse kiezers: 19 procent had in 1998 PVDA gestemd, 8 procent D66, GroenLinks of de SP). Verder brachten ook veel nieuwe kiezers hun stem uit op de LPF, evenals kiezers die in 1998 niet hadden gestemd (28 procent). Kennelijk was Fortuyn erin geslaagd de politieke onverschilligheid deels te overwinnen. Het aandeel van voormalige CDA-kiezers bedroeg 7 procent.²⁰² Door het tegen de gevestigde orde in Den Haag op te nemen voor de burgers die niet gehoord zouden worden, had Fortuyn van links tot rechts in de Nederlandse politiek kiezers weten te verleiden hun stem op hem uit te brengen. Na hem zou Wilders deze electorale strategie van het populistische appèl met succes toepassen.

De LPF-kiezers bleken significant vaker man dan vrouw, onkerkelijk dan religieus (kerkgaand), en lager opgeleid dan gemiddeld.²⁰³ Zij waren cynischer over de politiek en voelden zich minder politiek competent dan andere kiezers.²⁰⁴ Maar zelfs deze variabelen verklaren slechts een bescheiden deel van het stemmen op de LPF.²⁰⁵ Er was een sterke correlatie tussen steun voor de LPF en het aantal immigranten in een gemeente – maar de interpretatie van geaggregeerde gegevens kan altijd worden betwist.²⁰⁶ De LPF-kiezers waren geconcentreerd in het verstedelijkste westen van het land, maar met belangrijke uitschieters in het zuiden (in Rucphen in Noord-Brabant behaalde de LPF met 30,5 procent het hoogste percentage in Nederland) en met opvallende verschillen tussen de vier grote steden: Utrecht (14 procent), Amsterdam (17 procent) Den Haag (23 procent) en Rotterdam (30 procent).²⁰⁷

Meer dan andere kiezers waren de LPF-aanhangers bezorgd over de openbare veiligheid en het asielbeleid.²⁰⁸ Hun instemming met Fortuyn over deze kwesties lijkt de belangrijkste reden te zijn geweest om op de LPF te stemmen; dit verklaart 33 procent van de variantie.²⁰⁹ Politicologen hebben laten zien dat de kiezers zich bewust waren van deze overeenkomst: Fortuyn had bewezen in staat te zijn om de politieke agenda te veranderen en kwesties die verband met hielden met asielzoekers, immigratie en criminaliteit op de voorgrond te plaatsen.²¹⁰ De Amerikaanse politicoloog Paul Sniderman en de Nederlandse socioloog Louk Hagendoorn maken aannemelijk dat Fortuyn niet alleen de etnocentrische en nationalistische minderheid, die eerder op Janmaat had gestemd, voor zich had weten te winnen, maar ook een veel grotere groep die niets tegen vreemdelingen of moslims had, maar zich wel zorgen maakte over de culturele verschillen tussen orthodox islamitische immigranten en vrijzinnige autochtonen.²¹¹

Al met al kan op basis van de verschillende analyses van de Tweede Kamerverkiezingen worden geconcludeerd dat een deel van het electoraat niet zozeer voor

de LPF koos omdat het cynisch dacht over het politieke systeem, maar dat deze kiezers cynisch werden omdat zij instemden met Fortuyns opvattingen – en zagen hoe de gevestigde partijen op hem reageerden.²¹² Maar dan nog valt uiteraard niet alle variantie te verklaren. Het is mogelijk dat daarbij ook andere factoren een rol hebben gespeeld, zoals persoonlijke fascinatie met Fortuyn, of instemming met zijn voorstellen over de hervorming van het politieke bestel en het openbaar bestuur.

Kabinetsformatie 2002

De uitslag van de verkiezingen maakt één ding boven alles duidelijk: de paarse coalitie had afgedaan. Een terugkeer naar een van de twee traditionele regeringscombinaties in Nederland, van CDA en PVDA of CDA en VVD, was evenmin mogelijk: geen van beide opties kon rekenen op een meerderheid in de Tweede Kamer. Een centrumlinkse coalitie van CDA, PVDA en GroenLinks, waarover vóór de verkiezingen wel eens werd gespeculeerd, kwam niet verder dan 76 zetels, een uiterst krappe en dus nauwelijks werkbare meerderheid. Belangrijker nog was het gevaar dat een centrum-links kabinet tot een verdere polarisatie zou kunnen leiden en de LPF-kiezers verder zou doen vervreemden van het politieke bestel, waardoor hun cynisme zou kunnen toenemen. De enige mogelijkheid die overbleef en die ook goed paste in de Nederlandse traditie van schikken en plooiën – ook al had Fortuyn daaraan altijd zo'n hekel gehad –, was een coalitie van CDA, LPF en VVD. Voor deze combinatie had Fortuyn overigens diverse keren zijn voorkeur uitgesproken, en in Rotterdam had hij haar ook gerealiseerd.²¹³

Na wat gesputter bleek de VVD, per slot van rekening een van de grote verliezers, bereid met de beide grote winnaars CDA en LPF te praten over een nieuwe regering. In de kabinetsformatie onderhandelde Herben namens de LPF. Hij was op 16 mei door zijn fractiegenoten tot fractievoorzitter verkozen. De drie partijen kwamen snel tot overeenstemming. Het asielbeleid werd restrictiever, evenals immigratie via gezinsvorming. Migranten moesten een verplichte inburgeringscursus volgen. Daarnaast haalde de LPF de gekozen burgemeester binnen. Een gekozen minister-president wezen CDA en VVD echter af. In het regeerakkoord had de LPF ook op andere terreinen zijn zin gekregen, zoals een repressiever veiligheidsbeleid en het voornemen dat scholen minder snel moesten fuseren en meer de 'menselijke maat' in acht nemen. Van Fortuyns aanval op de bureaucratie was weinig in het akkoord terug te vinden; het bleef bij vrij vage intenties. Ook zijn afkeer van de bureaucratische Europese Unie kwam er niet of nauwelijks in voor.

De onderhandelingen over de ministersposten verliepen minder vlot dan die over het regeerakkoord. CDA en VVD hadden moeite met de eisen van de LPF-fractie, die af en toe haar voorzitter Herben extra onder druk zette en twee keer terugstuurde naar de onderhandelingsstafel. Uiteindelijk kreeg de LPF vier ministersposten toegewezen. Vervolgens had de partij de grootste moeite tijdig vier geschikte kandidaten te vinden. Allerlei personen van binnen en buiten de fractie bemoeiden

zich ermee.²¹⁴ Toen de namen van het viertal bekend werden, bleken er drie lid te zijn (geweest) van een andere politieke partij. De econoom Eduard Bomhoff, die minister werd van Volksgezondheid, Welzijn en Sport en vicepremier, was tot mei lid van de PVDA geweest en eerder in beeld gekomen als lijsttrekker van Leefbaar Nederland, voordat Fortuyn op het toneel was verschenen. Voorzitter Roelf de Boer van de Kamer van Koophandel in Rotterdam was lid van de VVD (en zou dat tot september blijven). Hij kreeg de portefeuille Verkeer en Waterstaat. Hilbrand Nawijn, die als topambtenaar en advocaat veel ervaring had opgedaan met het asielbeleid, werd minister van Vreemdelingenzaken en Integratie, waarvoor de LPF zich sterk had gemaakt. Hij was juist in maart gekozen als raadslid van het CDA in Zoetermeer; in juli verliet hij de raad. De ondernemer Herman Heinsbroek kreeg het ministerschap van Economische Zaken. Hij was een buurman van Hoogendijk, die hem naar voren had schoven, en had geen binding met een andere partij gehad.

Op 22 juli werd het eerste kabinet-Balkenende door de koningin beëdigd – een klassiek parlementair kabinet dus, het door Fortuyn gewenste extraparlamentaire zakenkabinet was in de formatie niet eens ter sprake gekomen. Diezelfde dag werd bekend dat LPF-staatssecretaris Philomena Bijlhout in Suriname actief was geweest in de Volksmilitie van legerleider Desi Bouterse, die in 1980 aan de macht was gekomen. Zij had dat niet ontkend, maar beweerde dat ze de Volksmilitie al had verlaten voor de moorden op een aantal critici van het militaire bewind in december 1982. Toen er foto's verschenen van Bijlhout in het uniform van de militie in 1983 zag zij zich genoodzaakt af te treden, amper acht uur na haar benoeming – een record in de parlementaire geschiedenis.

Het echec van Bijlhout toonde aan dat de LPF slecht was voorbereid op regeringsdeelname. De fouten die waren gemaakt bij de kandidaatstelling voor de Tweede Kamer, werden herhaald bij de selectie van de bewindslieden: een slechte voorbereiding, gebrekkige planning en ondeugdelijke screening. Maar dat was bepaald niet het enige wat er aan de partij schortte. Als gevolg van het plotselinge wegvallen van Fortuyn kwamen er binnen de LPF onbeheersbare krachten los die in een ijtempo tot de ondergang van de partij zouden leiden: Fortuyns bepaald niet eenduidige ideologisch-programmatische opvattingen waaruit zijn epigonen nu wijs moesten worden, het schrijnende gebrek aan politieke ervaring van zijn volgelingen, de afwezigheid van een als gemeenschappelijk ervaren partij-identiteit, de erbarmelijke organisatie van de partij, en dit alles in combinatie met haar snelle toetreding tot het centrum van de macht en de grote ego's en geldingsdrang van de meeste betrokkenen.

De ineenstorting van de LPF verliep grofweg in een keten van vier crises. Het begon na de dood van Fortuyn met een strijd om de macht binnen het partijbestuur, die aanvankelijk zonder al te veel bloedvergieten verliep. Vervolgens kwamen partijbestuur en Tweede Kamerfractie lijnrecht tegenover elkaar te staan. Daarna laaide binnen de fractie het vuur op. Het einde volgde toen de machtsstrijd oversloeg naar de LPF-bewindsliedenploeg en het eerste kabinet-Balkenende schip-

breuk leed. Daarna zou de partij haar bestaan nog een kleine vijf jaar rekken, totdat zij in augustus 2007 werd opgeheven.

Eerste crisis: wie leidt de partij?

Met de moord op Fortuyn, de grondlegger, voorzitter, lijsttrekker, kortom de onbetwiste leider van de LPF, was de partij onthoofd. Het ontbrak haar aan een samenhangend programma, een formele partijorganisatie en aan leiderschap. Ze miste een 'strategisch centrum', dat elke partij nodig heeft, en al helemaal een partij die deel uitmaakt van de regering.²¹⁵ Al een dag na de moord op Fortuyn begonnen de andere leden van het partijbestuur te ruziën over zijn opvolging. Ze waren alle drie individualistisch ingestelde ondernemers, die elkaar eigenlijk alleen via Fortuyn kenden. De Booij, een vertrouweling van Fortuyn, trad weliswaar al snel terug, maar bleef op de achtergrond een invloedrijke rol spelen en zou geïnteresseerd blijven in het partijvoorzitterschap. Hij had geen enkel vertrouwen in vicevoorzitter Dost, die het partijleiderschap claimde maar daarvoor bij niemand steun kreeg, hetgeen bij hem het gevoel versterkte dat hij niet echt serieus werd genomen.²¹⁶

Zo bleef er nog maar één optie over. Op 7 mei wezen de Kamerkandidaten Langendam als partijvoorzitter aan, en Herben als politiek leider. Een paar dagen later was de positie van Langendam alweer praktisch onhoudbaar geworden, toen hij de PVDA en GroenLinks medeverantwoordelijk stelde voor de moord op Fortuyn: 'De kogel kwam van links, niet van rechts.'²¹⁷ Een storm van verontwaardiging stak op, waarna de LPF-voorzitter zijn excuses aanbood. Hij kondigde aan direct na de Kamerverkiezingen te zullen aftreden. Desondanks zou Langendam nog twee maanden aanblijven, bijgestaan door een interim-bestuur dat was ingesteld op initiatief van de Kamerfractie. Dit nieuwe (en tamelijk vaag omschreven) orgaan moest, formeel gemachtigd door het partijbestuur (dat bestond uit Dost en Langendam), de interne partijorganisatie opzetten.²¹⁸ De bedoeling was dat de leden het interim-bestuur op het eerste partijcongres als bestuur zouden kiezen.

Omdat het partijbestuur in feite tamelijk machteloos was – ook al omdat de partijorganisatie nog altijd niet veel voorstelde – lag het zwaartepunt binnen de LPF onmiskenbaar bij de Kamerfractie. Maar ook binnen dit orgaan was het leiderschap niet onbetwist. Op 16 mei kwam de fractie voor het eerst bijeen en koos zij de aimabele Herben tot voorzitter, zoals al vermeld. Herben zag zichzelf als de persoon binnen de LPF die het best op de hoogte was van het gedachtegoed van Fortuyn, ook al omdat hij geruime tijd met Fortuyn door het land was getrokken: 'Ik kan alles wat hij dacht dromen.'²¹⁹ Hij werd in het algemeen gezien als de man die de gelederen gesloten kon houden, maar zijn voorzitterschap werd vanaf het begin aangevochten.²²⁰ De Jong, nummer vier op de lijst, beweerde dat Fortuyn haar had voorbestemd als fractievoorzitter in het geval dat hij premier zou worden, maar haar claim kreeg geen enkele bijval. Herben voerde tijdens de

kabinetsformatie voor de LPF de onderhandelingen, maar kwam toen al snel onder vuur te liggen omdat hij zich te veel zou hebben laten ‘inpakken’ door de ervaren onderhandelaars van CDA en VVD, Balkenende en Gerrit Zalm.²²¹

Tweede crisis: partijbestuur versus Tweede Kamerfractie

Tussen het partijbestuur (bestaande uit Langendam en Dost) en het interim-bestuur kwam het in korte tijd tot een daverend conflict over de nieuwe statuten die het interim-bestuur had voorgesteld. Volgens critici zouden op het partijcongres alleen regiovertegenwoordigers en niet de partijleden stemrecht krijgen. Dost en Langendam stelden zich op achter de ontevreden leden en wilden het door hen aan het interim-bestuur verleende mandaat intrekken. Het duo zag het interim-bestuur niet langer als het toekomstige partijbestuur; de partijleden werden uitgenodigd op de komende algemene vergadering tegenkandidaten te stellen. Tegelijkertijd maakten zij kenbaar aan te willen blijven als bestuurslid.

Dost en Langendam kwamen nu ook openlijk in botsing met de Tweede Kamerfractie, die zich ondubbelzinnig achter het interim-bestuur schaarde. Dost kreeg te horen dat hij van de partijfinanciën een puinhoop had gemaakt en niets deed om de schulden terug te dringen; hij werd zelfs beschuldigd van fraude.²²² De Kamerfractie dreigde daarop te breken met de partij, om zo de overheidssubsidies veilig te stellen. Vlak voor de eerste ledenvergadering van de LPF op 3 juli stapten Dost en Langendam op. De achthonderd leden die voor het congres waren komen opdagen, konden overigens formeel geen besluiten nemen, omdat als gevolg van procedurefouten de bijeenkomst niet rechtsgeldig was. Als interim-voorzitter wezen ze Ed Maas aan, een zakenman die rijk was geworden door beleggingen in onroerend goed en die zich bereid had getoond om een deel van de schulden die de LPF had gemaakt (ruim 300.000 euro) te betalen.²²³

Net als zijn voorganger Langendam zou Maas al snel in botsing komen met de Kamerfractie. Hem werd ‘ondemocratisch gedrag’ verweten omdat hij volgens de fractieleden op eigen houtje het partijbestuur samenstelde en te lang treuzelde met het uitschrijven van een ledenvergadering om een nieuw bestuur te kiezen.²²⁴ Ook Maas’ plan om de Kamerleden te verplichten 15 procent van hun salaris in de partijkas te storten, zette kwaad bloed. Fractievoorzitter Herben moest niets hebben van Maas en zijn companen:

Het interim-bestuur van Maas was niets anders dan een stel zelfbenoemde regenten die denken dat ze de dienst uitmaken in de partij. Maar dat was niet zo. Wij in de fractie en het kabinet bewaakten het gedachtegoed van Pim. En niet meneer Maas. Hij en zijn regenten zijn amateurpolitici die ons op een gruwelijke manier voor de voeten lopen.²²⁵

Derde crisis: tweespalt in de fractie

Tot in juli was de Tweede Kamerfractie er nog redelijk in geslaagd haar interne geschillen te overwinnen en een zekere eenheid te behouden, misschien ook wel vanwege de gedeelde afkeer van het partijbestuur. Wel waren er al snel twee leden verdwenen. Een van die vrijgevalen plaatsen werd ingenomen door Harry Wijnschenk, nummer 28 op de kandidatenlijst, die al snel van zich zou doen horen.

In de eerste weken van juli aanvaardde de fractie niet alleen het regeerakkoord, maar vervolgens ook de verdeling van de portefeuilles in het nieuwe kabinet – zij het dat Herben een paar keer naar de onderhandelings tafel werd teruggestuurd. De spanningen in de fractie namen echter wel toe. Tegen de achtergrond van een forse daling van de LPF in de opiniepeilingen werd de onvrede over het functioneren van voorzitter Herben groter. Jongere fractieleden als Wijnschenk, Varela en het voormalige CDA-lid Joost Eerdmans vonden dat hij in de formatie steken had laten vallen en in zijn onervarenheid te veel had weggegeven aan het CDA en de VVD. Ook had Herben niet mogen instemmen met een baan voor oud-PVDA-lijsttrekker Melkert in de Verenigde Staten – wat riekte naar ‘achterkamertjespolitiek’. Daarnaast werd Herbens optreden in het debat over de regeringsverklaring gelaakt.²²⁶

Herben wachtte de bui niet af en kondigde vanaf zijn vakantieadres aan te zullen terugtreden als fractievoorzitter, officieel wegens oververmoeidheid. Op 20 augustus koos de fractie als zijn opvolger Wijnschenk. Deze uitgever van motorbladen was ooit lid geweest van de VVD en via de achterdeur in de fractie gekomen. Zijn politieke ervaring was bepaald niet groot. Wijnschenk versloeg onroerend-goedadviseur Gerard van As, die tenminste nog raadslid en wethouder voor de VVD was geweest. Van As werd gesteund door interim-voorzitter Maas, terwijl De Booi – zoals vermeld nog altijd actief achter de schermen – achter Wijnschenk stond, evenals minister Heinsbroek.²²⁷

Wijnschenk was echter in het geheel geen verbetering, zo bleek uit zijn geschutter tijdens de Algemene Beschouwingen in september. De persoonlijk medewerker van het nogal kritische LPF-Kamerlid De Jong schreef een verwoestende notitie over het optreden van de kersverse fractievoorzitter, die uitlekte naar de media. Een woedende Wijnschenk ontsloeg de assistent vervolgens op staande voet. De Jong verklaarde vervolgens ‘de oorlog’ aan haar fractievoorzitter.²²⁸ Zij kreeg de steun van fractiegenoot Cor Eberhard, die nog een appeltje te schillen had met Wijnschenk, en van Maas. Fractievoorzitter Wijnschenk wilde De Jong en haar medestander Eberhard uit de fractie zetten, wat pas lukte nadat hij had gedreigd zelf met een aantal leden uit de fractie te zullen stappen en een ‘nieuwe LPF’ op te richten.²²⁹ Na hun verbanning bleven De Jong en Eberhard in de Tweede Kamer zitten onder de naam ‘Groep De Jong’. De naamgeefster richtte later een eigen partij op, Conservatieven.nl geheten.

Al met al behaalde Wijnschenk een pyrrusoverwinning. De kritiek op zijn leiderschap hield aan – niet alleen binnen de fractie, maar nu ook van de kant van de partij en van Maas. De interim-partijvoorzitter was druk bezig geweest met

het opbouwen van een organisatie in de provincies, ook met het oog op de Statenverkiezingen van maart 2003 (die weer van belang waren voor de Eerste Kamerverkiezingen in mei). Begin oktober kwamen alle provinciale besturen bijeen in Utrecht, waar ze een oproep deden aan de fractie om de breuk met De Jong en Eberhard te lijmen. In één adem zegden ze het vertrouwen op in fractievoorzitter Wijnschenk – hoewel ze beseften dat ze hem niet tot aftreden konden dwingen. Maas gaf aan er niet rouwig om te zijn wanneer Wijnschenk en zijn aanhangers – ‘mensen die onrust stoken’ – zouden opstappen en een eigen fractie vormen.²³⁰

Vierde crisis: strijd over het politiek leiderschap

In deze dagen sloegen de conflicten in de partij en binnen de fractie over naar het kabinet, waarbij de inzet niets minder dan het partijleiderschap was. Fractievoorzitter Wijnschenk stak de lont aan die tot de explosie zou leiden. Op 30 september deed hij geheel onverwacht publiekelijk een ‘klemmend beroep’ op zijn geestverwant minister Heinsbroek om de politiek leider van de LPF te worden. De fractievoorzitter meende dat deze functie moest worden uitgeoefend door een ‘man met gezag en ideeën’.²³¹ Dit was een regelrechte aanval op Bomhoff, die als vicepremier alom als de eerste man van de LPF werd beschouwd. Misschien dat Wijnschenk probeerde op deze manier zijn positie, die immers al onder vuur lag, te versterken. Hoe dan ook, achteraf gezien luidde zijn zet het einde in van de LPF als regeringspartij, omdat nu ook de LPF-bewindslieden direct betrokken raakten bij de machtsstrijd in de partij.

Vicepremier Bomhoff en partijvoorzitter Maas waren compleet overdonderd door het aanzoek van Wijnschenk aan Heinsbroek. Ook de fractie was er niet in gekend. Heinsbroek beviel het idee wel; hij keerde vervroegd terug van een Europees ministersoverleg in Brussel om de zaak met Wijnschenk te bespreken. Als partijleiding, fractie en overige LPF-bewindslieden hem zouden steunen, zo gaf hij te kennen, dan was hij bereid het partijleiderschap op zich te nemen, maar dan moest Bomhoff ook het vicepremierschap aan hem overdragen. Voor Bomhoff en Maas was dit onbespreekbaar, waarmee ze lijnrecht tegenover Heinsbroek en Wijnschenk kwamen te staan. Na een crisisberaad scheen de vrede te zijn getekend, maar al snel liep het conflict geheel uit de hand. De relatie tussen de vicepremier en de minister van Economische Zaken verslechterde verder toen Heinsbroek de toespraak van Bomhoff op de bijeenkomst met de provinciale besturen als een ‘lulverhaal’ kwalificeerde.²³² Een paar dagen later kwam het tot een nieuwe botsing nadat Bomhoff het Centraal Planbureau (CPB), dat tot de portefeuille van Heinsbroek behoorde, had gekritiseerd. Daarna praatten zij niet meer met elkaar.

Het conflict tussen beide LPF-bewindslieden leidde tot de val van het eerste kabinet-Balkenende. De coalitiepartners CDA en VVD hadden schoon genoeg gekregen van het voortdurende geruzie binnen de LPF en zeiden op 16 oktober het vertrouwen in het kabinet op. Later deed het gerucht de ronde dat de ware reden voor het terugtreden de bewering van LPF-fractievoorzitter Wijnschenk was

geweest dat hij door zijn fractiegenoot en rivaal Van As was bedreigd met een pistool.²³³ Hoe dan ook, premier Balkenende bood aan de koningin het ontslag van zijn kabinet aan. Het demissionaire kabinet zou onder zijn leiding aanblijven tot de vervroegde verkiezingen van 22 januari 2003.

Diezelfde ochtend kwam de Tweede Kamerfractie van de LPF bijeen om zich te buigen over de problemen. De afwezige Wijnschenk werd, na zeven weken in functie te zijn geweest als fractievoorzitter, afgezet; Herben volgde hem op. Wijnschenk werd bovendien dringend verzocht uit de fractie te stappen. Zelfs zijn vroegere medestanders vielen hem nu aan en maakten hem uit voor 'een boef' die met onkostendeclaraties had gesjoemeld. Wijnschenk reageerde furieus en noemde de LPF een 'verrotte tent', de fractie 'brandhout' en de provinciale voorzitters 'uitschot'.²³⁴ Hij verliet een maand later de LPF-fractie, maar bleef in de Tweede Kamer zitten. Later zou Wijnschenk met Heinsbroek een nieuwe partij oprichten: de Lijst Nieuwe Politiek (LNP).

Naspel

Met de val van het kabinet was de rol van de LPF in de Nederlandse politiek feitelijk uitgespeeld. De opkomst en ondergang van de partij van Fortuyn had zich in ongeveer negen maanden afgespeeld. Dat de moord op de oprichter, naamgever en leider van de partij het bankroet heeft bevorderd, staat buiten kijf. Aan de andere kant had Fortuyn nooit enige interesse getoond voor de opbouw en het functioneren van de partijorganisatie, en draagt hij alleen al om die reden medeverantwoordelijkheid voor de teloorgang van zijn beweging.

Wat er na 16 oktober nog restte, was weinig meer dan het naspel. Herben voerde de LPF aan bij de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen in januari 2003. De partij voerde campagne onder de leus 'Heb lef, stem LPF' – met als toevoeging: 'Geef ons een tweede kans.' Slechts een derde van haar kiezers bleek daartoe bereid. De LPF kwam uit op 5,7 procent, goed voor 8 Kamerzetels. Van de 26 zetels die de partij had, waren er 18 verloren gegaan. De LPF had nog geluk gehad dat een potentieel grote concurrent, de LNP van Heinsbroek en Wijnschenk, had besloten niet deel te nemen aan de verkiezingen. Een andere mogelijke rivaal vormde de Conservatieven.nl met als lijsttrekker De Jong, maar deze partij, die ook drie raadsleden van Leefbaar Rotterdam kandidaat had gesteld, kwam niet verder dan 0,03 procent van de stemmen.

'De gevestigde orde is nog niet van ons af,' zo reageerde Herben op de verkiezingsuitslag, 'de LPF staat nu definitief op de kaart.'²³⁵ Het zou *wishful thinking* blijken te zijn. Zijn partij belandde in de oppositie en zou electoraal wegwijnen. Bij de Provinciale Statenverkiezingen in maart 2003 behaalde zij 2,9 procent (zeventien Statenzetels), wat de partij één zetel in de Eerste Kamer opleverde. Bij de Europese verkiezingen een jaar later bleef zij op 2,6 procent van de stemmen steken – te weinig voor een zetel in het Europees Parlement.

Langzaam maar zeker zakte de LPF weg in een poel van vergetelheid en overbodigheid. Als de partij nog hoop had gehad op een 'doorstart', dan werd die de grond ingeboord door de aanhoudende onenigheid binnen de eigen gelederen. Een deel van de provinciale besturen zei het vertrouwen in de inmiddels tot partijvoorzitter verkozen Maas op, waarna de partijsecretaris opmerkte: 'Het is in de LPF als met ongedierte. Als je denkt dat je het hebt uitgeroeid, duikt het toch weer op.'²³⁶ Maas en de partijsecretaris kregen het ook aan de stok met Marten Fortuyn, de broer van Pim, die daarop de LPF de rug toekeerde. Hij verklaarde dat 'zowel de LPF-bestuurders als de politici sinds 6 mei 2002 het erfgoed van Pim te grabbel hebben gegooid'.²³⁷ De Tweede Kamerfractie viel geleidelijk steeds verder uit elkaar; zo was oud-minister Nawijn in 2005 met ruzie opgestapt.

Op deze wijze sleepte de LPF zich naar zijn einde. Statenleden liepen weg of werden geroyeerd. In 2004 gaven maar liefst vijf (interim-)voorzitters achtereenvolgens leiding aan de partijorganisatie. Gekweld door torenhoge schulden (die meer dan twee miljoen euro zouden bedragen) vroeg het bestuur in augustus van dat jaar faillissement aan, wat de rechter op procedurele gronden weigerde – anders zou het de eerste keer zijn dat een in de Tweede Kamer vertegenwoordigde politieke partij failliet was gegaan. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van november 2006 deed de LPF mee onder de naam 'Lijst Vijf Fortuyn', maar de partij kwam niet verder dan 0,2 procent van de stemmen.

Het slechte resultaat kon de LPF ongetwijfeld voor het grootste deel op haar eigen conto schrijven, al zal de partij van Fortuyn ook last hebben gehad van enkele concurrerende populistische partijtjes waarbij (oud-)LPF'ers betrokken waren. Het Tweede Kamerlid Eerdmans stond tweede op de lijst van EénNL, die hij samen met Pastors van Leefbaar Rotterdam (die inmiddels als wethouder was teruggetreden) had opgericht.²³⁸ Toen zijn kandidatuur bekend werd, werd hij uit de Tweede Kamerfractie van de LPF gezet. EénNL, dat zoals de naam al aangeeft de nationale eenheid voorop stelde, kwam met 0,6 procent dicht in de buurt van een Kamerzetel. Zover schopte de Partij voor Nederland onder leiding Nawijn het niet; zijn partij haalde slechts 0,1 procent. De grootste concurrent van Lijst Vijf Fortuyn was echter de Partij voor de Vrijheid (pvv) van Wilders, die negen zetels haalde (zie hoofdstuk 7).

Na het verlies van alle Tweede Kamerzetels raakte de LPF in mei 2007 ook nog zijn enige zetel in de Eerste Kamer kwijt. Wat nog resteerde van de partij, die in mei 2002 17 procent van de kiezers achter zich had gehad, waren nog zo'n tien gemeenteraadszetels in vijf gemeenten. Voor vrijwel iedereen was duidelijk dat het doek voor de partij van Fortuyn was gevallen. De LPF van Fortuyn was passé, de pvv van Wilders had de toekomst. In augustus 2007 werd de partij uit haar lijden verlost, toen de algemene ledenvergadering met 135 voor, 41 tegen en 1 onthouding besloot tot opheffing over te gaan. Net als elders in Europa was gebleken dat populisme zich moeilijk verhoudt tot organisatie.

Slot: populist, profeet en net geen premier

Bij Pim Fortuyn is het persoonlijke politiek geworden. Zijn optreden als politicus en de inhoud van zijn programma werden in hoge mate beïnvloed door zijn persoon. Vandaar de ruime aandacht die in dit hoofdstuk is besteed aan de jonge Fortuyn en zijn loopbaan. Als een rode draad door zijn leven liep de overtuiging een bijzonder mens te zijn en het gevoel – al dan niet terecht – miskend te worden. Fortuyn meende dat de elite hem niet zag staan, en het is vooral zijn woede daarover die hem tot populist heeft gemaakt. Hij probeerde toe te treden tot de hogere kringen van de wetenschap, het bestuur en de politiek, maar kreeg telkens nul op het rekest – waarbij hij er geen blijk van gaf zich ervan bewust te zijn dat hij dit met zijn recalcitrante, soms provocatieve gedrag (ook) aan zichzelf te danken kon hebben. Zijn frustraties gaven hem de energie om de strijd aan te binden met het in zijn ogen zelfgenoegzame establishment, dat de poorten voor nieuwkomers gesloten hield en de opvattingen van de kiezers negeerde. Ressentiment lijkt voor de eeuwige outcast de belangrijkste drijfveer te zijn geweest: de gekwelde, verongelijkte en ijdele Fortuyn hunkerde naar erkenning van Ons Soort Mensen, die voor hem de neus ophaalden.

Dat Fortuyn zichzelf wilde verheffen om gezien te worden door de machthebbers die hem links lieten liggen, had ook te maken met zijn idee buitengewoon te zijn – een gedachte die gaandeweg religieuze en messianistische trekken zou krijgen. Evenals de profeet Jesaja, die hij in *De verweesde samenleving* aanhaalde, beschouwde Fortuyn zich als een geroepene, een uitverkorene. Hij vergeleek zichzelf ook met de profeet Mozes die het volk Israël uit de slavernij in Egypte naar het land Kanaän had geleid. 'Ik ben gereed. U ook? Op weg naar het beloofde land' – zo luidde de hoogdravende, melodramatische slotzin van Fortuyns boek *De verweesde samenleving*.²³⁹ De taak die Fortuyn op zijn schouders voelde rusten, was om het volk aan te voeren tegen de gevestigde machten, met als doel het land weer aan de mensen terug te geven. De charismatische politicus Fortuyn was zowel populist als profeet, wat ook anderen soms zo zagen. Zijn medestander Bomhoff schreef achteraf: 'Hij gaf mensen het geloof dat het beter zou kunnen. Niet door simpele uitdrukkingen, maar door de verontwaardiging van een profeet te laten horen.'²⁴⁰

Fortuyn wordt hier niet als populist bestempeld omdat hij onderbuikgevoelens zou aanspreken – de invulling die hijzelf aan het begrip gaf –, maar vanwege het centraal stellen van de tegenstelling tussen de burgers en de politieke elite. Overal in zijn geschriften stuit de lezer in allerlei variaties op die antithese, maar de essentie is steeds hetzelfde: het volk, de kiezer, wordt niet gehoord door de in zichzelf gekeerde, haar eigen belangen najagende politieke klasse. Deze laatste lijkt Fortuyn wel als een homogeen gezelschap te beschouwen, maar wat het volk betreft is hij ambivalent. In cultureel opzicht lijkt hij dat wel als een eenheid te zien, maar in etnische en sociaaleconomische zin niet – daar was hij te veel socioloog voor. Fortuyn mengde zijn populisme met een gematigd nationalisme en (na verloop van tijd) een uitgesproken anti-islamisme. Het is deze melange, waarmee hij

trefzeker kon inspelen op sluimerende maatschappelijke onvrede, in combinatie met zijn charismatische persoonlijkheid en versterkt door de megafoon van de media, die zijn electorale succes in belangrijke mate verklaart.

Van politieke partijen verwachtte Fortuyn weinig, omdat die geheel in dat gesloten circuit waren opgenomen en dus onderdeel vormden van het probleem. Fortuyns bijbehorende direct-democratische agenda om het volk meer invloed toe te kennen was evenwel beperkt: hij wenste de rechtstreekse verkiezing van de burgemeesters, de 'stadhouders' van de regio en de minister-president. Verder moesten de volksvertegenwoordigers een nauwere band met hun kiezers onderhouden, maar daarmee hield het wel zo ongeveer op. Fortuyn wilde de invloed van de partijen in het politieke bestel terugdringen door de regering uit min of meer onafhankelijke politici samen te stellen (het zakenkabinet) en het parlement uit ongebonden volksvertegenwoordigers.

Een ondubbelzinnig pleidooi voor het referendum hield Fortuyn in tegenstelling tot andere populistten niet; hij bleef altijd ambivalent over dit instrument, vanwege zijn vrees dat het de slagvaardigheid van de direct gekozen bestuurders zou beperken. Fortuyn wenste krachtdadige politici met een visie die hun verantwoordelijkheid namen en zeker niet de kiezer naar de mond praatten.²⁴¹ Na hun zittingsperiode zouden ze aan het electoraat rekenschap moeten geven van wat ze hadden gedaan of nagelaten te doen. Het beoordelen van hun daden was vervolgens aan de kiezer.

Om zijn missie te kunnen uitvoeren zette Fortuyn in op het hoogst haalbare in de Nederlandse politiek: het minister-presidentschap. Al in 1989 had hij in besloten kring te kennen gegeven dat hij premier wilde worden. In de jaren negentig werkte hij gestaag aan dit plan. Hij stelde zijn program op om het land te verlossen van de zelfzuchtige elites en zocht contact met de VVD en het CDA om na te gaan of hij langs deze weg hogerop in Den Haag kon komen. Dat deze partijen hem niet moesten, de een meer dan de ander, voedde zijn afkeer van de gevestigde politieke orde. Zijn queeste maakte hem naar zijn zeggen ook 'zeer eenzaam'; 'troost' vond hij in 'het boek der boeken', de Bijbel.²⁴² Twijfels over zijn aspiraties zouden aan hem blijven knagen, maar hij hield aan zijn ambitie vast: boektitels als *Het zakenkabinet Fortuyn* en *Droomkabinet* getuigen daarvan, evenals zijn uitspraak na de breuk met Leefbaar Nederland in februari 2002: 'Ik word minister-president van Nederland. Vergis je niet.'²⁴³

In het voorjaar van 2002, vlak voor de Tweede Kamerverkiezingen, was Fortuyn heel dicht bij het zijn eerste doel: premier worden. Zelfs wanneer hij niet zijn intrek in het Catshuis zou nemen, dan was er toch nog een prominente positie in de Nederlandse politiek voor hem weggelegd waarin hij aan de uitvoering van zijn taak kon werken, namelijk als voorzitter van een van de grootste regeringsfracties in de Tweede Kamer. Het is echter of Fortuyn voorvoeld heeft dat hij wat hij als zijn bestemming zag, niet zou bereiken. Aan een vriend schreef hij in de herfst van 1994:

Ik moet op weg. Wellicht ligt daarin de opgave van mijn leven. Als je nadenkt over Mozes op deze manier begrijp je pas hoe smartelijk hij moet hebben geleden. Wel weten waar dat thuis is, het gezien hebben, de weg ernaartoe kennen, maar nooit arriveren. Dat is niet alleen smartelijk, maar ook wreed. Ik hoop dat ik geen Mozes hoeft te zijn.²⁴⁴

De megalomane vergelijking daargelaten zou hij net zomin als de profeet Mozes het beloofde land binnentreden. Fortuyn werd begraven in het kostuum dat hij had aangeschaft om aan te trekken wanneer hij premier zou zijn geworden.²⁴⁵

Tegen de ‘partijbobo’s’. Rita Verdonk en Trots op Nederland

Ik ben er voor het volk. Populist? Daar ben ik trots op. Ik vind het een geuzennaam. Populus betekent immers volk.

Rita Verdonk, in *Dagblad voor het Noorden*, 27 maart 2008

Een politicus of politica die zich zonder voorbehoud zelf als populist betitelt, is in Nederland buitengewoon zeldzaam. Rita Verdonk deed dat toen ze na haar breuk met de vvd in april 2008 de beweging Trots op Nederland lanceerde. De beweging maakte een vliegende start; volgens sommige peilingen zou ze in juni 2008 24 zetels kunnen halen.¹ Bij de Tweede Kamerverkiezingen van mei 2010 waren alle zetels echter verdampt en moest Verdonk ook haar eigen zetel opgeven. Twee jaar later, anno 2012, lijkt de beweging op sterven na dood te zijn – al is wederopstanding voor een politieke partij minder ongevoelzaam dan voor een mens. Men zou de partij kunnen vergelijken met vuurwerk: na een prachtige kleurenregen klinkt een knal en vind je alleen nog wat smeulende as op de grond. Desondanks is het de moeite waard Trots op Nederland nader te onderzoeken, omdat het ‘bijna als een schoolvoorbeeld’ van een populistische beweging kan worden beschouwd.²

Rita Verdonk

Maria Cornelia Frederika Verdonk werd in 1955 in Utrecht geboren. Tijdens haar studie sociologie en criminologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen (tegenwoordig Radboud Universiteit genoemd) vertoefde ze in een links milieu – zoals de meerderheid van haar studiegenoten. Ze raakte betrokken bij de Bond voor Wetsovertreders en sloot zich (tijdelijk) aan bij de Politieke Partij Radikalen (ppr); kort daarna nam ze deel aan een vrouwengroep van de Pacifistisch-Socialistische Partij (psp).³ Na haar studie liet ze dat milieu achter zich. ‘Ik begon met het idee dat gedetineerden de slachtoffers zijn van de samenleving, nou daar ben je na een half jaar wel vanaf’, vertelde ze later.⁴ Ze ging ook kritischer denken over de

multiculturele samenleving toen ze een aantal jaren in de Haagse Schilderswijk gewoond had.⁵ Verdonk ging voor de overheid werken, in het gevangeniswezen, bij het ministerie van Justitie en bij de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD), waar ze directeur Staatsveiligheid werd. Na een conflict stapte ze in 1999 over naar het bedrijfsleven.⁶

Pas in 2002 werd Verdonk opnieuw lid van een politieke partij, de vvd. Ze wilde om twee redenen politiek actief worden, vertelde ze later: aan de ene kant om de stem van de gewone man en vrouw weer te laten horen en aan de andere kant omdat ze een hekel had aan de heersende gedoogcultuur.⁷ Hans Nieukerke, voorzitter van de regionale afdeling Gelderland (bij de vvd 'kamercentrale' geheten) en via het gevangeniswezen met Verdonk bevriend geraakt, had haar daartoe al eerder trachten over te halen. Door hem maakte ze kennis met andere kaderleden van de partij.⁸

Een jaar later werd Verdonk op voordracht van vvd-leider Gerrit Zalm minister 'zonder portefeuille' voor Vreemdelingenbeleid en Integratie in het tweede kabinet-Balkenende. Dit was een nieuwe functie, die in 2002 was geschapen als gevolg van de discussie die Pim Fortuyn had weten aan te zwengelen over de integratie van immigranten in Nederland. Verdonks voorganger Hilbrand Nawijn was dan ook lid van de Lijst Pim Fortuyn (LPF). Het kabinet had vrouwelijke ministers nodig en Verdonk was de enige geschikte kandidaat die voor deze lastige functie – 'strengse grensbewaker in combinatie met gastvrije, empathische kwaliteiten' – beschikbaar bleek.⁹ Ze miste weliswaar politieke ervaring, maar kende de overheid van binnenuit en had leiding gegeven. Zalm had met veel mensen over haar gesproken en kreeg de indruk dat ze 'een kordate, maar tevens warme vrouw' was.¹⁰ Ayaan Hirsi Ali, de Somalische vluchteling die tegelijk met Verdonk op de kandidatenlijst van de vvd was gekomen, beschreef haar als 'een volmaakt voorbeeld van het Nederlandse recht-door-zee-type, met een uitstraling van hard werken en doorzetten. Ze bezat die directe, lichtelijk afkeurende heldere blik die bij een bepaald soort Nederlander hoort. Dit oefende een onmiddellijke aantrekkingskracht uit op de Fortuyn-stemmers.'¹¹ Jozias van Aartsen zat als voorzitter van de Tweede Kamerfractie bij het gesprek dat Zalm met haar voerde en vond haar 'een hele open, hartelijke, toegankelijke en enthousiaste vrouw'.¹²

Verdonk pakte haar taak krachtig aan. Ze voerde een nationale ceremoniedag voor nieuwe Nederlanders in en bracht wetgeving tot stand die onder meer immigranten verplichtte nog voor hun komst naar Nederland een inburgerings-examen af te leggen. Ook reeds in Nederland woonachtige vreemdelingen zouden een inburgeringscursus moeten volgen. Af en toe kwam ze in opspraak door haar weinig soepele toepassing van de regels, bijvoorbeeld toen ze in 2006 het verzoek afwees van de bekende Ivoriaanse voetballer Kalou, die voor Feyenoord speelde en Nederlander wilde worden, om in 'Oranje' aan het wereldkampioenschap voetbal te kunnen meedoen.¹³ Verdonk kreeg veel publiciteit, waar ze weinig bezwaar tegen leek te hebben. Toen een imam op godsdienstige gronden weigerde haar de hand te schudden, liet ze dat niet ongemerkt voorbijgaan. Ze kreeg door

die kordate en onverzettelijke houding de bijnaam 'IJzeren Rita': in rechtse kringen een koosnaam, in linkse een scheldwoord.

Strijd om het lijsttrekkerschap van de vvd

Terwijl de populariteit van Verdonk bij de bevolking toenam, was ze steeds minder bereid om naar advies van partijgenoten en ambtenaren te luisteren, zo stelde Van Aartsen in 2006 vast. Volgens hem was ze zodoende 'gaan geloven in haar eigen imago'.¹⁴ Ze kon dan ook geen weerstand bieden aan de aandrang van aanhangers om zich kandidaat te stellen voor het lijsttrekkerschap van de partij. In 2006 zouden de leden van de vvd voor de toen nog in 2007 verwachte Tweede Kamerverkiezingen een lijststaanvoerder kiezen. Het was de eerste keer dat dit geschiedde via een directe verkiezing en niet door een partijcongres met afdelingsafgevaardigden – een vernieuwing die indirect ook kan worden toegeschreven aan de invloed van Fortuyn op de politieke cultuur in Nederland.¹⁵ Van Aartsen was na de teleurstellend verlopen gemeenteraadsverkiezingen op 8 maart afgetreden als fractievoorzitter en dus ook niet meer beschikbaar als lijststaanvoerder. Zalm, die de lijst in 2003 had getrokken, was dat evenmin.¹⁶ Mark Rutte, op dat moment staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, stelde zich al op 9 maart kandidaat. Het relatief onbekende Tweede Kamerlid Jelleke Veenendaal deed dat twee weken later. Begin april besloot ook Verdonk zich in de strijd te werpen: 'Ja, let's go, ik doe het!'¹⁷ Goede vrienden en gewone partijleden hadden haar over de streep getrokken. Een belangrijke rol speelde Ed Sinke, ondernemer en tot 2002 voorzitter van de kamercentrale Amsterdam.¹⁸ De partijleden zouden het waarderen dat Verdonk 'de taal van gewone mensen' sprak en achter haar plannen bleef staan. Collega-bewindslieden had Verdonk echter niet geraadpleegd – en die waren dan ook *not amused*. Zalm vond het 'onverstandig' van haar, omdat ze brede kennis en belangstelling miste.¹⁹

Verdonk presenteerde zich als kandidaat-lijstaanvoerder in de Bouw-RAI – een bewuste keuze van haar pas aangetrokken campagnemanager Kay van de Linde, die eerder Leefbaar Nederland had bijgestaan (zie hoofdstuk 4). Op deze wijze wilde hij het contrast tussen de 'Haagse' Rutte en de 'gewone' Verdonk zichtbaar maken.²⁰ Hier deed ze voor het eerst de uitspraak 'Ik ben niet links, ik ben niet rechts, maar recht door zee', terwijl ze de camera inkeek en voor zich uit wees.²¹ Daadkracht en duidelijkheid zouden haar ook van Rutte onderscheiden, zo zei ze zelf.²² Rutte vond die uitlating onzinnig en schadelijk voor de partij. Geert Dales, burgemeester van Leeuwarden en voorzitter van de partijcommissie die een nieuw Liberaal Manifest had ontworpen, noemde het optreden van Verdonk zelfs 'rabaat en inhoudsloos... Rita presenteerde zich als een mislukte kopie van Fortuyn'.²³

Daarmee was de toon gezet. De strijd tussen de bewindslieden verdeelde de partij in twee kampen, al waren de inhoudelijke verschillen niet zo duidelijk. Rutte had een wat linksig imago – mede door zijn gewoonte zonder stropdas te verschij-

nen –, maar ontkende dat zelf.²⁴ De stijl van Verdonk was wel duidelijk populistisch, zoals al bleek uit haar opmerking dat ze de taal van gewone mensen sprak. Onderzoek onder (potentiële) vvd-kiezers heeft laten zien dat de supporters van Verdonk zichzelf niet verder naar rechts plaatsten dan aanhangers van Rutte, maar dat zij wel iets vaker van mening waren dat minderheden zich aan de Nederlandse cultuur dienden aan te passen.²⁵ Het partijbestuur en enkele vooraanstaande leden steunden Rutte, maar de oud-partijleider Frits Bolkestein en het Kamerlid Charlie Aptroot spraken zich uit voor Verdonk. Veenendaal werd door deze titanenstrijd naar de achtergrond gedrongen.

De verkiezingsstrijd binnen de vvd kreeg veel publiciteit, maar werd in mei overschaduwd door de commotie rond het vvd-Tweede Kamerlid Hirsi Ali. De in 1992 uit Somalië naar Nederland gevluchte vrouw zou hebben gelogen over haar achtergrond en dus ten onrechte een verblijfsvergunning en het Nederlands staatsburgerschap hebben verkregen. De feiten waren vrij algemeen bekend, maar werden door een televisieuitzending op 11 mei met veel nadruk gepresenteerd. Nawijn, zoals vermeld voorganger van Verdonk als minister van Vreemdelingen-zaken en Integratie en daarna Tweede Kamerlid voor de LPF, drong er bij haar op aan Hirsi Ali het staatsburgerschap te ontnemen. Verdonk meende als minister niet anders te kunnen doen, al voelde ze persoonlijk veel sympathie voor de Somalische. Pas na een stormachtig debat in de Tweede Kamer toonde ze zich bereid Hirsi Ali alsnog het Nederlanderschap toe te staan. Daarna zou Verdonk haar partijgenote echter onder druk hebben gezet om toe te geven dat ze de minister op het verkeerde been had gezet. Voor de fractie van D66 vormde dit feit voldoende reden om het – reeds sterk getaande – vertrouwen in het kabinet in de nacht van 28 op 29 juni op te zeggen.²⁶ Daarmee verloor het kabinet zijn meerderheid in de Kamer en werden vervroegde verkiezingen onvermijdelijk. Later zou Hirsi Ali schrijven dat Verdonk ‘het grootste taboe van de politieke elite (de regenten) had overtreden, niet met wát ze had gezegd, maar door de manier waaróp ze het had gezegd’.²⁷

De vvd raakte door deze kwestie nog meer verdeeld dan ze al was. Bibi de Vries, tot maart vicevoorzitter en daarna gewoon lid van de Tweede Kamerfractie, liet weten ‘razend’ te zijn op Verdonk en legde een verband met haar strijd om het lijsttrekkerschap. De minister wilde volgens haar ‘daadkrachtig zijn, maar in werkelijkheid ging ze als een olifant door de porseleinkast’.²⁸ Het grootste deel van de fractie en de overige bewindslieden leken evenmin erg ingenomen te zijn met ‘de straatvechter’ Verdonk, al liet men dit niet zo duidelijk blijken.²⁹ Verdonk liet zich niet intimideren en zette haar campagne in Amerikaanse stijl voort. De dag na het heftige Kamerdebat over Hirsi Ali’s Nederlanderschap vloog ze in een van ondernemer Hennie van der Most geleende helikopter naar een partijbijeenkomst in Hardenberg.³⁰ Het onderwerp ‘Hirsi Ali’ bleef buiten de campagne om het lijsttrekkerschap, maar de sfeer werd er niet beter op. Verdonks adviseurs Sinke en Van de Linde scherpten de tegenstelling tussen het partijestablishment en het kamp-Verdonk verder aan en beschuldigden het partijbestuur van partijdigheid.

De leden van de vvd konden tussen 10 en 24 mei 2006 per post of per telefoon of elektronisch hun stem uitbrengen. Dat deden ze massaal; slechts een kwart hield zich buiten de strijd. Rutte won met een krappe meerderheid: 14.777 stemmen tegen 13.131 voor Verdonk, 51 tegen 46 procent. Voor Verdonk, die in peilingen onder vvd-kiezers een meerderheid had gehaald, kwam de klap hard aan. Haar hele team reageerde met ongeloof en diepe teleurstelling.³¹

Verdonk kreeg echter haar revanche bij de Tweede Kamerverkiezingen op 22 november 2006. De vvd leed zes zetels verlies. Een deel van die zetels kwam bij het cda terecht, een ander deel bij de Partij voor de Vrijheid (pvv), die zojuist was opgericht door het in 2004 uit de vvd getreden Tweede Kamerlid Geert Wilders (zie hoofdstuk 7).³² Interne verdeeldheid had de liberalen parten gespeeld, maar misschien nog wel meer de zwakke campagne die niet duidelijk gericht was op herkenbare thema's (zoals immigratie, waarover het verkiezingsprogramma had gezwegen), en te veel de persoon van Rutte als 'begeerde vrijgezel' centraal had gesteld.³³ Veel liberale kiezers stapten uiteindelijk over naar het cda en hieronder waren relatief meer aanhangers van Rutte dan van Verdonk.³⁴

Verdonk voerde in haar eigen stijl campagne en haalde 620.555 voorkeurstemmen, ruim 67.000 meer dan lijsttrekker Rutte. Dat was in Nederland nog niet eerder voorgekomen. Toen ze vrijwel geen felicitaties of andere reacties van de partijtop ontving, belegde ze spontaan een persconferentie in een café vlak bij het Binnenhof. Ze duidde de vele stemmen als steun voor 'de koers-Verdonk', maar benadrukte dat ze loyaal aan partij en Kamerfractie wilde blijven. Een bijzondere partijcommissie zou de 'unieke situatie' moeten onderzoeken. Wat haar koers inhield en hoe dit praktisch vertaald zou moeten worden, liet ze wijselijk in het midden. Ze merkte echter wel op dat ze door 'veertig partijbonzen' zou worden tegengewerkt.³⁵ De 'café-coup' viel niet goed bij de partijtop en haar fractiegenoten. Na een heftige fractievergadering bond Verdonk in en erkende zonder voorbehoud het leiderschap van Rutte. De verhouding tussen de twee bleef echter moeizaam. In de loop van 2007 kwam het geregeld tot wrijvingen, die in september uiteindelijk tot een breuk zouden leiden. De vvd was toen inmiddels in de oppositiebanken verzeild geraakt.

Breuk met de vvd

In juni 2007 verschenen twee interviews met Verdonk waarin zij kritiek leverde op Rutte en de koers van de vvd. Ze vond haar gewezen rivaal 'niet echt rechts', met name op het gebied van veiligheid, integratie en immigratie, anders dan de oud-partijleiders Hans Wiegel en Bolkestein, die in haar ogen 'fatsoenlijk rechts' waren – evenals zichzelf.³⁶ Ze herhaalde dat een groep van veertig vooraanstaande partijgenoten haar tegenwerkte. De vvd was volgens haar gekaapt door deze 'linkse liberalen' en zou weer een 'liberale volkspartij' moeten worden.³⁷ Rutte noemde de uitlatingen 'een bedrijfsongeval' en vaardigde een verbod uit aan alle leden van

zijn fractie om in de media over andere zaken dan hun eigen portefeuille uitspraken te doen.³⁸ Zijn opponente bond opnieuw in.

In september wekte Verdonk echter wederom het ongenoegen van de partijtop. Advocaat en vvd-lid Dion Bartels had Verdonk in het Utrechtse restaurant Wilhelminapark uitgenodigd te komen praten over haar politieke ervaringen en plannen. Vanwege de grote belangstelling zat het gezelschap in de grote zaal van het restaurant. Aan tafel zaten ook twee journalisten, die vervolgens van het gesprek verslag deden in *De Telegraaf* en het *Algemeen Dagblad*.³⁹ Verdonk verweet haar partij volgens hun verslag 'onvoldoende zichtbaar' te zijn in de oppositie en te weinig naar de kiezer te luisteren.⁴⁰ Ze stelde bovendien dat de vvd geen democratische volkspartij meer genoemd kon worden.

Voor Rutte was dit de spreekwoordelijke 'druppel die de emmer doet overlopen'.⁴¹ Nog op dezelfde dag dat de berichten over Verdonks toespraak in de pers verschenen, riep hij zijn fractie in spoedberaad bijeen, samen met de partijvoorzitter, Jan van Zanen, en de voorzitter van de Eerste Kamerfractie, Uri Rosenthal. Verdonk verzekerde dat haar woorden verkeerd waren weergegeven, maar ze kon Rutte en de meerderheid van de fractie niet overtuigen. Ze werd gevraagd haar Kamerzetel ter beschikking te stellen. Verdonk vroeg bedenktijd, maar toen ze na 24 uur nog geen besluit had genomen, werd ze formeel uit de fractie verwijderd. Drie fractieleden – Aptroot, Hans van Baalen en Fred Teeven (die na zijn avontuur bij Leefbaar Nederland lid was geworden van de vvd) – hadden moeite met de gang van zaken, maar naar verluidt nam niemand het openlijk voor de oud-minister op.⁴²

Het partijcongres dat op 15 september bijeenkwam, schaarde zich met een grote meerderheid achter Rutte. Verdonk was thuisgebleven, omdat ze geen scheuring in de partij wilde veroorzaken.⁴³ Een derde van de aanwezige leden keurde de verwijdering van Verdonk echter af. Een meerderheid wilde haar voor de partij behouden, maar dan zou ze wel haar Kamerzetel moeten opgeven. Na lange aarzeling en een bemiddelingspoging van een drietal ereleden – Erica Terpstra, Frits Korthals Altes en Henk Vonhoff – koos Verdonk in oktober voor haar zetel en zegde zij haar partijlidmaatschap op. Daarmee was de breuk onherstelbaar geworden. Wiegel, die op het partijcongres in september voor verzoening gepleit had, kreeg op een volgend partijcongres in december heel weinig steun voor zijn voorstel om naar een fusie te streven met de pvv en de beweging die Verdonk zou gaan oprichten.⁴⁴ Ruim 1500 leden volgden Verdonks voorbeeld en bedankten voor de vvd, onder wie Machteld Vlaanderen, de vicevoorzitter van de Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD).⁴⁵

De afvallige vvd'ers konden zich echter niet onmiddellijk aansluiten bij een nieuwe organisatie. Op 17 oktober verklaarde Verdonk weliswaar een nieuwe beweging te willen vormen, maar geen klassieke partij met formele leden.⁴⁶ Ze wilde 'de mensen in het land direct bereiken', zonder intermediaire structuren.⁴⁷ 'Trots op Nederland', zo zou de brede volksbeweging gaan heten. Trots op Nederland zou 'niet links, niet rechts, maar recht door zee' zijn. De beweging zou

aansluiting zoeken 'bij de grote meerderheid van de Nederlanders die zich niet langer vertegenwoordigd voelen door de Haagse bestuurderselite' en wilde 'de belangen van de Nederlanders boven de belangen van de partij-bobo's' plaatsen.⁴⁸ Door deze tegenstelling zo te benadrukken liet Verdonk zich kennen als populist van het zuiverste water. Ze suggereerde immers dat de belangen van het volk – 'de Nederlanders' – verschilden van die van de politieke elite. Het volk vormde in haar ogen dus niet een aggregaat van uiteenlopende belangen en groepen, maar een min of meer eenduidig en homogeen geheel. Ook de afwijzing van een politieke plaatsbepaling – 'niet links, niet rechts' – past bij het populisme: het volk is ook niet links of rechts, maar één. Verdonk liet zich dan ook zonder protest als populist betitelen, zoals al vermeld: 'Ik ben er voor het volk. Populist? Daar ben ik trots op. Ik vind het een geuzennaam. Populus betekent immers volk.'⁴⁹ Ze piekerde er niet over zich aan te sluiten bij de pvv. Wilders benoemde wel de problemen, maar bood geen oplossingen. Bovendien vond ze zijn anti-islamkoers onfatsoenlijk en eenzijdig.⁵⁰

Opkomst en neergang van de beweging

Op 3 april 2008 werd de beweging Trots op Nederland officieel gelanceerd met een feestelijke bijeenkomst in de Passenger Terminal in Amsterdam. Verdonk liep de zaal binnen terwijl het Wilhelmus gespeeld werd. Oranje linten en ballonnen in oranje, rood, wit en blauw leken bedoeld om patriottische of nationalistische gevoelens op te wekken – wat de naam van de beweging natuurlijk ook deed.⁵¹ In haar toespraak legde Verdonk eveneens nadruk op nationale tradities en eigenheden, en zette zij zich af tegen de "weg-met-ons"-stroming die ons al jaren wil doen geloven dat onze cultuur niet bestaat... (Ze) stellen zelfs het sinterklaasfeest ter discussie. En willen overal slavernijmonumenten om ons slecht af te schilderen.⁵² Migranten waren welkom, maar die moesten zich wel aanpassen. Het belang van Nederland staat centraal, zo verklaarde ze. Haar nationalisme bleef al met al echter vrij vaag en abstract.

In haar toespraak volgde Verdonk Wilders niet in zijn verzet tegen Europese eenwording en evenmin in zijn virulente anti-islamisme. Wel deelde ze zijn kritiek op ontwikkelingssamenwerking. Daarnaast bevestigde Verdonk ook nu weer haar populistische afkeer van 'de Haagse bestuurderselite':

Een handvol verzuurde partijleden en beroepspolitici bepalen in dit land wat er gebeurt. Of vooral: wat er niet gebeurt... En ze verdelen onder elkaar de baantjes in het bestuur en in de talrijke belangengroepen van ons land. Want u mag daarover niets te zeggen hebben, men wantrouwt u.⁵³

Is dat nog een democratie, zo vroeg ze zich af. Aan dat gebrek aan zeggenschap wilde ze een eind maken: 'U krijgt het weer voor het zeggen in ons land.'

Naar analogie met internet sprak Verdonk van 'Politiek 2.0': via weblogs en wiki's, maar ook via informatieavonden en per brief zouden de burgers kunnen deelnemen aan de meningsvorming in Trots op Nederland. 'Daar is geen bureaucratische structuur voor nodig, niet meer regels en geen partijorganisatie.'⁵⁴ Het verkiezingsprogramma van Trots op Nederland zou dan ook grotendeels door de burgers zelf, via internet, geschreven worden, al gaf ze wel vast een aantal voorzetten: halvering van de Tweede Kamer, afschaffing van de provincies, strenger straffen en opvoeden, minder 'grijze muizen' in het onderwijs, minder geld voor de Antillen.

Het streven om het verkiezingsprogramma via de website van de beweging interactief op te stellen, liep niet van een leien dakje. Veel ideeën bleken niet erg serieus te zijn. Uiteindelijk koos Verdonk in de loop van 2008 toch voor een meer traditionele benadering, via de opbouw van een partijorganisatie met leden, werkgroepen en afdelingen. Wel bleven de werkgroepen openstaan voor suggesties van buitenstaanders, maar dat gebeurt ook in andere partijen. In december verscheen een eerste aanzet voor een partijprogramma, 'De visie van Trots op Nederland'. Het visiestuk ademde een pragmatische geest: Trots op Nederland wilde een maatschappij opbouwen 'waarin echte problemen ook écht worden opgelost'.⁵⁵ De oplossingen werden meestal gezocht in conservatief-liberale richting: minder belastingen en minder ambtenaren, minder gedogen en meer handhaven, criminaliteit harder aanpakken, immigratie beperken, minder files, provincies opheffen, zuiniger ontwikkelingshulp. Het stuk is niet uitgesproken populistisch, al wordt wel opgemerkt dat 'de bestuurders gewoonweg niet luisteren naar de problemen en ergernissen van alledag zoals de burger die ervaart'.⁵⁶ Dat zou kunnen veranderen indien de burger zelf de burgemeester en de minister-president zou kunnen kiezen en door middel van een referendum zijn mening over beleidszaken zou kunnen geven.

Trots op Nederland kreeg in 2008 veel aandacht van de media. Verdonk hield tal van spreekbeurten en gaf veel interviews; ze was zodoende opvallend vaak afwezig bij zittingen van de Tweede Kamer. In de peilingen steeg Trots op Nederland van 11 zetels aan het begin van het jaar naar 24 zetels in juni. Daarna begon de steun voor de partij echter gestaag te dalen. Die teruggang was waarschijnlijk vooral te wijten aan interne strubbelingen, die breed in de media werden uitgemeten.

Trots op Nederland werd geleid door een kerngroep van drie personen: Verdonk, Sinke en Van de Linde. Sinke, die Verdonk al had gesteund bij haar campagne voor het lijsttrekkerschap van de VVD, zou de financiën beheren en voor de structuur en de inhoud van de beweging zorgen, terwijl Van de Linde zich met de media en de fondsenwerving bezighield.⁵⁷ Voor de werving van fondsen was in oktober 2007 de Stichting Vrienden van Rita Verdonk opgericht. Sinke trad toe tot het bestuur van de stichting, samen met nog drie heren onder wie de al eerder genoemde Nieuwerkerke.⁵⁸ In februari kwam daarnaast een besloten vennootschap tot stand, Favorita BV, die geld zou moeten verdienen door promotiemateriaal te verkopen en evenementen te organiseren. Directeur van dit bedrijf werd J.A. Nieuwenhuis,

de levens- en zakenpartner van Sinke. De aandelen waren in handen van de Stichting.

In de loop van 2008 begonnen Verdonk en Van de Linde zich steeds meer zorgen te maken over de financiën. Ze vonden dat Sinke hun hierin onvoldoende inzicht bood. Er was verschil van mening over de vergoeding die de Stichting aan Nieuwenhuis en medewerkers van de bedrijven van Sinke en Nieuwenhuis hadden betaald. Nieuwenhuis zou ruim 200.000 euro hebben ontvangen, bijna een derde van de inkomsten van de Stichting.⁵⁹ Het conflict dat hierover ontstond, nam al spoedig scherpe vormen aan. Verdonk beschuldigde Sinke en Nieuwenhuis van onrechtmatige betalingen en verduistering, Sinke op zijn beurt noemde haar manier van optreden tegen hem 'gewetenloos'.⁶⁰ Verdonk zou bovendien zelf giften verzwegen hebben. Hij voegde daaraan toe dat zij Nederland met een inhoudsloze beweging voor de gek hield en alleen maar naar mensen luisterde die haar narcisme voedden. In maart 2009 trok Verdonk na een gesprek met Sinke haar beschuldigingen in, maar toen was hij allang vertrokken.⁶¹

In november 2008 trok ook Van de Linde zich uit de kerngroep terug. De aanleiding vormde een gastcollege dat hij aan de Universiteit van Amsterdam voor studenten politicologie had gegeven. Volgens een geluidsopname van een student had hij Trots op Nederland een beweging zonder inhoud, dus 'gebakken lucht' genoemd.⁶² De student bood de opname aan de website 'GeenStijl' aan, die eerst een aantal citaten overnam en later de hele registratie op de site zette. De opmerkingen waren uit hun verband gerukt en volgens Van de Linde niet zo negatief bedoeld, maar de 'spindoctor' vond de ontstane commotie zo schadelijk voor de beweging dat hij zijn functie als adviseur en mediastrateeg neerlegde.⁶³

Verdonk besloot de interne en financiële problemen en de – mede daardoor – dalende populariteit in de peilingen te trotseren en ging verder met de opbouw van de beweging. In een veertigtal gemeenten werden afdelingen opgericht, waarmee haar beweging steeds meer de trekken kreeg van een traditionele partij. Het ledental groeide in de loop van 2009 langzaam tot acht- à negenhonderd.⁶⁴ Op een landelijke 'meedenkdag' in maart 2009 kwamen circa driehonderd aanhangers in deelsessies in Utrecht discussiëren over de programmapunten die intussen op de website waren verschenen. Bij tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen in de nieuwe gemeente Zuidplas won Trots op Nederland in november zes procent van de stemmen, voldoende voor twee zetels in de raad. Verdonk beschouwde dit als keerpunt in de neergaande ontwikkeling van de partij.

De reguliere gemeenteraadsverkiezingen van maart 2010 leken haar enigszins gelijk te geven. Trots op Nederland behaalde in totaal 61 zetels in 41 gemeenten. Verdonk reageerde tevreden: 'Wij zijn een politieke beweging voor burgers en door burgers. Daar doen we het voor. Dit is een mooi begin. Nu moet het zich als een olievlek over het land uitbreiden.'⁶⁵ Haar beweging deed het vooral goed in middelgrote en verstedelijkte gemeenten zoals Den Helder, Gouda, Purmerend en Pijnacker-Nootdorp – de woonplaats van Verdonk. In Den Helder werd ze met vijf zetels de op één na grootste partij en kon ze een wethouder leveren. In

Amsterdam won ze met ruim twee procent van de stemmen één zetel, in Den Haag lukte dat net niet. De concurrentie met de pvv van Wilders speelde haar in de Hofstad waarschijnlijk parten. In de gemeenten waar Trots op Nederland wel zetels won, deed de pvv niet mee, afgezien van Almere waar zij negen zetels won en Trots op Nederland één. Ook op lokaal niveau gaf Verdonk blijk van populisme. Gevraagd naar haar mening over de bouw van nieuwe moskeeën in een gemeente, zei ze 'dat de gemeente rekening moet houden met de mening van het volk', en ze voegde daaraan toe: 'De mensen in het land vinden dat er genoeg moskeeën zijn.'⁶⁶

Tweede Kamerverkiezingen 9 juni 2010

Na het bescheiden succes bij de raadsverkiezingen ging Verdonk optimistisch de campagne voor de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen van 9 juni 2010 in. Haar verkiezingscampagne trok de aandacht van burgers en journalisten, maar niet altijd in positieve zin. Het campagnefilmje werd op de website YouTube weliswaar vaker bekeken dan de filmpjes van CDA, PVDA of pvv, maar kreeg ook meer kritisch commentaar: 'amateuristisch' en 'tenenkrommend'.⁶⁷ Aan de grote verkiezingsdebatten mocht Verdonk niet meedoen, vanwege de geringe omvang van haar partij in de peilingen. In april presenteerde Verdonk het verkiezingsprogramma en de kandidatenlijst. Zij voerde zelf de lijst aan, op de tweede plaats stond een ondernemer en consultant, Arthur van der Putte, op de derde plaats een homeopathisch arts, Carel Hoffman.

Het programma was geschreven door Verdonk en haar politiek-economisch adviseur, Sander Boon (die eerder bij EénNL betrokken was geweest), met gebruikmaking van de bijdragen van 'gewone burgers', zoals in de inleiding werd vermeld.⁶⁸ Het was echter niet alleen maar een simpele optelsom van losse wensen, maar gebaseerd op een duidelijke visie op de overheid. Die zou de burgers moeten 'dienen en beschermen, in plaats van uitmelken en betuttelen'.⁶⁹ De staat en de politieke partijen waren volgens Verdonk en Boon te veel met elkaar vergroeid geraakt. Echte oppositie ontbrak. De burgers hadden van de weeromstuit een 'vals soort individualisme' ontwikkeld, omdat vrijheid en verantwoordelijkheid van elkaar waren losgekoppeld.

De overheid zou zich tot zes kerntaken moeten beperken, aldus het verkiezingsprogramma: bestuur, veiligheid, sociaal-cultureel beleid, ruimtelijke ordening en verkeer, buitenland en ten slotte financiën. Ambtenaren zouden hun bijzondere status moeten opgeven en normale arbeidscontracten krijgen. Voor defensie en politie zou meer geld moeten worden uitgetrokken. Trots op Nederland wilde minimumstraffen invoeren en coffeeshops sluiten, cultuursubsidies afschaffen en alleen uitkeringen verstrekken aan mensen die echt niet kunnen werken: 'Mensen die niet willen werken, krijgen niets' – dus ook geen bijstand.⁷⁰ Het programma pleitte voor meer marktwerking in de zorg en verdergaande liberalisering van de

woningmarkt. Collectieve arbeidsovereenkomsten zouden niet meer algemeen verbindend verklaard moeten worden voor alle werknemers. Inkomstenbelasting zou niet meer progressief moeten oplopen, maar standaard 25 procent van het inkomen bedragen (de zogeheten 'vlaktaks').

Al deze maatregelen passen in een conservatief getinte klassiek-liberale visie. In die zin verloochende Verdonk haar afkomst uit de vvd dus niet, en soms ging ze zelfs iets verder in liberale richting dan haar oude partij. Wat haar wel onderscheidde van de vvd, waren de staatkundige eisen: niet alleen rechtstreekse verkiezing van burgemeesters maar ook van de minister-president, invoering van het bindend referendum en herinvoering van een districtenstelsel om burgers meer invloed te bieden op hun volksvertegenwoordiging. Burgers zouden bovendien invloed in het rechtsproces moeten krijgen via lekenrechtspraak.⁷¹ De vvd had na een levendige discussie in haar Liberaal Manifest in 2005 weliswaar ook vérgaande staatkundige hervormingen voorgesteld, maar in haar verkiezingsprogram van 2010 had ze alleen de directe verkiezing van burgemeesters opgenomen.⁷² De argumenten van Verdonk voor de genoemde staatkundige hervormingen waren zonder meer populistisch: 'Een regering van en voor het volk is geworden tot een regering van en voor een zeer kleine minderheid van de Nederlandse bevolking. Er is sprake van een politiek kartel. Hier is niets democratisch aan... Mechanismen die gebruikt worden om de zittende bestuurlijke elite in het zadel te houden worden afgeschaft.'⁷³

In populisme deed Trots op Nederland niet voor de LPF of de pvv onder.⁷⁴ Ze combineerde dat populisme ook met een zeker nationalisme, maar ging hierin minder ver dan Wilders. De partij wilde huwelijksmigratie beperken en koppelen aan het Nederlanderschap. Dat Nederlanderschap zou niet meer te verenigen zijn met andere nationaliteiten. Trots op Nederland wees zowel multiculturalisme als 'eigen volk eerst' af en wilde een derde weg bewandelen, gebaseerd op strenge handhaving van grondrechten en neutraliteit van de staat.⁷⁵ De partij toonde weinig enthousiasme voor Europese eenwording en vond dat Nederland te veel geld aan de Europese Unie betaalde, maar ging ook hierin niet zover als de pvv, die alleen economische samenwerking accepteerde en het Europees parlement wilde afschaffen.⁷⁶

De uitslag van de Kamerverkiezingen in juni 2010 viel Verdonk en haar aanhangers zwaar tegen. Met 0,6 procent van de stemmen haalde Trots op Nederland net geen zetel. Waarschijnlijk werd de partij door veel kiezers als 'pvv-light' gezien en te licht bevonden. De politieke ruimte tussen de vvd en de pvv was kennelijk niet groot genoeg. Veel sympathisanten van Trots op Nederland kozen uiteindelijk voor een van die twee partijen, die volgens de peilingen tenminste zeker leken van een aantal zetels, terwijl dat bij Trots op Nederland niet het geval was.⁷⁷ De negatieve publiciteit over interne conflicten leek de belangrijkste reden te zijn voor de slechte peilingen. Een nieuwe partij die de eigen rijen niet weet te sluiten, boezemt weinig kiezers vertrouwen in. Als je je eigen organisatie al niet op orde hebt, hoe zou je dan het land kunnen besturen? Bovendien raakten de

beschuldigingen van Sinke de kern van Verdonks imago: haar betrouwbaarheid ('recht door zee').

De teleurstelling over de verloren zetel ondermijnde nog verder de eenheid en het vertrouwen in de partij. Een dag na de verkiezingen besloot de afdeling Pijnacker-Nootdorp zich los te maken van de landelijke organisatie en verder te gaan onder de naam Gemeentebelangen. Verdonk ervoer de afsplitsing van haar eigen afdeling als 'een smerige rotstreek' en een 'dolk in de rug'.⁷⁸ Ook in andere afdelingen kwamen interne conflicten en afsplitsingen voor. In Den Helder legde de enige wethouder die de partij telde, in augustus 2010 zijn functie neer wegens een 'verstoorde relatie' met de eigen raadsfractie.⁷⁹ Later zouden nog twee raadsleden de partij verlaten, waardoor het college zijn meerderheid kwijtraakte.⁸⁰ In Almere verbrak de partij zelf de samenwerking met haar enige raadslid, die vervolgens doorging onder de naam Liberaal Almere.⁸¹ Een zesde van de raadsleden bleek na anderhalf jaar de partij verlaten te hebben, zonder zijn zetel op te hebben gegeven.⁸²

Slot

In oktober 2011 besloot Verdonk haar voorzitterschap neer te leggen en zich uit de politiek terug te trekken, om meer tijd te besteden aan haar werk in haar eigen bedrijf. In haar afscheidsrede op het partijcongres op 19 november noemde ze Trots op Nederland 'een partij voor en door het volk' en verklaarde ze nogmaals dat ze de aanduiding 'populist' als een geuzennaam beschouwde.⁸³ Het congres, dat door slechts honderd leden bezocht werd, besloot vanwege de geringe opkomst nog geen nieuwe partijleider te kiezen. Wel werd een nieuw interim-bestuur geformeerd, onder voorzitterschap van Theo Reijnen, raadslid voor de partij in de gemeente Grave. Of Trots op Nederland het vertrek van Verdonk overleven zal en een doorstart zal maken, is op dit moment – begin 2012 – zeer ongewis. Waarschijnlijk is dat ze het lot van Leefbaar Nederland en de LPF zal delen en met stille trom van het politieke toneel zal verdwijnen.

In elk geval was in 2011 een einde gekomen aan een buitengewone politieke loopbaan. In 2002 was Rita Verdonk lid geworden van de vvd, nog een jaar later werd ze minister, vier jaar later haalde ze meer stemmen bij de Kamerverkiezingen dan de lijsttrekker, vijf jaar later verliet ze de vvd en vormde ze als Tweede Kamerlid een eenmansfractie en een nieuwe politieke beweging die in de peilingen naar 24 zetels reikte, en na negen jaar zei ze de politiek vaarwel, nadat ze bij de Kamerverkiezingen geen zetel had behaald. Voor de politieke geschiedenis van Nederland was haar periode als minister van belang en waren de jaren daarna minder relevant; maar voor de politieke wetenschap is juist haar poging om een ongewoon pure populistische beweging van de grond te tillen interessant, en dan nog wel zonder organisatie. Al snel kwam zij erachter dat ook Trots op Nederland het niet zonder enige structuur (leden, afdelingen) kon stellen.

Verdonk noemde zichzelf zonder voorbehoud een populist. In veel opzichten trad ze in de voetsporen van Fortuyn; al had ze niet zijn charisma, populair was ze wel. Toch lukte het haar niet zijn erfenis over te nemen en de kiezers die in 2002 op de LPF hadden gestemd, aan zich te binden. In 2008 scheen dat volgens de peilingen wel te lukken, in 2010 was de aanhang vrijwel geheel verdampt. Of dat geheel aan de interne conflicten valt toe te schrijven, is moeilijk te zeggen. Het lijkt erop dat er tussen de vvd en de pvv niet al te veel electorale ruimte bestaat voor een derde partij. Mogelijk is populisme voor de Nederlandse kiezer niet aantrekkelijk genoeg zonder de toevoeging van een flinke scheut nationalisme en anti-islamisme. Die cocktail bood niet alleen Pim Fortuyn, maar ook Geert Wilders de kiezer wel, en met succes.

Nee tegen ‘Eurabië’. Geert Wilders en de Partij voor de Vrijheid

Populisme heeft een negatieve connotatie in Nederland. Naar de kiezer luisteren vind ik eerder iets moois, in die zin is populisme een geuzennaam. Maar je moet ook het lef hebben iets te roepen waar je achterban niet achter staat. Dat hebben we.

Geert Wilders, in *NRC Handelsblad*, 12 maart 2011

Evenals veel andere politici lijkt Wilders ‘populisme’ te vereenzelvigen met ‘populair’: zeggen wat de mensen denken. Dat is niet precies de definitie die in dit boek wordt gehanteerd, maar hieronder zal blijken dat hij ook aan die omschrijving in de loop der tijd grotendeels is gaan voldoen. Wilders begon zijn politieke loopbaan als conservatief liberaal bij de vvd. In 2004 verliet hij die partij, om twee jaar later de Partij voor de Vrijheid (pvv) op te richten. In 2010 won de intussen duidelijk nationaal-populistisch gekleurde partij 24 zetels in de Tweede Kamer – slechts 7 minder dan de vvd, die de grootste werd.

De pvv bestaat nu – in 2012 – dus nog maar zes jaar. In die relatief korte periode heeft ze echter meer stof doen opwaaien dan de meeste andere partijen in Nederland. Het is nog te vroeg om haar een duurzaam onderdeel van het Nederlandse partijstelsel te noemen, maar de pvv heeft nu reeds – in jaren gemeten – haar populistische voorgangers Leefbaar Nederland, LPF en Trots op Nederland in de Tweede Kamer overleefd. Die prestatie heeft ze voor een groot deel te danken aan het leiderschap en de persoon van Wilders. Deze persoon krijgt dan ook in dit hoofdstuk veel aandacht.¹

Geert Wilders in de vvd

Geert Wilders werd in 1963 in Venlo geboren, als ‘nakomertje’ in een katholiek gezin – een KVP- en later CDA-nest, al was politiek thuis geen thema van gesprek.² Wilders’ vader was adjunct-directeur van de fabriek van Océ, waar print- en kopieermachines werden vervaardigd.³ Naar eigen zeggen was hij een ‘verwende

snoot' en 'niet de braafste tiener die een moeder zich wensen kan'.⁴ Na de havo maakte hij een lange reis door het Midden-Oosten en werkte hij enige tijd in Israël in een kibboets in de Jordaanvallei, het bezette gebied ten noorden van Jericho. Hij zat er regelmatig in de schuilkelder. Tijdens dat verblijf werd zijn onvoorwaardelijke liefde voor dat land gewekt. Na terugkomst in Nederland ging hij in militaire dienst en studeerde hij een aantal jaren rechten aan de Open Universiteit. Op zijn twintigste liet hij met waterperoxide een blonde coupe in zijn haar aanbrengen – uit ijdelheid, zou hij later toegeven; de coupe werd als het ware zijn handelsmerk toen hij de politiek inging.⁵

Na een paar jaar bij de Ziekenfondsraad te hebben gewerkt, kreeg Wilders een baan bij de Sociale Verzekeringsbank en maakte hij kennis met het 'oude corporatistische gekonkel waarbij het algemeen belang wordt verkwanseld voor deelbelangen'.⁶ Vanuit deze kritische en liberale houding besloot hij in 1990 te solliciteren bij de Tweede Kamerfractie van de vvd, de partij waarop hij altijd had gestemd. Hij werd door de toen pas gekozen voorzitter Frits Bolkestein aangenomen als medewerker van de fractie. Wilders bewonderde Bolkestein en kon zich goed vinden in diens politieke koers, al zou hij later opmerken dat de liberale leider 'uiteindelijk het dienen van de partij toch belangrijker vindt dan het uitdragen van een mening' en helaas ook deel uitmaakte van de 'Haagse elite', 'de elite die ons land schaakt, die zichzelf in stand houdt'.⁷

Deze opmerking maakte Wilders echter pas na zijn breuk met de vvd. In de jaren negentig voelde hij zich juist prima thuis in de partij. Hij werd politiek actief, vooral uit 'afkeer van links', zo zou hij later verklaren.⁸ In 1997 kwam hij voor de vvd in de gemeenteraad van zijn woonplaats Utrecht. Van een afkeer van de multiculturele samenleving gaf Wilders toen nog geen blijk. Bij het samengaan van twee lokale omroepen merkte hij op: 'Voor onze fractie is het van belang dat het multiculturele aspect van de gefuseerde omroep absoluut gewaarborgd blijft'.⁹

Wilders kwam na de verkiezingen in mei 1998 in de Tweede Kamer. Die verkiezing dankte hij niet alleen aan zijn Utrechtse afdeling, maar ook aan de kamercentrale Limburg, een regionale afdeling die altijd wat rechts in de vvd stond.¹⁰ Als Kamerlid viel Wilders 'in eerste instantie meer op met zijn Mozart-kapsel dan zijn stellingname', maar hij werd wel gewaardeerd als 'deskundig, intelligent en ijverig', en hij steunde Bolkestein loyaal.¹¹ Hij maakte af en toe indruk met snedige en sarcastische opmerkingen, vooral aan het adres van de pvda, die samen met d66 en de vvd deel uitmaakte van het paarse kabinet. In het debat over de herziening van de Wet op de Arbeidsongeschiktheidverzekering (wao), begin 2002, noemde Wilders – die fractiewoordvoerder voor Sociale Zaken was – de coalitiepartner 'de Partij van de Arbeidsongeschiktheid', en beweerde hij dat de pvda niet zou rusten 'voordat iedere Nederlander in de wao zit'.¹²

In juli 1998 droeg Bolkestein de leiding van de fractie over aan Hans Dijkstal, van 1994 tot 1998 minister van Binnenlandse Zaken. Naar eigen zeggen werd Wilders door Dijkstal gepolst over een kabinetspost, op voorwaarde dat hij zijn haar niet meer zou blonderen, maar dat had hij geweigerd.¹³ Volgens Wilders werd

de erfenis van Bolkestein, die moeilijke onderwerpen bespreekbaar maakte en veel kiezers wist te winnen, door de goedlachse en ruzie mijdende, maar politiek onhandige Dijkstal 'volledig verkwanseld'.¹⁴ Het belangrijkste onderwerp dat Bolkestein had aangekaart, was ongetwijfeld de multiculturele samenleving en in het bijzonder de spanning tussen de westerse cultuur en de cultuur van de islam. Dit thema ging Wilders zeer ter harte. Als Kamerlid stelde hij tientallen vragen over de gevaren van islamitisch fundamentalisme en moslimextremisme. De terroristische aanslagen van 11 september 2001 in de Verenigde Staten leken hem gelijk te geven. In deze periode maakte hij overigens nog wel scherp onderscheid tussen de islam als 'te respecteren godsdienst' en het extremisme van een islamitische minderheid.¹⁵ Pim Fortuyn ging hem in die tijd op dit punt iets te ver: 'De islam is niet achterlijk, zoals Fortuyn zei, maar de politieke cultuur in Arabische en islamitische landen is wel achterlijk...'.¹⁶ Dijkstal wilde dit beladen issue echter zo veel mogelijk vermijden en moest weinig hebben van kritiek op andere culturen en op de multiculturele samenleving.

In de ogen van Wilders voer Dijkstal een te linkse koers en nam de nieuwe partijleider te weinig afstand van de sociaaldemocraten. Bij de evaluatie van de voor de VVD slecht verlopen gemeenteraadsverkiezingen in maart 2002 nam hij geen blad voor de mond en stelde hij vast dat een klein kind nog beter campagne zou kunnen voeren dan Dijkstal.¹⁷ Veel fractiegenoten deelden de kritiek wel, maar vonden de 'straatvechter' Wilders te ver gaan.¹⁸ Hij raakte langzamerhand enigszins geïsoleerd als rechtsbuiten in de fractie.¹⁹ Bij de verkiezingen in mei 2002 stond hij te laag op de kandidatenlijst om terug te keren in de Tweede Kamer. Volgens sommige oud-fractiegenoten was dit een traumatische ervaring voor de aan politiek verslaafd geraakte Wilders.²⁰ Pas na de formatie van het eerste kabinet-Balkenende, toen een aantal liberale Kamerleden benoemd werd tot minister of staatssecretaris, kwam er weer een zetel voor hem vrij.

Intussen was Gerrit Zalm Dijkstal opgevolgd als fractievoorzitter. Na de vervroegde Kamerverkiezingen van januari 2003 werd Zalm vicepremier in het tweede kabinet-Balkenende en zocht de fractie dus weer een nieuwe voorzitter. Een commissie onder voorzitterschap van Wilders maakte een profielschets voor een opvolger. Drie kandidaten meldden zich: Frank de Grave, van 1998 tot 2002 minister van Defensie, zijn opvolger (als minister) Henk Kamp en Jozias van Aartsen, in de jaren zeventig medewerker van toenmalig partijleider Hans Wiegel en later onder meer minister van Buitenlandse Zaken (1998-2002). Dat Van Aartsen het meest aan de profielschets voldeed, was niet in de laatste plaats te danken aan Wilders (als voorzitter van de profielcommissie).²¹ Dit verschaftte de Limburger een steviger positie in de Kamerfractie – maar niet voor lang, zoals snel zou blijken.

Van Aartsen gunde de fractieleiden veel ruimte voor eigen standpunten. Wilders maakte daar gretig gebruik van en zocht de grenzen op. In samenwerking met Ayaan Hirsi Ali, in 1992 uit Somalië gevlucht en tien jaar later Kamerlid voor de VVD, leverde hij steeds scherpere kritiek op de islam. Volgens Bibi de Vries, toen vicevoorzitter van de fractie, had Hirsi Ali 'een magische uitwerking' op Wilders,

wat maakte dat hij zich steeds extremer ging uiten.²² Samen pleitten zij voor een ‘liberale jihad’ tegen de radicale islam.²³ Om de vrijheid van godsdienst op langere termijn te beschermen, zou deze ‘voor bepaalde groepen in bepaalde gevallen tijdelijk opzij moeten worden gezet’.

In februari 2004 gaf Wilders Fortuyn gelijk met zijn kritiek op ‘de politieke cultuur van de islam’ – nu zonder het voorbehoud dat hij eerder nog had gemaakt.²⁴ ‘Niks integratie. Assimilatie!’, zo vatte hij zijn standpunt kernachtig samen.²⁵ In hetzelfde interview pleitte Wilders voor een Europees verbod op hoofddoekjes – ‘ik lust ze rauw’ – en tegen het lidmaatschap van Turkije van de Europese Unie. vvd-Kamerleden als Fadime Örgü – zelf afkomstig uit het islamitische Turkije – vonden hem te extreem en te weinig gericht op oplossingen. Staatssecretaris van Onderwijs Mark Rutte, ooit door Wilders begeleid toen hij net in de Kamer was gekozen, waarschuwde hem dat hij zich niet moest gaan overschreeuwen.²⁶

Break met de vvd

Wilders stond rechts in de fractie, niet alleen als het om islam en integratie ging, maar bijvoorbeeld ook om het feit dat hij pleitte voor halvering van de ontwikkelingshulp en strengere straffen voor zware criminelen.²⁷ Het was duidelijk dat er na de verkiezingsnederlaag van 2002, toen de LPF een monsterzege boekte en 26 zetels won, een richtingsstrijd in de vvd woedde. Rutte en zijn collega Melanie Schulz van Haegen, staatssecretaris van Verkeer en Waterstaat, opperden begin 2004 dat de vvd zich zou moeten verbreden tot een grote sociaal-liberale partij, mogelijk samen met D66.²⁸ Van Aartsen leek daar ook veel voor te voelen. Volgens Wilders moest de vvd juist naar rechts, naar de ‘conservatief-liberale kant’.²⁹ Hij nam nu openlijk afstand van zijn ‘linkse’ fractievoorzitter: ‘Het enige conservatieve aan Jozias is het krijtstreepje in zijn pak.’³⁰ In februari 2004 merkte hij dreigend op: ‘Als Mark Rutte en Melanie Schultz hun zin krijgen, en de vvd zoekt aansluiting bij de zogeheten verlichte geesten van D66 en PVDA, dan ben ik weg.’³¹ Hij voegde daaraan toe:

Ik vrees dat Van Aartsen ook op de sociaal-liberale lijn zit, dus het kan penibel worden voor mij en voor de partij. Ik geloof dat wij juist nog meer op de rechterflank van het electoraat moeten leunen. Het deel dat Fortuyn stemde, maar dat na het gênante gekrakeel van de LPF de politiek massaal de rug heeft toegekeerd. Maar ook het conservatieve deel van de CDA-achterban is voor ons aantrekkelijk.³²

De vvd bood volgens Wilders te weinig weerstand aan de ‘valse politieke correctheid van linkse partijen die zogenaamd de arbeidersklasse vertegenwoordigen’, maar die in feite grote afkeer opriep bij de ‘gewone mensen’. Dientengevolge constateerde hij ‘een gigantische *gap* tussen Den Haag en de rest van het land’.³³

Vrijwel de hele Tweede Kamer zou de ogen sluiten voor de oplopende etnische spanningen in de samenleving, uit lafheid en angst om ministers tegen de schenen te schoppen. Hoewel hij zich nadrukkelijk voorstander van de parlementaire democratie noemde, leverde Wilders scherpe kritiek op de hele Kamer: 'De grijze muizen zitten overal.'³⁴

Met deze kritiek, die populistisch aandoet, maakte Wilders zich natuurlijk niet geliefd bij zijn collega's. Zelfs geestverwanten namen het niet voor hem op toen hij in de fractie onder vuur kwam te liggen.³⁵ Wilders zag daarin geen aanleiding een toontje lager te zingen. In mei noemde hij de minister van Binnenlandse Zaken, zijn partijgenoot Johan Remkes, 'een provinciaal' in zijn omgang met het islamitisch terrorisme.³⁶ In hetzelfde vraaggesprek pleitte hij voor een halvering van de uitgaven voor ontwikkelingssamenwerking en de besteding van het vrijgekomen geld aan veiligheid en zorg voor ouderen. De keuze voor ouderen in eigen land boven vreemdelingen in arme landen rechtvaardigde hij als keuze voor het nationaal belang. Naar eigen zeggen doorbrak hij hiermee een taboe.

In juni 2004 stelde Wilders, samen met fractiegenoot Gert-Jan Oplaat, een tienpuntenplan voor de vvd op, naar aanleiding van een verzoek vanuit de kamercentrale Limburg om de politieke discussie te stimuleren. 'Recht(s) op je doel af' was de titel van het stuk, en tegelijk het eerste punt van de lijst: de vvd moest naar rechts en niet naar het politieke midden, waar weinig kiezers meer te halen vielen. Wat de opstellers van het plan met 'rechts' bedoelden, werd duidelijk uit de volgende punten: Turkije mocht nooit lid worden van de EU; de maximumsnelheid op de Nederlandse wegen moest omhoog; het budget voor ontwikkelingshulp moest worden gehalveerd; terrorismebestrijding ging voor privacy, radicale moskeeën moesten dicht; migranten die weigerden te integreren, zouden moeten emigreren; een crimineel die drie (of meer) misdrijven heeft begaan zou automatisch levenslang moeten krijgen; deregulering; bij invoering van elke nieuwe wet zouden twee bestaande wetten of regelingen afgeschaft dienen te worden; het kiesstelsel hoefde niet veranderd te worden. Het tiende punt betrof opnieuw de strategie van de vvd: bij een keuze tussen een nieuwe paarse coalitie of oppositie zou de partij voor de oppositie moeten kiezen.

Het plan was weliswaar bedoeld voor interne discussie in september, maar verscheen al op 2 juli in het dagblad *De Telegraaf*.³⁷ De auteurs ontvingen veel positieve reacties van vvd-aanhangers, maar de partijtop reageerde negatief – of helemaal niet. Rutte noemde het 'een ruig pakket' en minister Hans Hoogervorst – begin jaren negentig kamergenoot van Wilders toen beiden voor de fractie werkten – vond het 'een beetje plat' en niet erg serieus.³⁸

Wilders had het plan bewust laten uitlekken om een breuk met de partij te forceren, veronderstelt zijn biograaf, de Amsterdamse politicoloog Meindert Fennema.³⁹ Hij bleek in elk geval niet bereid te zijn er openlijk afstand van te nemen, toen Van Aartsen daar in niet mis te verstane bewoordingen op aandrong.⁴⁰ Met name het Turks lidmaatschap van de Europese Unie zat Wilders hoog; hij kondigde aan daar in elk geval tegen te stemmen, ook als de fractievoorzitter hem die ruimte

niet zou toestaan. Terwijl zijn wapenbroeder Oplaat zich stilhield, wilde Wilders niet van wijken weten. In de pers verscheen anonieme kritiek van fractiegenoten. Zo meldde een vvd'er: 'Wilders is volledig de weg kwijt', en een ander: 'Al maanden erger ik me kapot aan die Wilders, die ons voor "grijze muizen" heeft uitgemaakt en de fractie "een bejaardentehuis in het kwadraat" noemt. Lekker collegiaal is dat. Als hij opstapt, zal ik er geen traan om laten.'⁴¹

Het advies van politieke vrienden negerend, ging Wilders hierop in de tegenaanval. In de eerste fractievergadering na het zomerreces vroeg hij meteen het woord en verklaarde: 'Er zijn collega's die anoniem de meest erge dingen over mij zeggen tegen de pers. Als die zich niet bekend maken, en als er geen afstand van die berichten wordt genomen, ben ik nu weg.'⁴² In gesprekken met vicepremier Zalm en Van Aartsen – de twee politieke leiders van de vvd op dat moment – eiste hij het recht op om zijn eigen standpunten uit te dragen, ook als die zouden afwijken van de fractie, en in het bijzonder als het ging om toelating van Turkije tot de Europese Unie.⁴³ Zalm wilde hem die vrijheid ten aanzien van Turkije nog wel gunnen, Van Aartsen niet. Niettemin vond ook Zalm dat Wilders een onoplosbaar probleem vormde, 'een etterende wond'.⁴⁴ Wilders wees erop dat hij tot nu toe nooit tegen de fractie in had gestemd, maar dat was niet voldoende. Op 3 september gaven Zalm, Van Aartsen en partijvoorzitter Van Zanen direct na het laatste gesprek een persconferentie waarop ze de breuk bekendmaakten.

Wilders belegde eveneens een persconferentie, waarop hij aankondigde zijn Kamerzetel niet op te geven en een nieuwe politieke beweging te zullen oprichten.⁴⁵ Het was de eerste keer in de geschiedenis van de in 1948 opgerichte vvd dat een Tweede Kamerlid zich losmaakte van zijn fractie. 'Het betekent ook het afscheid van een loopbaan die anders vast nog wel eens was geëindigd met een vvd-staatssecretariaat of -ministerschap', aldus de politicoloog en journalist Martin Bosma, die in 2004 voor Wilders was gaan werken en vanzelfsprekend het onzelfzuchtige karakter van diens vertrek wilde benadrukken.⁴⁶

De Groep Wilders

'Groep Wilders' was de officiële naam voor de nieuwe eenmansfractie in de Tweede Kamer. Daarnaast richtte Wilders in november 2004 de Stichting Groep Wilders op, om geld te kunnen inzamelen en medewerkers aan te stellen.⁴⁷ Pas in 2006 zou Wilders een nieuwe partij oprichten, de Partij voor de Vrijheid. Hij nam dus twee jaar de tijd om die oprichting voor te bereiden. Hoewel hij zich bewust was van zijn machteloosheid als onafhankelijk Kamerlid, wees hij het aanbod van de LPF-fractie om zich bij haar aan te sluiten meteen af. Hij zag wel verwantschap en voerde ook gesprekken, met name met het Kamerlid Joost Eerdmans, maar vond het risico te groot. 'Want ik krijg één kans en als ik het verspeel, is het over en uit. Voor je het weet vecht een aantal ego's elkaar de tent uit en zoekt de

ontevreden burger zijn heil bij een ander.'⁴⁸ Wilders vreesde ook de invloed van 'de verkeerde vastgoedmakelaars' en wilde eerst zijn eigen richting bepalen.

De koers van zijn nieuwe beweging zou 'sociaal, rechts en fatsoenlijk' zijn, zo liet Wilders in september 2004 weten.⁴⁹ Gevraagd wat hij met 'sociaal' bedoelde, gaf hij een betrekkelijk vaag antwoord: 'Een betrouwbare overheid. En... dat er anders wordt omgegaan met ouderen die veertig jaar gewerkt hebben dan met jongeren die net op de arbeidsmarkt komen kijken.'⁵⁰ De politieke islam achtte hij het grootste gevaar in de wereld, maar nog steeds vermeed hij kritiek op de islam als godsdienst: 'Ik zeg niet dat de islam achterlijk is, ik wil alleen de excessen zo fel mogelijk bestrijden.'⁵¹ In die tijd begon hij doodsb bedreigingen te ontvangen, al wilde hij daar weinig over kwijt.⁵²

Het leven van Wilders veranderde pas echt met de moord op Theo van Gogh. Van Gogh, die bekend was door zijn vaak provocerende opmerkingen als columnist en filmmaker, had samen met Hirsi Ali een film gemaakt, getiteld *Submission*, waarin de positie van de vrouw in de islam aan de kaak werd gesteld. Koranteksten over de relatie tussen man en vrouw werden op het vrijwel naakte lichaam van een vrouw geprojecteerd. Twee vrouwen vertelden van onrecht dat hun met een beroep op die teksten werd aangedaan en uitten twijfel aan de rechtvaardigheid van Allah. Hirsi Ali presenteerde de korte film in het televisieprogramma 'Zomergasten' op 29 augustus 2004. Een fanatieke moslim van Marokkaanse afkomst, Mohammed Bouyeri, vatte naar aanleiding hiervan het plan op beide filmmakers te vermoorden. Het Kamerlid bleek te goed bewaakt te worden, maar Van Gogh was een gemakkelijke prooi. Toen hij op 2 november in de ochtend door de Linnaeusstraat in Amsterdam fietste, schoot Bouyeri hem neer, sneed zijn keel door en stak een mes in zijn buik. De gruwelijke moord had een enorme weerslag in de samenleving. De moordenaar werd – na een heftig vuurgevecht met de politie – opgepakt, maar een aantal geestverwanten bleek verder te gaan met het beramen van moordplannen op Hirsi Ali en ook op Wilders – al had die niets met de film te maken.⁵³

De beide bedreigde Kamerleden doken onder en zouden voortdurend bewaakt worden. Uiteindelijk werd Wilders in Kamp Zeist ondergebracht, in feite een gevangeniscomplex. Een normaal leven was hem niet meer gegund, want op elk uitstapje moesten bewakers hem vergezellen. Zijn woonomstandigheden zouden later iets verbeteren, maar tot op heden moet hij voortdurend onder bewaking leven.⁵⁴ De moslimextremisten die het in de herfst van 2004 op zijn leven hadden voorzien, werden in november gearresteerd, maar daarmee hielden de doodsb bedreigingen niet op. De inbreuk die dit alles op zijn privéleven maakte, was enorm. 'Waarom ik dit er allemaal voor over heb? Omdat ik een ontzettende drive heb om iets in Nederland te veranderen. Ja, het komt in de buurt van een missie.'⁵⁵ Fortuyn had hetzelfde kunnen zeggen, maar dan stilliger.

De populariteit van Wilders steeg in deze maanden fors, maar door zijn nomadische bestaan kwam hij nauwelijks toe aan het opbouwen van zijn beweging. Van Aartsen suggereerde een terugkeer van Wilders naar de vvd, maar de aange-

sprokene verklaarde dat hij nog liever in een supermarkt van Albert Heijn zou gaan werken.⁵⁶ In maart 2005 kwam de opbouw van de beweging langzaam op gang. Wilders opende een website en begon elektronische nieuwsbrieven te verspreiden, hij plaatste een advertentie om kandidaten te werven voor de komende Tweede Kamerverkiezingen en hij publiceerde een manifest, onder de titel *Onafhankelijkheidsverklaring*. Dat verscheen een maand later in boekvorm met een autobiografisch getoonzette toelichting onder de titel *Kies voor vrijheid*.⁵⁷

De titel van het manifest had een dubbele betekenis. Ten eerste verklaarde de auteur zich onafhankelijk van de 'zelfvoldane politieke elite' die Nederland had geschaakt en 'onderworpen aan een bewind dat onvoldoende opkomt voor het behoud van onze democratische rechtsstaat, onze veiligheid, onze welvaart en onze onafhankelijkheid'.⁵⁸ De grote partijen – niet alleen de PVDA en het CDA, maar ook de VVD – waren het over de grote kwesties volgens hem gewoon eens. Ook zijn oude partij ging mee met de 'zogenaamde progressieve tijdgeest' die Nederland al dertig jaar in de ban hield van 'politieke correctheid, een megalomane overheid, multiculturalisme en onderwerping aan Brusselse bureaucraten'.⁵⁹ Het werd tijd dat Nederland zich ook onafhankelijk verklaarde van de Europese 'superstaat' en van de dreigende islamisering en relativering van de eigen cultuur. Dat was dus de tweede betekenis van de 'onafhankelijkheidsverklaring'. Wij, Nederlanders, moesten 'ons lot als volk in eigen hand nemen' en onze vrijheid herwinnen.⁶⁰

Het begrip 'vrijheid' stond voor Wilders centraal, maar dat had eveneens een tweeledige betekenis: vrijheid voor het individu en vrijheid voor de collectiviteit, dat wil zeggen de Nederlandse samenleving. Om dit doel te bereiken stelde Wilders een aantal drastische maatregelen voor. Enkele daarvan had hij al opgenomen in het een jaar eerder opgestelde tienpuntenplan: strengere straffen voor zware criminelen, deregulering, krachtiger terrorismebestrijding en een strenger integratiebeleid, en Turkije niet in de Europese Unie. In zijn *Onafhankelijkheidsverklaring* zijn deze eisen vaak scherper geformuleerd, bijvoorbeeld: 'Turkije erin, Nederland eruit'.⁶¹ Wilders wilde minimumstraffen invoeren, het aantal ambtenaren halveren en ontwikkelingssamenwerking terugbrengen van 0,8 procent van het Bruto Binnenlands Product tot 0,1 procent, uitsluitend te besteden aan noodhulp. Islamitische scholen mochten niet meer worden opgericht. Immigranten zouden pas na tien jaar legaal verblijf (zonder strafblad) het Nederlands staatsburgerschap mogen aanvragen en pas dan een beroep op sociale zekerheid kunnen doen.

Met dit nationale voorkeursbeleid kwam Wilders dicht in de buurt van de Centrumdemocraten.⁶² Ook zijn voorstellen voor een immigratiestop van vijf jaar en een verbod op hoofddoekjes voor ambtenaren en andere publieke functies hadden bij de in 2002 overleden leider van de Centrumdemocraten Hans Janmaat vermoedelijk op instemming kunnen rekenen. Die partij deelde echter niet de eurosceptis van de Groep Wilders, die in de Europese Unie een status aparte voor Nederland opeiste en de Europese samenwerking drastisch wilde beperken. In het tienpuntenplan was hierover niets te vinden. Ook het streven naar een vlaktaks, een uniform (laag) belastingtarief voor alle inkomenscategorieën, de afbouw van

subsidies, afschaffing van het minimumloon en versoepeling van het ontslagrecht waren nieuwe punten, die overigens wel in het conservatief-liberale profiel van Wilders pasten. Hij wilde de verzorgingsstaat niet op alle fronten afbreken, maar juist meer geld uittrekken voor verzorgingstehuizen voor ouderen. Dat was een wens die hij al langer koesterde.⁶³

In veel opzichten leek het programma dat Wilders in zijn *Onafhankelijkheidsverklaring* presenteerde, een conservatieve en scherpere variant van het programma van de vvd – Zalm noemde het dan ook 'een onverstandige versie van het vvd-programma'.⁶⁴ Dat gold echter niet voor de staatkundige vernieuwing die Wilders nastreefde. Wees hij in het tienpuntenplan nog elke verandering van het kiesstelsel af, nu bepleitte hij toch een bescheiden wijziging die de band tussen kiezer en gekozene zou versterken, met name door meer gewicht te geven aan voorkeurstemmen.⁶⁵ Andere hervormingen die hij voorstelde, waren radicaler: een bindend referendum voor wijziging van de grondwet of van belangrijke verdragen, afschaffing van de Eerste Kamer en directe verkiezing (door de bevolking) van burgemeesters, politiecommissarissen (in grote steden) en leden van rechtbanken.⁶⁶ Deze voorstellen kwamen niet voor in de verkiezingsprogramma's van de vvd, afgezien van de gekozen burgemeester – een omstreden punt overigens in de partij.⁶⁷ Dit staatkundige program van Wilders leek een logische consequentie van de populistische kritiek op de politieke elite, die hij eerder in het manifest had verwoord. Voor zijn breuk met de vvd had hij zich wel eens een uitspraak in deze richting laten ontvallen – over de 'grijze muizen' in de Tweede Kamer bijvoorbeeld –, maar dat leken losse flodders zonder politieke consequenties, typerend voor een populistische stijl zonder populistische inhoud. Die inhoud kwam er nu bij. Zelf zou Wilders de term 'populisme' niet gauw in de mond nemen, maar hij wees hem ook niet vierkant af: 'Populist is wat mij betreft geen vies woord, nee. Ik schaam me er niet voor om te zeggen wat de mensen denken. Maar... een uitspraak moet wel passen binnen mijn visie.'⁶⁸ Liever noemde hij zich een liberaal met conservatieve trekken, en een patriot.⁶⁹

Biograaf Fennema schrijft deze verschuiving in populistische richting mede toe aan de in de ogen van Wilders veel te slappe bestrijding van het moslimterrorisme door de overheid en aan de manier waarop de Europese grondwet dreigde te worden ingevoerd.⁷⁰ In mei 2005 voerde Wilders actief campagne vanwege het referendum over die grondwet, door met een – uiteraard zwaar beveiligde – bus het land door te trekken en folders uit te delen met als titel 'Nederland moet blijven'.⁷¹ De leuze was bedacht door Bosma, die als politiek secretaris voor Wilders werkte en langzamerhand de ideoloog van zijn beweging werd. In de Tweede Kamer genoot het verdrag voor de grondwet brede steun – alle grote partijen waren voor –, maar de bevolking niet. In het referendum dat op 1 juni plaatsvond, stemde bijna 62 procent van de kiezers tegen het verdrag, bij een opkomst van ruim 63 procent. 'Het maakt weer eens duidelijk dat de elite-ideeën niet de meningen van het volk zijn', aldus Bosma.⁷²

Martin Bosma

Martin Bosma was medewerker van het eerste uur van Wilders en werd al snel zijn vertrouweling. Bosma werd in 1964 geboren en groeide op in de Zaanstreek, in een rood nest. Zijn grootvader en vader waren sociaaldemocraten. Volgens Bosma was het aan het einde van de jaren zestig misgegaan met de PVDa, toen Nieuw Links aan de macht kwam en de partij radicaliseerde. Bosma studeerde politicologie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij verbaasde zich erover hoe links de opleiding was: 'Alle boeken die we lazen waren variaties op Marx.'⁷³ Toen Bosma daarna in New York sociologie studeerde, ontdekte hij auteurs met geheel andere opvattingen, zoals de econoom Friedrich Hayek, pleitbezorger van het kapitalisme, en de politiek filosoof Leo Strauss, een van de grondleggers van het neoconservatisme. Bosma had bewondering voor de Amerikaanse president Ronald Reagan, vanwege de standvastigheid waarmee die opkwam voor het vrije Westen en de communistische Sovjet-Unie bestreed ('an evil empire'). De Rushdie-affaire in 1989 opende naar zijn zeggen zijn ogen voor de gevaren van de islam.

Bosma werkte in de jaren tachtig en negentig als journalist, bij onder meer CNN Business News, *Trouw*, het NOS Journaal, Veronica NieuwsRadio en de Wereldomroep. In 2001 richtte hij met anderen de Nederlandse RadioGroep op, waartoe ook de multiculturele zender 'Colorful Radio' behoorde.⁷⁴ Toen Wilders uit de VVD stapte, zocht Bosma contact met hem. De reden was dat 'het Fortuyn-geluid ontbrak in de Nederlandse politiek. De zaken waar politici over praatten en waar mensen op straat over praatten, verschilden enorm. Of het nou ging om immigratie of Europa of veiligheid.'⁷⁵ Na de moord op Van Gogh besloot hij Wilders daadwerkelijk te helpen – ook vanwege de ontwijkende reacties van de politiek en de media, die volgens Bosma op weerzinwekkende wijze probeerden te verdoezelen dat de moordenaar een moslim was. 'En dus moest ik naar Den Haag.' Het klikte meteen met Wilders, niet alleen politiek – anti-islam, pro-Israël –, maar ook persoonlijk. 'Hier was *a man that follows his own star*. Nergens bang voor, soeverein, niet op zoek naar de goedkeuring van de gevestigde orde en bovendien een zeer ervaren politicus.'⁷⁶

Omdat er in het begin nauwelijks geld was om hem te betalen, moest Bosma interen op zijn spaargeld. Al met al zette hij een flinke stap terug als statutair directeur van de Nederlandse RadioGroep, 'met aandelen, leaseauto en dertiende maand'.⁷⁷ Hij offerde zich op voor de goede zaak, net als Wilders overigens, zoals hierboven al aangegeven. Niet voor niets beschouwde Bosma Wilders en zichzelf niet alleen als politici, maar ook als 'zendelingen'. Ze hadden net als Fortuyn een roeping, waarbij geen twijfels hoorden. 'Ik vind dat wij gelijk hebben', aldus Bosma, en Wilders zal het roerend met hem eens zijn geweest.⁷⁸

Bosma werd 'politiek secretaris' – wat er in de praktijk op neerkwam dat hij Wilders' manusje van alles was. Hij leidde in het voorjaar van 2005 op succesvolle wijze de campagne van Wilders tegen de Europese grondwet en later die voor de verkiezingen voor de Tweede Kamer en het Europees Parlement (in de herfst van

2006 en in juni 2009). Nadat hij in november 2006 tot Kamerlid was verkozen werd hij fractiesecretaris, belast met de discipline. 'Geert heeft mij *chief whip* gedoopt.'⁷⁹ Al te hardhandig was hij naar eigen zeggen niet: 'Alles gaat bij ons fris en vrolijk.'⁸⁰ Tijdens de kabinetsformatie in de zomer van 2010 maakte Bosma deel uit van het onderhandelingssteam van de PVV.

Van meet af aan schreef Bosma teksten voor Wilders. Langzamerhand zou hij zich ontpoppen als ideoloog van de PVV. Zijn opvattingen zette hij uiteen in het in september 2010 verschenen, bijna 400 bladzijden tellend boek *De schijn-élite van de valse munters: Drees, extreem rechts, de sixties, nuttige idioten, Groep Wilders en ik*. De hoofdtitel was een uitspraak van de door hem bewonderde Jacques de Kadt (1897-1988), het dwarse Tweede Kamerlid van de PVDA dat niets moet hebben van Nieuw Links en vreedzame co-existentie met het communisme. De Kadts boek *De politiek der gematigden* sprak Bosma erg aan: 'radicaal..., vol strijd lust en zelfbewustzijn' – kwalificaties die alle ook voor zijn eigen boek opgaan, alhoewel 'provocerend' en 'drammerig' (niet zelden is Bosma inderdaad de zendeling die diep van zijn gelijk overtuigd is) eveneens van toepassing zijn.⁸¹

De Kadt predikte een 'weerbare democratie'; de vrijheid was het waard verdedigd te worden. Zoals zijn grote voorbeeld zich kantte tegen het communisme, zo trok Bosma ten strijde tegen de islam. In zijn optiek is dit een politieke ideologie, die als gevolg van de massa-immigratie en het heersende multiculturalisme in Nederland voet aan de grond heeft gekregen en erop uit zou zijn het land over te nemen.⁸² De schuld daarvoor lag bij de linkse elite, die Nederland volgens hem willens en wetens, en op ondemocratische wijze de massa-immigratie had opgedrongen en daarmee 'een kloof in onze samenleving gecreëerd die zijn historische gelijke niet kent'.⁸³ Activistische rechters, de Europese Unie, ten dele de media, de publieke omroepen ('staatsomroep') en tal van linkse gesubsidieerde actiegroepen hadden daaraan meegeholpen. 'Zij allen overstemmen de zwijgende meerderheid van ons volk.'⁸⁴

Bosma wilde met zijn boek laten zien dat PVV-politici geen 'tokkiepopulisten' waren.⁸⁵ In het licht van de in dit boek gehanteerde definitie is zijn visie is echter ronduit populistisch. Bosma ziet de politiek immers als een strijd tussen twee min of meer homogene groepen met een eigen wereldbeeld en lifestyle: 'linkse kak' versus 'de tokkies'. De verwerpelijke, snobistische, kosmopolitische, progressieve elite heeft in Bosma's ogen het onschuldige, patriottische, 'goede' volk in de steek gelaten.⁸⁶ Het is de traditionele populistische tegenstelling, waaraan door direct-democratische middelen als referenda een einde moet worden gemaakt.

Samenwerking met Bart-Jan Spruyt

Wilders kwam met de combinatie van conservatief-liberale ideeën over de verzorgingsstaat en justitie, een nationalistische afkeer van Europese integratie en immigranten, en populistische eisen voor directe democratie dicht in de buurt van

de LPF (zie ook hoofdstuk 5). Zelf wees hij het etiket 'nationalist' af omdat hij dat associeerde met haatgevoelens tegen andere naties; zoals al vermeld noemde hij zich liever 'patriot'. Hier wordt 'nationalisme' echter opgevat als een (dunne) ideologie die de politieke onafhankelijkheid en eenheid van de natie centraal stelt.⁸⁷ Het Tweede Kamerlid Eerdmans, dat de LPF net de rug had toegekeerd, noemde het manifest dan ook 'zeer fortuynistisch'.⁸⁸ Eerdmans bedoelde dat als compliment. Later bleek trouwens dat hij meegewerkt had aan het manifest.⁸⁹ Hij wilde dan ook graag met Wilders samenwerken, mits deze zijn kritiek op de islam wat zou matigen. Wilders was daartoe echter niet bereid. Ook samenwerking met de LPF-fractie – of wat daarvan restte – bleef hij consequent afwijzen.

Wilders voerde wel overleg met de Edmund Burke Stichting, een niet aan bepaalde partijen gebonden denktank die het conservatisme als politieke filosofie wilde uitdragen.⁹⁰ De directeur van de stichting, Bart-Jan Spruyt, was betrokken bij de opstelling van de *Onafhankelijkheidsverklaring* en vergezelde Wilders op een reis naar de Verenigde Staten, waar contacten werden gelegd met neoconservatieve denkers en politici.⁹¹ Het bestuur van de Edmund Burke Stichting zag door die samenwerking echter de onpartijdigheid van de stichting in gevaar komen. De bestuursleden Hans Hillen (CDA-Tweede Kamerlid), Dries van Agt (oud-premier, ook CDA) en Eimert van Middelkoop (Tweede Kamerlid van de ChristenUnie) legden daarom hun functie neer. De stichting raakte in financiële moeilijkheden, zodat Spruyt in september 2005 als directeur moest aftreden, al bleef hij op vrijwillige basis bij de stichting betrokken.⁹² De samenwerking tussen Wilders en Spruyt zou overigens in augustus 2006 eindigen. Begin 2006 verschenen nog twee programmatische teksten van hun hand – niet in druk maar op internet –, waarin zij samen de ideologie van de Groep Wilders verder uitwerkten.

In *Een nieuw-realistische visie* ontwikkelden de twee een kritische visie op de liberale samenleving en het liberale staatsbestel.⁹³ Vrijheid zou zijn ontaard in vrijblijvendheid en gebrek aan discipline en fatsoen. Onder leiding van een sociaal-liberale elite hield de staat zich vooral bezig met 'secundaire impulsen' zoals herverdeling van inkomens, kennis en macht, en verwaarloosde deze de 'primaire impulsen', de behoefte aan veiligheid, orde, traditie en moraal. De groeiende afstand tussen overheid en burger zou bij de laatste tot apathie leiden. Geïnspireerd door conservatieve denkers als Leo Strauss en Alexis de Tocqueville pleitten de auteurs voor meer directe democratie, met name de directe verkiezing van gezagsdragers en bindende referenda, maar ook voor meer nadruk op burgerschap en burgerlijke deugden, innerlijke orde en discipline in het onderwijs. Vrijheid zou niet beperkt, maar juist verdiept moeten worden – al bleef dit een nogal abstracte wens. Het onderwijs richtte zich volgens Wilders en Spruyt nu te veel op emancipatie en nivellering van kennis, en te weinig op de burgerlijke deugden. Daarnaast wezen ze op het belang van het maatschappelijk middenveld, de *civil society* van traditionele instituties als familie, buurt, school, bedrijf en kerk. Ze herkenden een geestverwant in Bolkestein, maar stelden vast dat zijn combinatie

van economisch liberalisme en cultureel conservatisme uiteindelijk weinig weerklank bij de vvd had gevonden.

In de openlijke lofzang op het conservatisme kan men ongetwijfeld de hand van Spruyt herkennen.⁹⁴ De directeur van de Edmund Burke Stichting verdedigde in zijn geschriften overwegend liberaal getinte conservatieven als – uiteraard – Burke en De Tocqueville, en bijvoorbeeld niet autoritaire conservatieven als Joseph de Maistre of Ludwig von Haller.⁹⁵ In andere publicaties lijkt Spruyt echter weinig gecharmeerd te zijn van referenda en andere vormen van directe democratie. Democratische besluitvorming diende volgens hem te worden begrensd door instituties om tirannie van een meerderheid te voorkomen. Bij verdergaande democratisering 'zou de politiek – nog meer dan nu het geval is – een doorgeefluik van de wensen en verlangens van burgers worden'.⁹⁶

De combinatie van economisch liberalisme, cultureel conservatisme en een populistisch streven naar directe democratie – bij Wilders en bij Fortuyn – is overigens niet ongevoel en evenmin onlogisch, zoals de Duitse sociologe Karin Priester heeft betoogd.⁹⁷ Zij maakt onderscheid tussen een veelal autoritair en elitair staatsconservatisme aan de ene kant en een anarchistisch gezind volksconservatisme aan de andere kant. De volksconservatieven idealiseren net als populistten het gezonde verstand en de traditionele moraal van de gewone man die sceptisch staat tegenover het kosmopolitisme, moreel relativisme en modernisme van de politieke en culturele elite. Referenda en andere vormen van directe democratie kunnen dan een tegenwicht bieden tegen de invloed van die elite. Niettemin zou Spruyt niet veel later afstand nemen van het 'rechtse populisme' van Wilders.⁹⁸

In *Klare wijn* werd de ideologische visie programmatisch uitgewerkt. Het was een pleidooi voor een 'rechtse kentering' tegenover het 'onverantwoord multiculturalisme, een grote overheid die zich overal mee gaat bemoeien, een hogere lastendruk en verdere nivellering op alle terreinen'.⁹⁹ De kritiek op de politieke elite was nog scherper geformuleerd dan in eerdere publicaties: 'Nederland is in de praktijk geen democratie, maar een coalitieland gedomineerd door een partijencratie.' En: 'Daarbij blijkt dit land in handen van een politieke kaste te zijn gevallen die vooral met zichzelf bezig is, haar richtingsgevoel heeft verloren en vitale belangen verkwanselt'.¹⁰⁰ Zo had Den Haag steeds meer soevereiniteit aan 'superstaat' Europa overgedragen. Politici hadden zich van de bevolking geïsoleerd en vervreemd; ze zouden derhalve door de bevolking direct gekozen dienen te worden. De Europese Commissie en het Europees parlement zouden moeten verdwijnen.

De conservatieve kritiek op het multiculturalisme mondde uit in een voorstel om in de grondwet vast te leggen dat de joods-christelijke en humanistische cultuur in Nederland dominant is. Dat zou het eerste artikel van de grondwet moeten zijn, in plaats van het huidige artikel waarin discriminatie verboden wordt. Dat artikel zouden Spruyt en Wilders – net als destijds Fortuyn – het liefst geschrapt willen zien, aangezien het feitelijk de vrijheid van meningsuiting inperkt. Islam en christendom waren volgens hen niet gelijk: de islam was naar hun oordeel

‘intrinsiek ademocratistisch’. Ook ‘zogenaamd “gematigde” moslims’ konden naar een ‘eenheidsstaat gebaseerd op islamitische waarden en normen’ streven. Alleen ‘liberale, werkelijk gematigde moslims’ verdienden steun, door middel van scholing en bestrijding van discriminatie. Daarmee erkenden Wilders en Spruyt dus impliciet dat een ‘liberale moslim’ geen oxymoron of contradictio in terminis was.

Klare wijn bevatte ten slotte nog een hoofdstuk over onderwijs waarin herstel van het curriculum en terugkeer van de ambachtsschool werden bepleit. De collectieve sector moest ingekrompen worden, maar niet ten koste van onderwijzers, politieagenten, verplegers, verzorgers en militairen.

Oprichting Partij voor de Vrijheid

Toen deze twee geschriften op de website verschenen, had Wilders al een volgende stap gezet. Op 22 februari 2006 schreef hij een nieuwe partij bij de Kiesraad in, de Partij voor de Vrijheid (pvv), wat hij tot ongenoegen van Spruyt op eigen houtje deed. De naam deed denken aan de Partij van de Vrijheid (pvvdv) die in 1946 werd opgericht en twee jaar later opging in de vvd. Volgens Wilders was deze pvvdv de laatste zuivere liberale partij en ging de vvd meteen een sociaal-liberale koers varen – waarbij hij de vraag vermeed waarom hij het toch zoveel jaren bij die partij had uitgehouden.¹⁰¹ Doel van de pvv was op te komen voor ‘een vrij, welvarend en onafhankelijk Nederland’.¹⁰² Later zou Wilders aangeven dat de islam de reden was geweest waarom hij de pvv had opgericht.¹⁰³

De pvv was organisatorisch gezien eigenlijk geen partij, want ze kende formeel slechts twee leden: de persoon Wilders en de Stichting Groep Wilders.¹⁰⁴ De permanent beveiligde Wilders was ook (het enige) bestuurslid van de stichting om te voorkomen dat via de Kamer van Koophandel de namen en adressen van andere bestuursleden te traceren zouden zijn.¹⁰⁵ Zodoende bestond de partij dus feitelijk uit Wilders en Wilders. Door deze merkwaardige juridische constructie kon Wilders de partij wel inschrijven, maar ook geheel naar zijn hand zetten. Vooralsnog werden geen leden geworven, uit vrees voor infiltratie door rechts-extremisten en querulanten die ‘LPF-achtige toestanden’ zouden veroorzaken, maar ook uit afkeer van partijapparaten die eigen belangen zouden najagen en een oligarchische barrière zouden vormen tussen kiezers en gekozenen.¹⁰⁶ Die afkeer lijkt kenmerkend voor alle populistten, al gaan weinigen daarin zo ver dat ze elke ledenorganisatie afwijzen.

Informeel rekruteerde de pvv overigens wel degelijk leden, als we daar ook medewerkers, vrijwilligers en kandidaat-volksvertegenwoordigers onder verstaan. Gemakkelijk ging dat echter niet, vanwege de te verwachten persoonlijke veiligheidsrisico’s en de mogelijke gevolgen voor de maatschappelijke carrière. ‘Er is veel angst in Nederland en dat maakt de spoeling dun’, aldus Bosma, die erop wees dat de democratie zo werd uitgehold.¹⁰⁷ Wilders had vanaf het voorjaar van 2005 kandidaten voor de Tweede Kamer op een goed geheim gehouden locatie

ontvangen, ondervraagd en (bij gebleken geschiktheid) een politieke training gegeven. In augustus 2006 presenteerde hij de negentien geselecteerde kandidaten, vier vrouwen en vijftien mannen. In politiek opzicht waren het amateurs, geen politici of partijactivisten. Drie van hen hadden enige politieke ervaring op lokaal of provinciaal niveau. De architecte Fleur Agema was in 2003 voor de LPF in de Provinciale Staten van Noord-Holland gekozen, maar brak een jaar later met die partij. De makelaar en projectontwikkelaar Barry Madlener was raadslid voor Leefbaar Rotterdam en Hélène Boot vertegenwoordigde de vvd in de gemeenteraad van Heerenveen.¹⁰⁸ De overige kandidaten kwamen uit verschillende sectoren van de samenleving: Raymond de Roon was advocaat-generaal bij het gerechtshof van Amsterdam, Hero Brinkman politie-inspecteur, de al genoemde Bosma was parlementair medewerker en politiek secretaris van Wilders, Dion Graus had geneesmiddelen voor dieren verkocht en televisieprogramma's voor tv Limburg gepresenteerd, Wilders' jeugdvriend Teun van Dijk had een restaurant en vervolgens een wervingsbureau op Curaçao gehad en Sietse Fritsma werkte voor de Immigratie- en Naturalisatiedienst (IND).¹⁰⁹

Spruyt had aanvankelijk de tweede plaats op de lijst zullen krijgen, maar trok zich in augustus terug uit onvrede over de solistische koers van Wilders.¹¹⁰ Niet alleen regelde de partijleider alles zelf, hij bleek ook niet bereid tot samenwerking met 'fortuynisten' als Eerdmans en Marco Pastors van Leefbaar Rotterdam om zo een brede conservatieve partij naast de vvd op te bouwen. Bovendien vond Spruyt dat Wilders zich wel erg eenzijdig op de islam richtte, al deelde hij zijn kritiek op de multiculturele samenleving; later betitelde hij Wilders als een 'paniekconservatief', die zou vluchten in irrationeel sektarisme, zelfaanbidding en wraak op het establishment dat hem had buitengesloten.¹¹¹ Eerdmans en Pastors zouden vervolgens in augustus 2006 ook een nieuwe partij oprichten, EénNL geheten. Andere fortuynisten sloten zich aan bij de zogeheten Partij voor Nederland onder leiding van oud-minister Hilbrand Nawijn, of bleven de LPF trouw. Geen van deze drie partijen zou bij de Tweede Kamerverkiezingen in november 2006 een zetel halen, al kwam EénNL wel dicht in de buurt (zie hoofdstuk 5).¹¹²

De parlementaire doorbraak van de pvv

Anders dan haar fortuynistische rivalen kwam de pvv in 2006 wél in de Tweede Kamer. De partij had daarbij het geluk dat niet Rita Verdonk, maar Mark Rutte door de leden van de vvd tot lijsttrekker was aangewezen. 'Wij waren beducht voor een andere sterke speler op rechts', aldus Bosma.¹¹³ De pvv was de verkiezingen ingegaan met een kort 'verkiezingspamflet', dat de voorstellen uit *Klare wijn* concreet vormgaf en samenvatte.¹¹⁴ Naast de bekende conservatief-liberale eisen voor belastingverlaging, vermindering van het aantal ambtenaren, strengere straffen, beëindiging van het gedoogbeleid, een immigratiestop voor Marokkanen en Turken, verbod op hoofddoekjes in publieke functies en de populistische wensen

naar meer directe democratie vielen een paar punten op die men sociaal-conservatief of zelfs links zou kunnen noemen: een miljard extra voor AOW'ers en extra geld voor verpleegtehuiszorg. Op milieugebied nam de pvv een extreem liberaal standpunt in: zij was voor nieuwe kerncentrales, een hogere maximumsnelheid en meer wegen. Erg milieuvriendelijk kan men het program daarmee niet noemen, maar diervriendelijk was het wel: de pvv wilde de rechten van het dier in de grondwet opnemen en dierenmishandeling strenger aanpakken. Van enig nationalisme getuigde niet alleen de afwijzing van Europese integratie en de beperking van immigratie en van de rechten van immigranten (geen kiesrecht op gemeentelijk niveau meer, geen uitkering de eerste tien jaar van het verblijf in Nederland), maar ook de wens dat geschiedenis en 'nationale identiteit' prominent in het curriculum van alle scholen opgenomen zouden worden.¹¹⁵

In de verkiezingscampagne legde Wilders de nadruk toch vooral op de islam. In oktober waarschuwde hij voor een 'tsunami van islamisering' die Nederland dreigde te overspoelen als het vreemdelingenbeleid niet drastisch gewijzigd zou worden. De uitspraak kreeg veel aandacht van de media en van andere politici. D66-leider Alexander Pechtold vond hem 'misselijkmakend', SP-leider Jan Marijnissen 'onsmakelijk'.¹¹⁶ Wilders trok zich weinig van de kritiek aan. Evenals bij de campagne tegen de Europese grondwet reisde hij in een (zwaar beveiligde) bus het land door en deelde folders uit in winkelstraten en op marktplaatsen. Vaak werd hij daarbij vergezeld door andere kandidaten en vrijwilligers. De kosten werden gedragen door – anoniem blijvende – donateurs, die naar een zeer ruwe schatting circa 150.000 euro zouden hebben bijgedragen.¹¹⁷ De pvv kon, volgens de Wet subsidiëring politieke partijen, geen recht op subsidie doen gelden, aangezien ze geen duizend contributie betalende leden telde.

De nieuwe partij had echter niet te klagen over gebrek aan publiciteit, of liever gezegd: haar lijsttrekker had dat niet. De pvv zelf werd in de media zelden genoemd, Wilders daarentegen vrij vaak – in elk geval vaker dan D66-lijsttrekker Pechtold of GroenLinks-lijstaanvoerder Femke Halsema, maar minder vaak dan de boegbeelden van CDA, PVDA, VVD en SP (Jan Peter Balkenende en Piet-Hein Donner, Wouter Bos, Rutte, Rita Verdonk, Zalm en Marijnissen).¹¹⁸ De pvv kon zich bovendien het voor veel kiezers belangrijke strijdpunt van de multiculturele samenleving – islam, immigratie en integratie van vreemdelingen – toe-eigenen. De VVD, die dit issue onder Bolkestein in eigendom had en met Zalm als lijsttrekker in 2003 ook nog grotendeels kon beheersen, had het nu niet eens in haar verkiezingsprogramma vermeld. De liberale lijsttrekker Rutte besteedde er in zijn campagne evenmin veel aandacht aan.¹¹⁹ Sommige kiezers leken zich voor hun keuze te schamen en verzwegen hun voorkeur voor de opiniepeilers, zodat de pvv uiteindelijk veel meer stemmen trok dan was verwacht: 5,9 procent, goed voor negen zetels in plaats van de verwachte vier.¹²⁰

De kiezers van Wilders kwamen direct of indirect vooral van de LPF (ruim 30 procent had in 2003 op de partij van Fortuyn gestemd), in mindere mate van VVD, CDA, PVDA en SP (respectievelijk 15, 10, 6 en 5 procent), terwijl ruim 20

procent in 2003 niet naar de stembus was gegaan.¹²¹ Mannen, jongeren, onkerkelijken, Brabanders en Limburgers waren oververtegenwoordigd, evenals de lagere inkomenscategorieën, zelfstandige ondernemers en mensen met een lagere beroepsopleiding of mavo.¹²² Zoals te verwachten viel, waren het voornamelijk autochtonen; verrassend was wellicht eerder dat toch twee procent van de niet-westerse allochtonen volgens kiezersonderzoek op de pvv had gestemd.¹²³ De pvv deed het vooral goed in Limburg, West-Brabant, de Rijnmond, Almere en delen van Noord-Holland, maar minder goed in Amsterdam en het noorden van het land.¹²⁴ Het opvallende verschil tussen Amsterdam en Rotterdam – dat overigens ook al te zien viel bij de resultaten van de LPF in 2002 en 2003 – zou verklaard kunnen worden door verschillen in economische kansen, maar vooral een verschil in cultureel klimaat. Op buurtniveau bleek volgens onderzoek een verband te bestaan tussen steun voor de pvv enerzijds en cultureel klimaat, werkloosheid en etnische segregatie anderzijds, niet alleen in Amsterdam en Rotterdam, maar in vijftig Nederlandse steden. In steden met een tolerant klimaat – gemeten aan het aantal architecten, acteurs, beeldhouwers, schrijvers en andere 'bohémieus', het aantal leden van COC Nederland en het aantal abonnees op de *Gay Krant* – bleek contact tussen etnische groepen (allochtonen en autochtonen) tot minder steun voor de pvv te leiden.¹²⁵ In steden met een minder tolerant klimaat leidde contact juist tot meer stemmen op de partij van Wilders en was haar aanhang kleiner in etnisch homogene buurten.

Tegen de islam

De pvv voerde vanaf het begin felle oppositie tegen het vierde kabinet-Balkenende van CDA, ChristenUnie en PVDA, dat in februari 2007 van start ging. Daarbij weken haar volksvertegenwoordigers vaak af van de in Nederland gebruikelijke 'parlementaire taal' en maakten zij de debatten vaak levendiger maar ook ruwer en persoonlijk in plaats van zakelijk. Vooral de sociaaldemocraten moesten het ontgelden. De pvv maakte meteen al bezwaar tegen twee staatssecretarissen, Ahmed Aboutaleb en Nebahat Albayrak, die naast de Nederlandse ook de Marokkaanse respectievelijk Turkse nationaliteit bezaten. Ella Vogelaar, de minister voor Wonen, Wijken en Integratie, die in een interview had voorspeld dat de islam zich in Nederland tot een traditie zou ontwikkelen zodat het een land van 'joods-christelijk-islamitische tradities' zou worden, werd door Wilders in de Tweede Kamer 'knettergek' genoemd.¹²⁶

Terwijl het kabinet meer dan zijn voorganger een verzoenend vreemdelingenbeleid trachtte te voeren, nam Wilders in zijn strijd tegen de islam juist een radicaler standpunt in. Op 8 augustus 2007 noemde hij in een opiniebijdrage in de *Volkskrant* de Koran 'het *Mein Kampf* van een religie die beoogt anderen te elimineren, die anderen – niet-moslims – ongelovige honden noemt, inferieure wezens' en pleitte hij voor een verbod van dit 'fascistische boek' – een voor een

liberaal bijzonder ongebruikelijk voorstel.¹²⁷ Een gematigde islam bestond volgens Wilders niet. Als moslims gematigd zijn en de Koran niet meer letterlijk nemen, zouden het geen echte moslims meer zijn.¹²⁸ Moslims kunnen zich gematigd voordoen, maar daarbij hun ware bedoelingen verbergen – volgens het beginsel van de *takkiya*.¹²⁹ Het ‘ziekelijke streven naar de utopische gematigde islam’ van de meeste Nederlandse politici effende in zijn ogen de weg voor ‘de transformatie van Nederland in Nederarabië als provincie van de islamitische superstaat Eurabië’.¹³⁰

In zijn vrees voor een islamitische samenzwering, gericht op verovering (met of zonder geweld) van Europa, liet Wilders zich waarschijnlijk inspireren door de geschriften van Bat Ye’or.¹³¹ Deze onder pseudoniem schrijvende historica zag de massale emigratie van moslims naar Europa als doelbewuste en gecoördineerde poging om het Avondland te islamiseren. De Europese politieke elite zou daarin lafhartig hebben toegestemd in ruil voor olie en sociale vrede. Wilders’ adjudant Bosma wees daarnaast op ideologische overeenkomsten tussen de linkse elite en de islam: verheerlijking van de Derde Wereld en afkeer van het ‘abjecte Westen’, strijd tegen de natiestaat en geloof in de maakbaarheid van de samenleving.¹³² Voor een islamitische machtsovername zou geen tweederde meerderheid nodig zijn; een ‘kleine, goed gemotiveerde minderheid kan een heel eind komen’, zoals de geschiedenis van revoluties vaak zou hebben laten zien.¹³³ De linkse elite zou op den duur geen weerstand meer bieden aan de moslims, als ze dat al zou willen. Alleen het door die elite geminachte Nederlandse volk kon de islamisering nog een halt toeroepen. Evenals andere populistten geloofde Bosma in ‘de goedheid en taaheid van onze burgers’, zoals hierboven al werd vermeld. Het waren immers in de geschiedenis altijd ‘de gewone mensen geweest die in het geweer kwamen nadat ze in de steek werden gelaten door de elites’.¹³⁴ Of naast Wilders en Bosma ook alle andere pvv’ers in deze samenzweringstheorie geloven, is overigens niet helemaal duidelijk. Zo wekte het Kamerlid Fritsma de indruk dat hij het – in zijn ogen rampzalige – immigratiebeleid in Nederland meer toeschrijft aan incompetentie en inconsistentie dan aan bewuste planning.¹³⁵

Fitna

Om het volk wakker te schudden en bewust te maken van de gevaren van de islam besloot Wilders samen met een anonieme cineast een korte film te maken, getiteld *Fitna*, wat in het Arabisch ‘beproeving’ betekent. De documentaire liet in zestien minuten zien waartoe de islam in staat was: bomaanslagen, executies van homo’s, onthoofding van een gijzelaar, steniging van een overspelige vrouw en verachting van ongelovigen, met verzen uit de Koran die dit zouden rechtvaardigen.¹³⁶ De lang van tevoren aangekondigde film veroorzaakte veel commotie, van Den Haag tot ver buiten de Nederlandse grenzen. Wilders was onder zware druk gezet om niet tot vertoning over te gaan. ‘Uit de elites klinkt een spreekkoor op dat galmt: “Kruisig hem, kruisig hem”’, schreef Bosma.¹³⁷ Zowel de publieke als de commer-

ciële omroep weigerde de documentaire integraal en zonder commentaar uit te zenden, zodat hij uiteindelijk alleen via internet gezien kon worden.¹³⁸ Binnen drie uur nadat de film omstreeks zeven uur 's avonds op 27 maart 2008 op de site was gezet, was hij bijna drie miljoen keer bekeken.

De regering distantieerde zich meteen van de film, al had men nog erger verwacht. Wilders zou in een gesprek met de ministers van Justitie en Buitenlandse Zaken, Ernst Hirsch Ballin respectievelijk Maxime Verhagen (beiden CDA), hebben aangekondigd dat er een Koran verbrand of verscheurd zou worden, wat echter niet gebeurde. De pvv-leider ontkende overigens dat hij dit gezegd had. Toen Hirsch Ballin volhield, riep Wilders dat hij 'belazerd' werd door de minister.¹³⁹ De door het kabinet gevreesde onrust bleef uit, de Nederlandse moslims reageerden over het algemeen laconiek. In Jordanië werd opgeroepen tot de vervolging van Wilders en een boycot van Nederlandse producten. *Fitna* maakte Wilders in elk geval bekend in de hele wereld. In december 2008 liet hij de film zien in Israël, in februari 2009 in het Amerikaanse Congres in Washington en in Rome, en in oktober van dat jaar in Londen, nadat hij bij een eerder bezoek op het vliegveld van Londen gedwongen was het land meteen weer te verlaten.

De film vormde niet alleen in Jordanië, maar ook in Nederland een aanleiding voor strafrechtelijke vervolging, al was het niet de enige. Ook na zijn pleidooi voor een Koran-verbod in *de Volkskrant* (in 2007) waren aanklachten tegen Wilders ingediend wegens belediging van bepaalde groepen en het aanzetten tot haat, discriminatie of geweld wegens ras, godsdienst of levensovertuiging. In juni 2008 besloot het Openbaar Ministerie de klachten te seponeren, omdat de beledigingen niet een groep maar een godsdienst betroffen. Toen de klagers in beroep gingen tegen deze beslissing, kregen ze van het gerechtshof in Amsterdam in januari 2009 alsnog gelijk.

Het proces kwam pas een jaar later op gang en zou na vele verwikkelingen, wraking van rechters en conflicten over getuigen uiteindelijk op 23 juni 2011 in volledige vrijspraak eindigen.¹⁴⁰ De rechtbank achtte weliswaar sommige uitspraken van de pvv-leider op de grens van het toelaatbare, maar niet strafbaar vanwege de 'context van het maatschappelijke debat waarin Wilders als politicus zijn uitspraken doet'.¹⁴¹ Het Openbaar Ministerie stemde daarmee in en ging niet in hoger beroep. Wilders had voor de rechtbank overigens niets teruggenomen. In zijn 'laatste woord' vatte hij zijn opvattingen nog eens helder en radicaal samen: 'Door heel Europa vechten de multiculturalistische elites een totale oorlog uit tegen hun bevolkingen, met als inzet de voortzetting van de massa-immigratie, uiteindelijk resulterend in een islamitisch Europa – een Europa zonder vrijheid: Eurabië.'¹⁴² Terugblikkend was hij zeer tevreden met de gerechtelijke uitspraak: 'De vrijheid van meningsuiting zegevierde... Verzet tegen islamisering is geen misdaad.'¹⁴³

Noch de reacties op *Fitna*, noch het proces brachten Wilders ertoe zijn kritiek op de islam te matigen. Tijdens een interview met de Deense televisie in juni 2009 pleitte hij voor massale verwijdering van moslims die de Europese wetten

en waarden niet accepteerden, zo nodig 'tientallen miljoenen' uit Europa.¹⁴⁴ Bij de algemene beschouwingen in de Tweede Kamer stelde hij in september 2009 de invoering voor van een 'kopvoddentaks', het door Bosma bedachte woord voor 'hoofddoekjesbelasting'. Indien vrouwen beslist dit symbool van 'een ideologie die eropuit is ons te koloniseren' wilden dragen, zouden ze er duizend euro per jaar voor moeten neertellen.¹⁴⁵ Later sprak Wilders van 'islamitisch stemvee' en 'haatpaleizen' (waarmee hij moskeeën bedoelde). 'De zeden aan het Binnenhof verwilderen', oordeelde het *Reformatorisch Dagblad*.¹⁴⁶

Electoral groei

De islam speelde ook een belangrijke rol in de campagne voor de Europese verkiezingen die op 4 juni 2009 plaatsvonden. De pvv presenteerde een uiterst beknopt verkiezingsprogram van één bladzijde waarin de islam vier keer werd genoemd. Onder het allitererende kopje 'Eurabië of Europa' eiste zij een Nederlands vetorecht over immigratie om de islamisering te stoppen.¹⁴⁷ Voorts stelde ze nog eens duidelijk dat Turkije nooit lid van de Europese Unie zou mogen worden omdat haar islamitische cultuur haaks staat op 'onze cultuur'. De pvv had ook Bulgarije en Roemenië met terugwerkende kracht willen weren en alsnog verwijderen, omdat dit 'corrupte staten' waren. Eigenlijk wilde de partij de Europese integratie beperken tot economische samenwerking. Het Nederlands parlement zou elke beslissing van 'Brussel' moeten kunnen tegenhouden.

In de campagne nam Wilders weer de islam op de korrel, alsook de 'linkse grachtengordel' die Nederland in zijn greep hield en Marokkanen massaal Nederland wilde laten binnenstromen. In een toespraak in Rotterdam kondigde hij aan de 'droom van Fortuyn' te willen vervullen en Nederland terug te veroveren op die linkse elite.¹⁴⁸ Wilders stond als lijstduwer onderaan op de kandidatenlijst, die werd aangevoerd door de Rotterdammer Madlener. Het voormalige Rotterdamse raadslid en zittend Kamerlid maakte een goede indruk in televisiedebatten. Hij hamerde niet alleen op de bekende kwesties als Turkije en de islam, maar ook op de problemen die de komst van Poolse migranten veroorzaakten.¹⁴⁹

De verkiezingsuitslag kwam zelfs voor de optimistische pvv als een verrassing. Met 17 procent van de stemmen werd ze, na het CDA, de grootste partij van Nederland en zou ze uiteindelijk zelfs evenveel zetels als de christendemocraten kunnen opeisen.¹⁵⁰ De pvv trok kiezers van zeer verschillend pluimage. Ze haalde meer dan twintig procent in 'rode' en voormalige communistische bolwerken als Reiderland en Pekela, Oostzaan en Zaanstad, maar ook in liberale gemeenten als Zandvoort en Wassenaar, in het vanouds katholieke Brabant en Limburg, en in het protestants-christelijke Edam-Volendam, waar ze met bijna veertig procent haar hoogtepunt bereikte.¹⁵¹ Haar kiezers kwamen dan ook zowel van links en rechts, van SP en (in mindere mate) PVDA, als van VVD en CDA, zodat men de pvv wel een nieuwe volkspartij zou kunnen noemen.¹⁵²

In 2010 zou de pvv haar electorale opmars voortzetten. Bij de gemeenteraadsverkiezingen in maart werd ze in Almere met bijna 22 procent de grootste partij en in Den Haag met 17 procent de op één na grootste (na de pvda). In beide gemeenten werd de lijst aangevoerd door een Tweede Kamerlid dat daar woonachtig was: in Almere De Roon, in de Hofstad Fritsma. Zodoende kon Wilders via zijn vertrouwelingen de kandidaatstelling en het optreden in de raad controleren, net zoals hij dat bij de Europese verkiezingen had gedaan. Aanvankelijk nam de pvv-leider zelf ook nog in de Haagse gemeenteraad zitting, maar al snel bleek hem dat toch te veel tijd te kosten. De angst om de controle te verliezen, speelde waarschijnlijk ook mee bij de beslissing om slechts in deze twee gemeenten aan de verkiezingen deel te nemen.

Daarnaast viel het niet mee om geschikte kandidaten te vinden.¹⁵³ Zelfs in Wilders' eigen Venlo lukte dat blijkbaar niet. In Rotterdam wilde de pvv niet de concurrentie met Leefbaar Rotterdam aangaan.¹⁵⁴ In de verkiezingscampagne kwam de pvv niet alleen in het geweer tegen de islam, maar ook tegen drugs, criminaliteit en onveiligheid – problemen die ze voor een deel tevens weet aan de immigratie uit islamitische landen. Daarnaast ijverde ze voor lagere lasten, minder dure bouwprojecten en minder subsidies voor 'linkse hobbies'.¹⁵⁵ Het hoofddoekjesverbod voor gemeenteamttenaren dat de pvv eiste, werd bij de college-onderhandelingen in beide gemeenten een belangrijk struikelblok, al was het waarschijnlijk niet de enige reden waarom de partij buiten het college van burgemeester en wethouders bleef.¹⁵⁶

Partijorganisatie?

Vlak voor de raadsverkiezingen van 3 maart 2010 was het vierde kabinet-Balkenende ten val gekomen, toen cda en pvda het niet eens konden worden over de mogelijke verlenging van de Nederlandse missie in Afghanistan. Het was wellicht de befaamde druppel in de emmer bij de voortdurend moeizaam verlopende samenwerking tussen de twee partijen. In juni 2010 zouden vervroegde Tweede Kamerverkiezingen plaatsvinden. De pvv raakte hierdoor in tijdnood, de selectie van de Kamerkandidaten was nog in volle gang, maar ging niet altijd van een leien dakje. Drie geschikt bevonden kandidaten bleken om uiteenlopende redenen onbetrouwbaar of omstreden te zijn en werden van de lijst afgevoerd.¹⁵⁷ Enkele andere kandidaten die wel in de Kamer zouden komen, bleken later een twijfelachtige reputatie te hebben – waarover hieronder meer.

De interne spanningen liepen op toen Brinkman zijn fractievoorzitter begon uit te dagen. De oud-politieman had van de zittende Kamerleden de laagste plaats op de lijst toebedeeld had gekregen. Aanvankelijk stond hij op de dertiende plaats, maar toen twee nieuwe kandidaten zich hadden teruggetrokken schoof hij door naar plaats elf. Begin mei leverde Brinkman onverhoeds op televisie en in de pers openlijk kritiek op het strakke leiderschap van Wilders.¹⁵⁸ De pvv zou te veel rond

de persoon van Wilders zijn opgebouwd, met als risico dat wanneer die zou wegvallen, de partij in grote problemen zou geraken. 'De pvv moet transparanter', vond Brinkman. 'De achterban vraagt daarom. Op elke partijbijeenkomst weer krijgen wij te horen dat mensen lid willen worden van de pvv. Fatsoenlijke mensen willen erbij horen. De pvv heeft als politieke beweging een piek bereikt. Daarom is nu het moment aangebroken om te democratiseren.'¹⁵⁹

Wilders reageerde behoedzaam op Brinkmans actie in de media. Hij vond het eigenmachtig optreden van zijn fractiegenoot zo vlak voor de verkiezingen weliswaar 'niet chic', maar gunde hem het recht op een afwijkend standpunt. Wilders gaf zelfs te kennen geen principiële bezwaren te hebben tegen een ledenpartij. 'Maar het moet niet te snel. Ik wil geen LPF-achtige toestanden. Een legitiem moment voor een interne discussie hierover is met de nieuwe fractie na de verkiezingen'.¹⁶⁰ Brinkman werkte onder meer samen met Ehsan Jami, de uit Iran afkomstige oprichter van een comité voor ex-moslims (die van hun geloof afgefallen waren). In een opiniestuk in *de Volkskrant* pleitte het tweetal ervoor dat de achterban van de pvv gehoord zou kunnen worden over het partijstandpunt ten aanzien van de AOW of de 'kopvoddentaks'.¹⁶¹

Ook al zou Wilders van Brinkman af hebben gewild, dan nog was aan diens kandidatuur voor de Tweede Kamer niets meer te doen omdat de kandidatenlijsten al waren ingediend – Brinkman had zijn aanval zorgvuldig gepland. In de aanloop naar de Kamerverkiezingen had hij voorkeurstemmen geworven om zo druk op Wilders te kunnen uitoefenen. Brinkman bleef steken op een kleine 19.000 stemmen – meer dan een kwart van de kiesdeler, waarmee hij direct was verkozen. Gezien de bijna 1,4 miljoen stemmen die op lijsttrekker Wilders waren uitgebracht, kon dit aantal evenwel niet echt worden gezien als een overtuigende aansporing van de kiezer de pvv democratischer te maken. Dit weerhield Brinkman er niet van om zijn zaak opnieuw te bepleiten. In een notitie bestemd voor de Kamerfractie werkte hij in de herfst zijn ideeën uit. Kernpunt was dat de partij, 'die niet alleen geleid wordt door 1 man maar ook nog bestaat uit 1 man', open en transparant zou worden. Dat diende te gebeuren door de fractie te 'democratiseren', hetgeen wilde zeggen dat de fractieleiden voortaan zonder toestemming van vicefractievoorzitter Agema (en vaak ook nog fractievoorzitter Wilders) de media te woord zouden kunnen staan. Verder zou de pvv volgens Brinkman langzamerhand best leden kunnen toelaten, mits ze aan bepaalde criteria zouden voldoen (om 'mensen met kwade bedoelingen' te weren). Die leden dienden dan ook invloed te krijgen 'op sommige standpunten van de partij' en op de kandidaatstelling. Daarnaast wilde hij een jongerenorganisatie mogelijk maken.¹⁶²

Eind november verwierp de Kamerfractie Brinkmans voorstellen. Om hem iets tegemoet te komen, mocht hij wel een jongerendag organiseren.¹⁶³ In Bosma had Brinkman een geharnaste tegenstander van de democratisering van de pvv gevonden. Fijntjes wees de partijideoloog hem erop dat de voorkeurstemactie weinig had opgeleverd: 'Net aan iets meer... dan 1 procent van de pvv-stemmen. 99 procent van de achterban wil dus geen negentiende-eeuwse ledenstructuur'.¹⁶⁴

Bosma rechtvaardigde de keuze voor een 'virtuele partij' of 'netwerkp partij' zonder leden in zijn in september 2010 verschenen boek. Zonder leden zou de jonge partij meteen 'een heldere lijn en een heldere leiding hebben' en alleen verantwoording schuldig zijn aan de Nederlandse kiezer, niet aan 'die vreemde, ongekozen tussenlaag die samenklit op partijbijeenkomsten en in partijbunkers'.¹⁶⁵ Volgens Bosma werden de oude partijen steeds meer beheerst door een kleine groep kaderleden die nieuwe ideeën die in de samenleving opkwamen, buiten de deur hielden en vooral hun eigen macht trachtten te versterken. 'De blik is naar binnen, niet naar buiten. De constructie van de ledenpartij werkt daarom verstorend voor de democratie.'¹⁶⁶

Zonder overheidssubsidie zouden de oude partijen nog veel meer leden verliezen en waarschijnlijk een zachte dood sterven, meende Bosma. De pvv was in feite de eerste moderne partij in Nederland, die ongehinderd door moties en amendementen van lokale afdelingen haar eigen programma's en beleid kon maken en die ter goedkeuring aan de kiezers voorleggen. In zijn ogen was ze dus uiteindelijk veel democratischer dan de oude ledenpartijen. 'De ledenloze partij betekent het toevoegen van elementen van de directe democratie aan de indirecte (representatieve) democratie', waarmee dit model naadloos in het populistische staatkundige programma past.¹⁶⁷ Een bijkomend voordeel achtte Bosma dat een partij zonder leden immuun was tegen 'vijandelijke overnames', zoals de pvda in de jaren zestig was overkomen toen de 'fanatici' van Nieuw Links massaal lid werden en de partij gingen domineren.¹⁶⁸

Het besluit om een virtuele partij te vormen, was aanvankelijk een praktische keuze geweest, maar als het aan Bosma lag, zou het model principieel gehandhaafd moeten worden. Van Brinkmans voorstellen was hij dan ook niet gediend. De pvv was het model van de toekomst, zo voorspelde hij. In plaats van een vereniging zou de pvv eigenlijk een stichting moeten worden, want dan waren leden helemaal niet meer vereist, maar helaas stond de kieswet dat niet toe – althans wanneer Bosma's partij onder haar naam 'Partij voor de Vrijheid' aan de verkiezingen wilde deelnemen.

Tweede Kamerverkiezingen 2010

De pvv daalde intussen in de peilingen van 27 zetels aan het begin van het jaar 2010 naar 17 eind mei en zelfs 15 in de eerste week van juni.¹⁶⁹ Dit kan geweten worden aan interne spanningen, maar wellicht ook aan de financiële crisis en de dreigende recessie, die de aandacht van de publieke opinie deed verschuiven van culturele naar sociaaleconomische kwesties. De verkiezingsstrijd leek daardoor een duel tussen de pvda en de vvd, de twee partijen die op dit terrein als *issue-owners* (onderwerpeigenaren) worden beschouwd. De campagnestrategen van beide partijen stevenden daar waarschijnlijk bewust op af.¹⁷⁰ De pvv legde zich daar niet bij neer en trachtte haar strijd tegen immigratie ook economisch te *framen*. Ze

eiste een onderzoek naar de kosten van wat ze de ‘massa-immigratie’ noemde. Toen de regering die eis niet inwilligde, gaf de partij het instituut Nyfer de opdracht dit onderzoek uit te voeren. Het instituut schatte de kosten voor de publieke sector – uitkeringen, huurtoeslagen, zorg, criminaliteit – globaal op ruim zeven miljard euro per jaar.¹⁷¹

In haar verkiezingsprogram besteedde de pvv meer aandacht aan sociale en economische kwesties dan in 2006.¹⁷² Het programma was langer en breder van opzet dan het vorige. De eerste twee hoofdstukken waren echter gewijd aan de corebusiness van de pvv: veiligheid, immigratie en islam. De eisen die de partij in 2006 had gesteld, werden concreter uitgewerkt, aangevuld en soms aangescherpt. Verlangde de pvv toen minder taakstraffen, nu wilde ze die helemaal afschaffen.¹⁷³ Ook de tbs zou moeten verdwijnen. In plaats van een moratorium van vijf jaar voor de bouw van moskeeën en islamitische scholen wilde de partij nu geen enkele nieuwe moskee meer toelaten en alle islamitische scholen sluiten. Immigratie vanuit islamitische landen zou ook geheel moeten stoppen, terwijl in 2006 nog een immigratiestop van slechts vijf jaar voor niet-westerse allochtonen was voorgesteld.

Het programma was dus nog meer uitgesproken anti-islamitisch dan dat wat eraan vooraf was gegaan. Het was ook nog duidelijker nationalistisch – ‘patriotisch’, zou Wilders zelf zeggen.¹⁷⁴ De partij wilde de belangen van Nederland meer aandacht geven, in Europa, bij vredesmissies en bij ontwikkelingssamenwerking; ze wilde de Nederlandse taal in de grondwet verankeren, op elk overheidsgebouw de Nederlandse vlag laten wapperen en de samenwerking met Vlaanderen versterken; en: ‘onze heroïsche vaderlandse geschiedenis mag meer in het zonnetje worden geplaatst’ in het onderwijs.¹⁷⁵ Vreemdelingen zouden, als het aan de pvv lag, meer op hun tellen moeten passen in Nederland. Ze zouden uitgewezen moeten worden indien ze een misdrijf hadden gepleegd, maar ook wanneer ze geen werk meer hadden, ze weigerden een assimilatiecontract te tekenen of na te leven, of als ze hun inburgeringsexamen niet haalden. Het ging de pvv niet alleen om islamitische vreemdelingen, want ook Poolse, Bulgaarse en Roemeense arbeidsmigranten waren niet welkom. Dat laatste standpunt kwam niet zozeer voort uit cultureel conservatisme of nationalisme, maar meer uit een soort sociaaleconomisch conservatisme: de Oost-Europese migranten ondermijnden in de ogen van Wilders en de zijnen immers niet zozeer de joods-christelijke cultuur in Nederland, maar de Nederlandse arbeidsmarkt.¹⁷⁶

Cultureel conservatisme was niet nieuw bij de pvv, maar sociaal-conservatisme wel. De partij wees in 2010 vrijwel alle hervormingen in de sociaaleconomische en financiële sfeer af: ze wilde geen verhoging van de AOW-gerechtigde leeftijd, geen versoepeling van het ontslagrecht, geen beperking van de hypotheekrenteaftrek, geen verhoging van het eigen risico in de zorg. Ook wilde ze niet meer marktwerking in de zorg toestaan. De pvv werd aldus linkser op sociaaleconomisch terrein, terwijl ze rechts bleef staan ten aanzien van culturele vraagstukken. Hiermee

boorde Wilders een gat aan in de electorale markt; volgens politicologen sprak deze combinatie een grote groep kiezers aan.¹⁷⁷

Het programma oogde in 2010 dus minder liberaal dan in 2006. Helemaal verdwenen was het liberale element echter niet. De pvv wilde nog steeds de belastingen verlagen en het aantal ambtenaren verminderen – met name de beleidsambtenaren, niet de uitvoerende ambtenaren bij politie, onderwijs en zorg. Ze wilde bovendien het rookverbod terugdraaien, op de publieke omroep en op kunstsubsidies bezuinigen, het aantal koopzondagen niet beperken en de regelgeving verminderen. Schiphol zou dankzij minder regels op milieugebied meer kunnen groeien. Dat zou men allemaal nog liberale maatregelen kunnen noemen. Alleen ter wille van de dieren streefde de partij naar meer in plaats van minder regelgeving; een verbod op ritueel slachten en afschaffing op termijn van de bio-industrie.

Op staatkundig gebied leek de pvv ook bepaald niet conservatief. Met nog meer nadruk dan in 2006 ijverde de partij in 2010 voor bindende referenda. Daarnaast wilde ze niet alleen de minister-president en de burgemeester direct door de burgers laten kiezen, maar ook de top van de rechterlijke macht en het Openbaar Ministerie.¹⁷⁸ Bovendien wilde ze de koning(in) uit de regering verwijderen en alleen nog ceremoniële taken laten vervullen. Deze voorstellen werden onderbouwd met typisch populistische argumenten: de pvv wilde 'de macht teruggeven aan de burger' en 'de dominantie van de linkse elites breken', want ze zag 'een wereld van verschil tussen wat het Nederlandse volk wil en wat de elites vinden'.¹⁷⁹ Vooral die laatste zin is een zuiver voorbeeld van populisme. De klassieke populist ziet immers zowel het volk als de elite als relatief homogene entiteiten die een bepaalde wil hebben – in tegenstelling tot pluralisten, die het volk als een bont palet van uiteenlopende belangen zien. Het meervoud van 'elites' zou wellicht twijfel aan hun homogeniteit kunnen wekken, maar de daarna gegeven voorbeelden nemen die twijfel snel weg. De elites vinden en willen volgens de pvv globaal allemaal hetzelfde, namelijk: 'de klimaattheorieën van Al Gore, de massa-immigratie, de islamisering, de Europese superstaat, de ontwikkelingshulp, de kunstsubsidies, (niet) strenger straffen; de burger snapt het en de elites niet'.¹⁸⁰

De elites zijn 'losgeslagen van de werkelijkheid', zo stelde Wilders al in de inleiding van het verkiezingsprogramma.¹⁸¹ Zijn partij had zich losgemaakt van die elites en hun ideologie, zij behoorde tot de 'gewone burgers', 'de mensen die het niet cadeau krijgen', oftewel 'Henk en Ingrid'.¹⁸² Het echtpaar Henk en Ingrid zouden in de verkiezingscampagne – en overigens ook daarna – regelmatig door Wilders en de zijnen ten tonele worden gevoerd, vaak in één adem met 'Ali en Fatima': 'Henk en Ingrid betalen voor Ali en Fatima'.¹⁸³ In de termen van de Britse politicoloog Paul Taggart zou men dit een typisch populistische metafoor kunnen noemen.¹⁸⁴ De brave, hardwerkende en (te veel) belasting betalende Henk en Ingrid vormen het 'heartland' van Nederland, dat beschermd moet worden tegen de parasiterende immigranten (al dan niet met een dubbele nationaliteit) en de elite(s). Het verkiezingsprogramma bood dus weer een combinatie van

populisme met nationalisme, conservatisme en liberalisme, maar dat liberalisme was duidelijk zwakker geworden terwijl het conservatisme naast een culturele kant ook een sociaal en 'linksig' aspect had gekregen.

Wilders wist zijn programma in de campagne weer met verve uit te dragen. Hij gaf zeer selectief interviews en reisde minder door het land dan in vorige jaren, maar kreeg toch weer veel aandacht van de media.¹⁸⁵ Uiteraard bleef hij zwaar beveiligd (volgens Bosma had de pvv-leider in 2009 nog 239 doodsb bedreigingen ontvangen).¹⁸⁶ Van de nieuwe kandidaten zorgden met name de Venlose advocate Lilian Helder en de leraar Harm Beertema ook voor publiciteit. Beiden betaalden overigens een prijs voor hun kandidatuur. Helder kreeg problemen met collega's op haar advocatenkantoor en Beertema zag zich genoopt terug te treden als bestuurslid van de Vereniging voor Beter Onderwijs.¹⁸⁷

De verkiezingsuitslag logenstrafte opnieuw de peilingen. De pvv won niet de verwachte 17 of 18 zetels, doch sleepte maar liefst 24 zetels in de wacht. Gemiddeld behaalde de partij bijna 16 procent van de stemmen, in gemeenten als Brunssum, Kerkrade en Rucphen meer dan het dubbele. In deze gemeente behaalde de pvv met 38,7 procent haar nationaal record. Ze boekte opnieuw haar beste resultaten in Limburg, West-Brabant, Flevoland en de Kop van Noord-Holland, in Oost-Groningen, de Zaanstreek en forensengemeenten rond Amsterdam, Rotterdam en Utrecht.¹⁸⁸ De aan GroenLinks verbonden electorale geograaf Josse de Voogd duidde dit patroon als 'rancune aan de randen': protest van zich misdeeld en miskend voelende perifere regio's en bedrijfstakken als land- en tuinbouw, transport, bouw en oude maakindustrie.¹⁸⁹ Hij beschrijft dit beeldend – zij het wat karikaturaal – als de sfeer van 'rolluiken, geblondeerde vrouwen, opgepimpte auto's, geglazuurde dakpannen, protserige witte hekken'.¹⁹⁰

Gegevens uit het Nationaal Kiezersonderzoek kunnen het beeld aanvullen en verfijnen. Vergeleken met andere kiezers bleken de pvv-stemmers in 2010 het meest ontevreden over het regeringsbeleid van de afgelopen drie jaar en over het functioneren van de Nederlandse democratie; ze koesterden minder vertrouwen in politieke partijen, Tweede Kamer en regering; ze hadden de meest cynische opvattingen over politici en het minste vertrouwen in hun eigen politieke invloed en effectiviteit.¹⁹¹ Hun politieke opvattingen sloten zoals te verwachten viel grotendeels aan bij het program van de pvv: allochtonen dienen zich aan te passen; illegalen moeten het land uit; asielzoekers moeten zo weinig mogelijk en moslims al helemaal niet tot ons land toegelaten worden; de overheid moet harder tegen criminaliteit optreden; Nederland geeft te veel geld uit aan ontwikkelingshulp; de Europese eenwording is veel te ver gegaan; Turkije mag geen lid worden van de Europese Unie.¹⁹² Ten aanzien van al deze onderwerpen namen de pvv-kiezers de meest vérgaande (conservatieve of rechtse) standpunten in. Op andere punten onderscheidden ze zich minder van de overige partijen. Over het homohuwelijk, de aow, kerncentrales, koopzondagen, de hypotheekrenteaftrek en belastingverlaging dachten de pvv-stemmers niet opvallend anders dan de doorsneekiezers. In een klassieke links-rechtskwestie als de inkomensverdeling namen ze een

gematigd linkse positie in, ergens tussen de kiezers van de pvdA en de ChristenUnie. De verbinding van sociaaleconomisch linkse opvattingen en sociaalcultureel rechtse ideeën bleek inderdaad te zijn aangeslagen, stelde Wilders vast. 'Wij hebben een cultureel-conservatief profiel, maar we hebben... laten zien dat we wisten in te breken op links. Zij hebben niet het patent op thema's als zorg, ww of ontslagrecht.'¹⁹³

In sociaal-demografisch opzicht onderscheidde de kiezers van Wilders zich evenmin heel duidelijk van de gemiddelde kiezer, al waren er wel verschillen. Ze leken ondervertegenwoordigd in de hogere inkomenscategorieën en onder huiseigenaren, onder bejaarden en onder vrouwen, en onder hoogopgeleide kiezers. Evenals in 2006 deed de pvv het vooral goed onder kiezers met een middeninkomen en een mavo of vbo-opleiding.¹⁹⁴ De pvv had haar electoraat uit 2006 goed vast weten te houden, terwijl ze opnieuw kiezers won die eerder thuisgebleven waren.¹⁹⁵ De laatst genoemde groep was goed voor vijf (extra) zetels. Daarnaast trok de pvv vrij veel kiezers uit de linkse hoek die in 2006 pvdA of sp gestemd hadden. Ook deze groep leverde haar vijf extra zetels op. Van het cda snoepte ze ongeveer drie zetels af, van de vvd echter slechts één – per saldo, want kiezers wisselden niet alleen van de vvd naar de pvv, maar ook vaak de andere kant op, van de pvv naar de vvd.

Gedoogpartner van het kabinet-Rutte

De pvv én de vvd waren de grote winnaars in 2010. Programmatisch waren er belangrijke verschillen, maar ook overeenkomsten. Het lag dan ook voor de hand dat ze samen zitting zouden nemen in een kabinet. Zonder een derde partner zou dat kabinet echter niet op een meerderheid in de Tweede Kamer kunnen rekenen. Wilders was bovendien weinig geneigd ministers te leveren voor een kabinet. Volgens zijn fractiegenoot Brinkman zou de partijleider geen trek hebben gehad in pvv-bewindslieden, 'die hij natuurlijk niet aan een touwtje kan houden'.¹⁹⁶ Wilders gaf de voorkeur aan de zogeheten 'Deense optie', zo genoemd omdat de Deense Volkspartij, die men als zusterpartij van de pvv zou kunnen beschouwen, een minderheidskabinet van liberalen en conservatieven gedoogde.¹⁹⁷ Het cda zou de rol van de Deense Conservatieve Volkspartij moeten spelen. De christendemocraten stonden echter niet te trappelen om aan deze wens te voldoen. Ze hadden zojuist de zwaarste nederlaag uit hun geschiedenis geleden en de helft van hun zeteltal moeten inleveren, alsmede hun politiek leider Balkenende, die vanaf 2002 premier was geweest, zien vertrekken. Bovendien leefden binnen de partij grote bezwaren tegen samenwerking met de pvv. En een coalitie van vvd, pvv en cda zou slechts over 76 van de 150 zetels in de Tweede Kamer beschikken.

Niettemin kreeg Wilders uiteindelijk zijn zin. Nadat een eerste verkenning van een rechtse coalitie van vvd, pvv en cda op de onwil van de christendemocratische partijtop was gestuit, werden besprekingen gevoerd over een zogeheten paars-plus-

coalitie van VVD, PVDA, D66 en GroenLinks. Pas toen de leiders van VVD en PVDA, Mark Rutte en Job Cohen, hadden vastgesteld dat de verschillen op economisch-financieel gebied tussen hun partijen te groot waren, kwam de door Wilders gewenste gedoogconstructie aan bod.¹⁹⁸ In september bereikten VVD, CDA en PVV overeenstemming over een gedoogakkoord dat afspraken bevatte over het vreemdelingenbeleid, veiligheid, zorg en het financieel beleid. De PVV kon voor een aantal van haar eisen de steun van CDA en VVD verwerven, zoals de invoering van minimumstraffen en van vijfhonderd 'animal cops' (politieagenten die mishandeling en verwaarlozing van dieren moeten aanpakken), beperking van de tbs en taakstraffen, extra zorg voor ouderen, strengere eisen voor huwelijksmigratie en uitzetting van strafrechtelijk veroordeelde vreemdelingen aan wie het Nederlanderschap zou worden ontnomen wanneer ze een dubbele nationaliteit hadden.¹⁹⁹ Op het gebied van staatkundige vernieuwing (die noodzakelijk was omdat 'alleen een radicale democratisering... de dominantie van de linkse elites breken' kan) had Wilders echter niet meer weten te bereiken dan de vermindering van het aantal bestuurders in gemeenten, provincies en waterschappen, en de reductie van het aantal leden van volksvertegenwoordigende organen.

Vertrekpunt van de samenwerking was dat de partijen elkaars verschil van inzicht over de islam accepteerden: voor de PVV een politieke ideologie, voor CDA en VVD een religie.²⁰⁰ Zonder dit *agreement to disagree* was er niets mogelijk geweest. De PVV trad niet tot de regering toe, maar zou het door Rutte geleide minderheidskabinet van VVD en CDA steunen op de beleidsterreinen die in het gedoogakkoord waren opgenomen. Wilders behield zich dus het recht voor het kabinet op andere onderwerpen te bestrijden – en van die ruimte zou hij meer dan premier Rutte lief was gebruikmaken. Het gedoogakkoord kreeg de goedkeuring van de fracties van de drie partijen. In de VVD was de blijheid groot dat er voor het eerst sinds 1918 weer een liberale premier aantrad. Een enkel partijlid had grote moeite met de samenwerking met Wilders; zo stapten de voormalige partijleider Joris Voorhoeve en oud-europarlementariër Gijs de Vries uit protest over naar D66. Binnen het CDA liepen de gemoederen daarentegen hoog op. Na een heftige en emotionele discussie ging een buitengewoon partijcongres van het CDA met een tweederde meerderheid akkoord. Op 14 oktober 2010 kon het kabinet-Rutte door koningin Beatrix beëdigd worden.

Als betrekkelijk geïsoleerde oppositiepartij op de rechterflank had de PVV vanaf eind 2006 weinig invloed kunnen uitoefenen; ze had veel Kamervragen gesteld en veel moties ingediend, maar zelden iets kunnen bereiken.²⁰¹ Nu zou dat veranderen, niet alleen dankzij het gedoogakkoord, maar ook door de veel grotere omvang van de Kamerfractie.²⁰² De positie van de PVV leek alleen maar sterker te kunnen worden. In de peilingen groeide ze naar 32 zetels in september 2010.²⁰³ Bij de Provinciale Statenverkiezingen in maart 2011 wist ze vaste voet aan de grond te krijgen in alle twaalf provincies en 69 zetels in de wacht te slepen – al was ze er met ruim 12 procent van de stemmen in vergelijking met de Tweede Kamerverkiezingen op achteruitgegaan. In Limburg werd ze de grootste partij en leverde

ze twee gedeputeerden in een bestuurscollege met CDA en VVD. Dankzij de succesvolle opmars in de provincies kwam de PVV in mei 2011 met tien zetels in de Eerste Kamer. Hier werd de lijst aangevoerd door het Haagse raadslid Machiel de Graaf, die met Wilders in februari alle provincies bezocht had en door hem al als mogelijke opvolger werd genoemd.²⁰⁴ Wilders zag het minister-presidentschap al naderbij komen. 'Als wij als PVV de grootste worden, kan dat en zou het voor mij een hele eer zijn. Want die ambitie heb ik zeker.'²⁰⁵

Gerommel in de gelederen

Tegelijkertijd begonnen zich echter donkere wolken samen te pakken aan de horizon. De screening van de kandidaten voor de diverse vertegenwoordigende organen had nogal eens te wensen overgelaten. De pas gekozen raads-, Kamer- en Statenleden bleken lang niet allemaal van onbesproken gedrag te zijn en vertoonden bovendien soms de neiging tegen de partijtop in te gaan. Al in december 2006 was het Kamerlid Graus in opspraak geraakt door berichten van twee vrouwen die hij zou hebben bedreigd en mogelijk mishandeld, en door onjuiste informatie die hij over zijn loopbaan zou hebben gegeven.²⁰⁶ In september 2009 kwam Brinkman in conflict met de barman van perscentrum Nieuwspoor in Den Haag, waarna hij bekende dat hij een alcoholprobleem had.²⁰⁷ Wilders liet hen niet vallen en wist de politieke schade te beperken.

Na de Kamerverkiezingen van 2010 viel dat Wilders minder gemakkelijk. Het Kamerlid James Sharpe zag zich vijf maanden na zijn verkiezing genoopt terug te treden toen bleek dat zijn bedrijf in Hongarije (een dating service) veroordeeld was voor misleiding van klanten en hijzelf in de atletiekclub waarvan hij lid was, een clubgenoot mishandeld zou hebben.²⁰⁸ In november kwam ook het Kamerlid Eric Lucassen in opspraak. Buurtgenoten in Haarlem beschuldigden hem van intimidatie en bedreiging, terwijl kort daarna bleek dat hij in 2002 als onderofficier bij de landmacht was veroordeeld wegens ontucht met ondergeschikten.²⁰⁹ Hij mocht van Wilders zijn Kamerzetel behouden, maar moest zijn woordvoerderschap voor wijken en defensie opgeven. Daarbij speelde wellicht een rol dat de PVV al haar 24 Kamerleden nodig had om het kabinet-Rutte in de Tweede Kamer aan een meerderheid te helpen. Een aantal andere Kamerleden bleek eveneens veroordelingen verzwegen te hebben, al waren deze van minder ernstige aard, zoals rijden onder invloed en overtreding van de maximumsnelheid. De ondernemer Jhim van Bommel had verzuimd te vermelden dat hij in 2006 was beboet wegens valsheid in geschrifte.²¹⁰ Wilders trok het boetekleed aan: 'Ik heb fouten gemaakt, met het checken van de kandidaten.'²¹¹

Ook maakten een aantal volksvertegenwoordigers van de PVV zich los van hun fractie, al dan niet gedwongen. De europarlementariër Daniël van der Stoep had onder invloed een aanrijding veroorzaakt en was niet meer welkom in de PVV-fractie. In Limburg trad Harm Uringa uit de Statenfractie, waar volgens hem een

richtingenstrijd woedde tussen ‘haviken’ en ‘duiven’.²¹² Tot de haviken rekende hij de fractievoorzitter, Laurence Stassen, en de vicevoorzitter, de supermarktondernemer Cor Bosman. Bosman moest zelf in januari 2012 de fractie verlaten naar aanleiding van beledigende opmerkingen die hij eerder over een PVDA-Statenlid van Turkse afkomst gemaakt had.²¹³ In een e-mail had hij deze uitgemaakt voor ‘een stuk uitgekotst halalvlees (maar dan wel van een Turks varken)’. Het bericht had voor Uringa de aanleiding gevormd om de fractie te verlaten; toen hij de e-mail later bekendmaakte, noemde Bosman hem ‘een narcistische zak die de pvv als springplank heeft gebruikt om in de Staten te komen’. Evenals Uringa weigerde Bosman zijn zetel op te geven.²¹⁴ In Noord-Brabant, Friesland en Gelderland traden eveneens pas gekozen Statenleden uit de pvv-fractie, uit onvrede over de koers, de stijl of de sfeer binnen de partij.²¹⁵ In Den Haag deden twee raadsleden hetzelfde, in Almere één.²¹⁶

Wilders had dit soort problemen willen vermijden door een strenge selectie van kandidaten én een strakke hiërarchische organisatie, waarbij de nieuwgekozen volksvertegenwoordigers werden aangestuurd en gecontroleerd door meer ervaren parlementariërs van wie de loyaliteit bewezen leek: De Roon, Fritsma, Richard de Mos, De Graaf, Stassen en – ondanks zijn soms kritische houding – Brinkman. Dit zestal verenigde het lidmaatschap van de Tweede Kamer of het Europees Parlement met een (leidinggevende) functie in de gemeenteraad (De Roon in Almere, Fritsma en De Mos in Den Haag) of in de Provinciale Staten (Stassen in Limburg, Brinkman in Noord-Holland). Ook de pas in 2010 verkozen Kamerleden Joram van Klaveren, Harm Beertema en Roland van Vliet waren in de Provinciale Staten gekomen. De formule werkte echter niet naar verwachting. De dubbelfuncties bleken in de praktijk te veel tijd en energie te vergen, zodat Fritsma, Beertema, Van Klaveren en Van Vliet zich al spoedig uit de raad respectievelijk de Staten terugtrokken.²¹⁷ Het hiërarchisch model functioneerde waarschijnlijk minder goed dan gehoopt; in de provincie werd dan ook geklaagd over een gebrek aan regie.²¹⁸

Donkere wolken?

Al deze interne problemen leverden de partij van Wilders natuurlijk negatieve publiciteit op. Daarbij kwamen de zorgen over de eurocrisis en de snel naderende golf van bezuinigingen op overheidsuitgaven die ook Nederland te wachten stond. De pvv kon als gedoogpartner niet alle verantwoordelijkheid voor impopulaire maatregelen van zich afschuiven. Wilders kon wel de schuld voor de crisis aan de door hem al lang verfoeide euro geven en Griekenland als zwakste schakel in de eurozone de zwarte piet toespelen, hij en zijn fractie lieten de regering niet vallen. In de peilingen begon de pvv eind 2011 dan ook geleidelijk te dalen. De sp leek daarvan het meest te profiteren.²¹⁹

Wilders dreigde het ook moeilijker te krijgen doordat het door hem gesteunde kabinet een nieuwe wet voor de financiering van politieke partijen voorstelde die

de partijen dwingt alle giften boven een bepaald bedrag bekend te maken – waardoor veel nu nog anonieme gulle gevers hun handen van de toch al omstreden pvv zouden kunnen aftrekken.²²⁰ De pvv, die vanwege haar besluit om geen leden in te schrijven geen aanspraak op overheidssubsidie kan maken, is afhankelijk van donaties uit binnen- en buitenland. Zij heeft altijd geweigerd hierover enige mededelingen te doen. Volgens sommige waarnemers zou de partij grote sommen geld van Amerikaanse en mogelijk Israëlische conservatieve organisaties en individuen ontvangen, maar dat soort berichten zijn speculaties zonder harde bewijzen gebleven.²²¹ Onder druk van de pvv paste CDA-minister Liesbeth Spies van Binnenlandse Zaken de wet in maart 2012 aan om het mogelijk te maken anoniem aan een partij te doneren in het geval dat de veiligheid van de schenker in gevaar zou komen door het bekendmaken van zijn of haar naam. In de Tweede Kamer noemde Brinkman dit 'broddelwerk'; hij had geen enkel vertrouwen in de voorgestelde commissie van toezicht, die moest bepalen wanneer donoren zich op anonimiteit konden beroepen.²²² Overigens zou Brinkman na zijn breuk met Wilders in maart 2012 (zie hieronder) verklaren dat de pvv 'grote bedragen' zou hebben ontvangen van met name in de Verenigde Staten gevestigde 'lobbykantoren'.²²³

Duiden deze donkere wolken op naderend noodweer en teloorgang? Tot maart 2012 leek dat een te voorbarige conclusie te zijn. De pvv was dan wat gaan rafelen aan de randen, het hart in Den Haag leek nog altijd stevig te kloppen. Wilders' positie als absoluut leider was volgens alle berichten onbetwist.²²⁴ De problemen in de Staten raakten hem niet direct – al deden ze het imago van de partij zeker geen goed, hoewel daarvan in de peilingen weinig te merken viel –, en het scheen dat hij in de Tweede Kamerfractie alles nog onder controle had. Voor hun verkiezing waren alle Kamerleden geheel afhankelijk geweest van lijsttrekker Wilders, op wiens slippen zij waren verkozen – met uitzondering van Agema en Brinkman, die voldoende voorkeurstemmen hadden vergaard. Toch was de manoeuvreerruimte van Wilders tegenover niet-functionerende of kritische fractieleden beperkt, vanwege de krappe meerderheid van 76 Kamerzetels waarop het door de pvv gedoogde kabinet-Rutte rustte. Een Kamerlid al te hard aanpakken kon hij niet, vanwege het gevaar dat die zou opstappen (zoals Wilders zelf ooit deed) en daarmee het voortbestaan van het kabinet in gevaar zou brengen.

Breuk Brinkman met Wilders

Ongetwijfeld tot grote schrik van Wilders deed dat *worst case*-scenario zich voor op 20 maart 2012, toen Brinkman uit de Tweede Kamerfractie stapte. Na de afwijzing van zijn democratiseringsvoorstellen door de Kamerfractie in november 2010 had Brinkman verklaard zich bij dit besluit neer te leggen. Veel animo voor een pvv met leden leek er ook niet te bestaan. In april 2011 was er door Oege Bakker en Geert Tomlow, twee ex-kandidaten van de pvv, een vereniging opgericht

met als doel kiezers te organiseren die lid wilden worden van de partij van Wilders. Na een half jaar was deze 'Vereniging voor de pvv' echter al weer opgedoekt, omdat zich niet meer dan dertig leden hadden aangemeld.

De relatie tussen Brinkman en de Kamerfractie kwam weer onder druk te staan toen die zich bemoeide met de organisatie van de jongerendag, die Brinkman als genoegdoening mocht beleggen. De bijeenkomst moest besloten zijn, zonder media, met maximaal tweehonderd jongeren, eiste de fractie. 'Niet acceptabel', vond Brinkman. 'Dit is weer terug naar de oude pvv, terwijl we juist een klein beetje beter op weg waren.' Hij besloot daarop de samenkomst van met de pvv sympathiserende jongeren te organiseren onder de vlag van de pvv-Statenvructie in Noord-Holland, waarvan hij voorzitter was. 'Daar heeft de Tweede Kamerfractie niets over te zeggen.'²²⁵ Op die jongerendag, die op 21 april 2012 zou worden gehouden, wilde hij handtekeningen verzamelen om bij de Kamerfractie de oprichting van een jongerenorganisatie te bepleiten.

Van die bijeenkomst met jongeren zou het echter niet komen. In maart 2012 bleek dat Brinkman ernstige meningsverschillen met Wilders had over de door de pvv opgezette website waar burgers klachten konden melden over in Nederland verblijvende Midden- en Oost-Europeanen. Brinkman vond dit 'Polen-meldpunt', dat inmiddels binnen en buiten Nederland veel opzien had gebaard, kwalijk omdat 'nette' Polen er als gevolg van de beeldvorming de dupe van zouden worden. Bovendien was arbeidsverdringing iets heel anders dan overlast door alcoholisme of criminaliteit. Brinkman leverde in een uitgelekte e-mail tussen de regels door flinke kritiek op Wilders en de strategie van provocatie van de pvv:

Als politicus ben je verantwoordelijk voor een integere politiek gebaseerd op een visie. Negatieve bijverschijnselen rondom een probleem dat je probeert op te lossen, dienen dan ook te worden vermeden... Bij de presentatie van dit meldpunt kun je niet volstaan met het in de lucht brengen van een internetsite en het uitvaardigen van een persverklaring van vier regels om vervolgens drie dagen in de media niets van je te laten horen. Dan heeft de beeldvorming reeds plaatsgevonden en loop je achter de feiten aan. Deze fouten hadden we volgens mij kunnen vermijden door de opzet en het plan eerst in de fractie te bespreken...

Wie wil regeren, moet vooruitzien. Als wij de volgende keer als betrouwbare partner deel willen uitmaken van het kabinet, moeten we wel laten zien dat we verantwoordelijk met inhoud en strategie kunnen omgaan.²²⁶

Nadat de inhoud van de e-mail bekend was geworden, bleef Brinkman de confrontatie zoeken. Hij zei in een interview dat de pvv 'pervers' in elkaar stak, omdat de kandidatenlijsten door Wilders alleen werden samengesteld. Kamerleden zouden de partijleider daarom zonder enige kritiek volgen. 'Je weet wat er gebeurt als maar één iemand het voor het zeggen heeft. Mensen die niet stevig in hun schoenen staan, zullen diegene naar de mond praten om hun eigen toekomst veilig

te stellen.²²⁷ Ook brak Brinkman een lans voor lijsttrekkersverkiezingen in de pvv, en gaf hij te kennen daaraan mee te willen doen (en dus Wilders te willen opvolgen). Door deze uitlatingen lag hij steeds moeilijker binnen de fractie. Zijn positie als oudgediende van de lichte 2006 in dit orgaan was al marginaler geworden toen Brinkman door toedoen van Bosma, zijn grote opponent, was gepasseerd voor een plek in het fractiebestuur.

Toen de Kamerfractie op 20 maart de uitgelekte e-mail over het meldpunt niet wilde bespreken, stapte Brinkman op. Tijdens de persconferentie na de breuk zei hij in de eerste plaats te zijn vertrokken omdat zijn democratiseringspogingen op niets waren uitgelopen – met andere woorden: aan de alleenheerschappij van Wilders viel niets te veranderen. Daarnaast stelde Brinkman grote moeite te hebben met de pvv-strategie om 'mensen weg te zetten' – eerst moslims, en nu ook inwoners uit Midden- en Oost-Europa. Deze aanpak leidde er volgens hem toe dat ook 'geheel geassimileerde' moslims zich tweederangsburgers voelden. Het buitensluiten van bevolkingsgroepen vond hij een heilloze weg. Ondanks deze impliciete kritiek op Wilders wilde Brinkman evenwel geen kwaad woord over de pvv-leider horen. Later zou hij bekendmaken dat Wilders er bij hem op had aangedrongen zijn zetel op te geven, maar daarvan had hij niets willen weten. 'Ik weigerde natuurlijk, ik sta mijn zelfverdiende zetel niet af.'²²⁸

Brinkman gaf op de persconferentie verder te kennen voor zijn politieke toekomst alle opties open te houden: hij wilde niet uitsluiten dat hij zich bij de vvd zou aansluiten, maar achtte het ook mogelijk een eigen partij op te richten. Hij ontkende niet dat hij contact had gehad met Rita Verdonk, maar voegde er in één adem aan toe dat het niet zijn bedoeling was om samen met haar een partij te vormen. Wat betreft hun opvatting over populisme bestond er tussen hen al veel overeenstemming. 'Populisme is voor mij de taal van het volk spreken en binnen de politiek daar ook naar handelen', zo stelde Brinkman, een uitspraak waar Verdonk ook zo voor zou kunnen tekenen. Hij kon het niet laten om Wilders vervolgens toch een sneer te geven: 'Populisme is voor mij niet over de rug van een coalitie middels ondoordachte plannetjes een paar zetels winst scoren.'²²⁹

Een dag na zijn breuk met de Tweede Kamerfractie van de pvv sloten drie leden van de fractie in de Provinciale Staten van Noord-Holland zich bij Brinkman aan. Twee Statenleden bleven de pvv trouw. De fractievoorzitters in de elf andere provincies lieten in een gezamenlijke verklaring weten geheel achter Wilders te staan. Onduidelijk is of dat ook voor alle pvv-Statenleden geldt. De toekomst zal moeten uitwijzen hoeveel steun Brinkman heeft onder de pvv-volksvertegenwoordigers in de gemeenteraden, Staten, de Eerste en de Tweede Kamer en het Europees parlement, en of de partij van Wilders zal scheuren. De eerste dagen na zijn vertrek lijkt het daar nog niet op. Onder de kiezers is de aanhang van Brinkman (nog) niet al te groot, zo bleek uit de eerste peilingen nadat hij de Kamerfractie had verlaten. Zo'n zeven procent van het pvv-electoraat en hooguit twee procent van de Nederlandse kiezers zou overwegen op hem te stemmen, wat bijzonder weinig is vergeleken bij de scores van Verdonk, toen die de vvd pas had verlaten.²³⁰ Trots

op Nederland kwam er in 2010 echter niet aan te pas, net zomin als EénNL in 2006, en dat lot zou ook een eventueel door Brinkman opgerichte en aangevoerde partij kunnen treffen – tussen de vvd en de pvv lijkt voor hem te weinig ruimte te bestaan om zich scherp te onderscheiden.

Voor Wilders was het de eerste keer dat hij een fractiegenoot zag breken met de fractie waaraan hij leiding gaf, zoals hij dat zelf in september 2004 als vvd-Kamerlid had gedaan. Hij vond het heengaan van Brinkman ‘jammer en onnodig’, en noemde het een ‘pijnlijke dag’ voor de pvv. ‘Eerlijk is eerlijk, het wordt er allemaal niet makkelijker op.’²³¹ Het spookbeeld van de LPF zal ongetwijfeld door zijn hoofd zijn gegaan. ‘Toch is het allerbelangrijkste voor mij dat we niet hetzelfde lot ondergaan als de LPF’, zo zei hij in 2007.²³² Nadat er de afgelopen tijd een tiental gemeenteraads- en Statenleden en een europarlementariër waren afgehaakt, stapte nu voor het eerst een Tweede Kamerlid op, een van het eerste uur, met in zijn kielzog drie Statenleden (van wie er een al snel weer op haar schreden terugkwam). Daarmee is Brinkmans vertrek zowel kwalitatief als kwantitatief van een andere orde: er is meer dan in eerdere gevallen sprake van een heuse afsplitsing, zij het nog altijd een kleinschalige.

Tot op zekere hoogte zijn deze voorvallen onvermijdelijk; vrijwel elke nieuwe partij heeft met fricties te maken. In tegenstelling tot de gevestigde partijen kennen de populistische nieuwkomers vaak geen beproefde formele procedures of informele mechanismen (bepaalde tradities, breed aanvaarde mores en omgangsvormen, het gezag van een *éminence grise*, kortom een dempende partijcultuur) om conflicten mee op te lossen.²³³ Duidelijk is wel dat het ledenloze model dat Wilders aanhangt en dat Bosma zo fervent verdedigt, evenmin immuun blijkt voor scheuringen als de LPF (en overigens ook de klassieke ledenpartij). Het is nog maar de vraag of de pvv ‘LPF-achtige toestanden’ kan vermijden.

Slot

Wilders heeft zich geleidelijk ontwikkeld van conservatief-liberaal parlementariër op de rechterflank van de vvd tot nationaal-populistisch leider van een eigen partij. Nationalistische en populistische opmerkingen maakte hij ook wel eens voordat hij brak met de vvd, maar pas daarna kregen ze het gewicht en de consistentie van een ideologie – zij het een ‘dunne’ of partiële ideologie. Dat geldt ook voor zijn afkeer van de islam, die langzamerhand is uitgegroeid tot een eigen ideologie rond de theorie van de Eurabische samenzwering, die hij ook voor de rechtbank heeft verdedigd. Tegelijkertijd is Wilders zichzelf gebleven: parlementariër in hart en nieren, conservatief met betrekking tot zaken als immigratie en criminaliteitsbestrijding, liberaal in zijn streven naar lastenverlichting en beperking van het overheidsapparaat, maar ook in ethische kwesties als homo-emancipatie en euthanasie – zij het bepaald niet in zijn strijd tegen de islam. Hij voelde zich schatplichtig aan Fortuyn: ‘De grond is gewoon gelegd door Pim Fortuyn... Hij

heeft voor het eerst thema's op de agenda gezet waar wij ook groot mee zijn geworden. Zonder hem was dat allemaal niet gelukt, dus ere wie ere toekomt. Al die gevoelige onderwerpen, of het nou ging over de islam of veiligheid, schoven de andere partijen het liefst onder het tapijt, maar ze moesten erover praten omdat Pim erover praatte.²³⁴

De opvattingen van Wilders over de islam en zijn kritiek op de 'multiculturalistische' politieke elite zijn in de loop der jaren radicaler geworden. Sommige wetenschappers beschouwen hem intussen als rechts-extremist en zelfs als 'prototype' van een nieuw soort fascisme.²³⁵ Ze rekken daarbij de definitie van die begrippen wel buitengewoon ver op. Het nationaal-populisme van Wilders heeft volgens de auteurs van dit boek met het nationaalsocialisme van de NSB niet veel meer gemeen dan nationalisme en een daarmee gepaard gaand sterk wij-zij-denken, waarbij de NSB toch wel heel wat verder ging dan de pvv. Wilders mag dan als partijleider autoritaire trekjes vertonen, maar daarin onderscheidt hij zich in de praktijk waarschijnlijk niet al te veel van bijvoorbeeld Abraham Kuypers of Jan Marijnissen. Belangrijker nog, Wilders wil niet zoals de NSB de parlementaire democratie vervangen door een autoritair en corporatistisch systeem, maar juist verder democratiseren door de invoering van het referendum en de directe verkiezing van bestuurders. Dat hij de toon van het politieke debat grover en scherper heeft gemaakt en de polarisatie in de politiek aanwakkert, kan men verschillend beoordelen, maar hoeft niet haaks te staan op democratische waarden en normen.²³⁶ De populistische democratie van de pvv is niet gebaseerd op overleg en consensus, maar op confrontatie en besluiten van de helft-plus-een tegen de helft-min-een. In dit opzicht wijkt hij ondanks zijn patriottisme nogal af van de Nederlandse waarden en tradities.

Hoe de toekomst van de pvv eruit zal zien, is niet eenvoudig te zeggen, zeker niet nu de gevolgen van het vertrek van Brinkman nog niet goed zichtbaar zijn. Een verlies van een aantal zetels bij de komende Kamerverkiezingen zou Wilders ongetwijfeld kunnen incasseren zonder zijn greep op de partij te verliezen. Door het ontbreken van een formele partijorganisatie zal het werven en trainen van volksvertegenwoordigers lastig blijven, maar niet onmogelijk. Via internet melden zich voldoende kandidaten, van wie sommige geschikt en andere ongeschikt zullen blijken te zijn. Informeel is er wel degelijk een organisatie opgebouwd, die weliswaar knarst en piept – zoals de boven beschreven feiten aantonen –, maar wel draait.²³⁷ Op langere termijn zou die organisatie zonder al te veel fricties geformaliseerd kunnen worden.

Institutionalisering lijkt voor elke politieke partij een voorwaarde te zijn om te overleven. Zolang Wilders aan het roer blijft staan, hoeft de pvv zich niet veel zorgen te maken over haar voortbestaan. Hoe lang dat zal zijn en wat er na het vertrek van de partijoprichter met de partij zal gebeuren, valt op dit moment echter niet te voorspellen. Brinkman wist in maart 2012 wel het antwoord: dan blijft er van de pvv weinig over. De tijd zal leren of hij gelijk krijgt.

Slot: populisten in de polder

Populisme is een dunne ideologie met een dunne traditie in Nederland. Korter kunnen we de conclusie van dit boek niet samenvatten. Deze elf woorden behoeven wel enige toelichting.

In hoofdstuk 1 werd vastgesteld dat politicologen en andere wetenschappers populisme veelal omschrijven als een dunne of partiële ideologie, of als een 'mindset', een wereldbeeld. Anders dan 'dikke' of complete ideologieën als liberalisme, anarchisme of marxisme bestaat het populisme niet uit samenhangende denkbeelden over economie, arbeid, kunst, onderwijs, ethiek, man-vrouwverhoudingen, enzovoort. Op al deze terreinen lenen populistten doorgaans de ideeën van liberalen, socialisten of andere ideologische stromingen. De ideologie van het populisme beperkt zich tot bepaalde opvattingen over de inrichting van de staat en de verhouding tussen staat en burger, of liever: tussen staat en volk. Populisme is immers afgeleid van het Latijnse *populus*, dat 'volk' betekent. In de visie van de populistten moet de hoogste macht in de staat, de soevereiniteit, bij het volk liggen. Het volk kan die macht delegeren aan gekozen vertegenwoordigers en bestuurders, maar die moeten dan wel de wil van het volk uitvoeren.

In de praktijk menen de populistten dat de macht niet bij het volk ligt, maar bij een politieke elite die haar eigen belangen en idealen najaagt ten koste van het nationaal belang en tegen de wil van het volk in. Daar willen de populistten wat aan doen. Het volk zou andere vertegenwoordigers en bestuurders moeten kiezen die wel luisteren naar wat het volk wil. Maar dat is niet voldoende: het volk moet ook structureel meer mogelijkheden krijgen om de elite te controleren, via referenda en volksinitiatieven, directe verkiezingen en eventueel terugroeping van bestuurders.

In de staatkundige visie van de populistten staat dus de kloof tussen een machtige en zelfzuchtige elite en het door haar gemanipuleerde of misleide volk centraal. Volk en elite worden beide als relatief homogene eenheden beschouwd. Die kloof moet overbrugd worden door staatkundige hervormingen. Dat is de definitie die als leidraad diende voor onze speurtocht naar populistten in Nederland. Er wordt een aantal andere kenmerken aan populistten toegeschreven die hier als secundair

of min of meer toevallig beschouwd worden. Populistische bewegingen worden vaak opgericht door charismatische persoonlijkheden. Populisten maken doorgaans meer dan andere politici gebruik van directe en beeldende, soms grove taal, en doen een beroep op emoties en op het gezond verstand van de burger. Ze richten zich niet alleen tegen de politieke elite maar soms ook tegen bepaalde etnische of religieuze minderheden, of tegen een economische elite met connecties in het buitenland. Populisten reduceren vaak het volk tot wat de Britse politicoloog Paul Taggart het 'heartland' heeft genoemd: de hardwerkende Henk en Ingrid, in de woorden van Geert Wilders; 'Ali en Fatima' horen er wat hem betreft niet bij. Het volk lijkt dan een homogeen geheel met een gemeenschappelijk belang. Voorts wantrouwen populisten vaak alle intermediaire organen en organisaties die tussen het volk en de elite staan, waaronder ook politieke partijen. Wilders gaat daarin wel erg ver, door te weigeren leden tot de pvv toe te laten. De meeste populistische partijen laten wel leden toe en gunnen die ook wel inspraak, maar hebben tevens behoefte aan sterk en zelfs charismatisch leiderschap. Deze en andere secundaire kenmerken komen echter niet noodzakelijkerwijs bij alle populisten voor.

Populisten zijn er in velerlei soorten en varianten. Vanwege het dunne karakter van hun ideologie zoeken ze meestal hun toevlucht bij andere ideologieën wanneer ze standpunten moeten innemen over economisch beleid, internationale politiek of onderwijs, zoals hierboven al vermeld. Zodoende vormen ze niet één politieke familie, maar vallen ze uiteen in verschillende stromingen: socialistische (linkse), liberale en conservatieve (rechtse) populisten. De conservatieve populisten zijn ook vaak (maar niet altijd) nationalisten, die zich niet alleen zorgen maken over de macht van het volk tegenover de eigen elite, maar ook over de onafhankelijkheid en de culturele eenheid van het volk tegenover buitenlandse invloeden. Die combinatie wordt wel 'nationaal-populisme' genoemd, maar soms is het nationalisme zo dominant dat 'populistisch nationalisme' een betere term lijkt. Het dichten van de kloof tussen volk en elite is dan eerder een middel om de nationale eenheid en onafhankelijkheid te versterken dan een doel op zich – zoals bij populisme in de hier gehanteerde betekenis. Ook bij sociaal-populisten lijkt het staatkundige programma soms meer middel dan doel.

Hoofdstuk 2 laat zien dat populisme in Nederland als zelfstandige stroming tot het einde van de twintigste eeuw eigenlijk niet voorkomt. Zoals de Leidse historicus Henk te Velde heeft opgemerkt, kent Nederland geen populistische traditie, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Verenigde Staten, Canada en vele Latijns-Amerikaanse landen. Men kan hooguit een aantal populistische momenten in verschillende politieke stromingen aanwijzen, meestal in een periode waarin het politiek bestel in een crisis verkeerde of op zijn minst ter discussie stond.

Het eerste moment kwam in de jaren tachtig van de achttiende eeuw, toen de door stadhouders en regenten bestuurde Republiek der Verenigde Nederlanden in haar voegen kraakte. Joan Derk van der Capellen tot den Pol riep het volk van Nederland op zich tegen de elite te verzetten. Men zou hem kunnen beschouwen

als een populist avant la lettre, maar wat hij precies met ‘het volk’ bedoelde bleef vaag en evenmin gaf hij duidelijk aan hoeveel macht hij het volk wilde geven. Daarmee blijft het lastig het ambigue populisme van Van der Capellen scherp te onderscheiden van het democratisch-radicalisme dat in die tijd ontstond, namelijk de visie dat burgers directe zeggenschap moeten krijgen over de inrichting van de staat, maar niet per se een homogeen geheel vormen zoals populisten stellen.

De staatkundige opvattingen van de vroege socialisten rond Ferdinand Domela Nieuwenhuis waren meer democratisch-radicaal dan populistisch. De radicale socialisten stelden in de jaren tachtig van de negentiende eeuw opnieuw het politiek bestel ter discussie en eisten niet alleen algemeen kiesrecht, maar ook directe ‘wetgeving door het volk’, dus referendum of volksinitiatief. Hun invloed was groeiende, maar niet zo groot als die van de antirevolutionairen rond Abraham Kuyper, die een eigen zuil opbouwden en daarmee een bijzonder stempel op de Nederlandse samenleving en politiek drukten. Ook Kuyper is wel een populist genoemd, vanwege zijn kritiek op de ‘liberalistische’ elite en zijn mobilisatie van ‘het volk achter de kiezers’ – in de tijd dat het kiesrecht voorbehouden was aan relatief welgestelde burgers. Door zijn afkeer van volkssoevereiniteit kan hij echter volgens de hier gebruikte definitie niet als populist beschouwd worden.

Dat geldt in mindere mate ook voor Willem Treub en andere politici van liberale huize, die zich rond 1918 tegen de (groeiende) macht van de verzuilde confessionele en sociaaldemocratische politieke partijen keerden zonder echter het volk meer macht te willen toekennen. En het geldt helemaal voor de fascist en nationaal-socialist, die in de jaren dertig niet alleen de macht van de politieke partijen, maar ook die van het parlement wilden breken. Hun nationalisme had weinig met populisme te maken.

Dankzij de verzuiling was er in Nederland erg weinig ruimte voor populistische bewegingen. Katholieke kiezers stemden trouw op katholieke kandidaten en partijen, gereformeerden op de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en seculiere arbeiders op de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) of haar opvolger, de PvdA. Pas toen de zuilen begonnen af te brokkelen, ontstond er meer ruimte. De bindingen tussen partijen, kerken, vakbonden en andere maatschappelijke organisaties werden losser, en daarmee ook die tussen partijen en burgers. Kiezers wisselden vaker van partij en bleken ook bereid nieuwe partijen hun stem te geven. In de jaren zestig kwamen nieuwe partijen in de Tweede Kamer, zoals D66 en de Boerenpartij. Beide vertoonden populistische trekjes, zij het op verschillende wijze. Terwijl D66 weinig populistische taal bezigde en zelden of nooit de termen ‘volk’ en ‘elite’ gebruikte, streefde de partij wel naar de directe verkiezing van burgemeesters en zelfs van de minister-president, en later ook naar een referendum. In de hier gehanteerde terminologie kunnen Hans van Mierlo en zijn partijgenoten daarom beter democratisch-radicaal dan populistisch genoemd worden. De Boerenpartij van Hendrik Koekoek daarentegen moest weinig hebben van volkssoevereiniteit en directe democratie, maar trachtte wel het volk met populistische retoriek te mobiliseren.

In de jaren tachtig zien we bij de Centrumpartij en de Centrumdemocraten (CD) van Hans Janmaat wel een combinatie van populistische taal en populistische eisen. Zijn populisme bleef echter ondergeschikt aan nationalisme. Zonder dat – in Nederland sinds de Tweede Wereldoorlog zeer beladen – nationalisme had Janmaat wellicht meer succes kunnen behalen, vooral toen in de jaren negentig de paarse coalitie het land bestuurde. Die coalitie van D66 met de twee traditionele uitersten, PVDA en VVD, wekte de indruk dat de gevestigde politieke partijen ‘één pot nat’ waren en politieke tegenstellingen weinig meer voorstelden. Bovendien was de positie van de grote verzuilde partijen, het CDA en in mindere mate de PVDA, door een zware nederlaag in 1994 ernstig verzwakt. De CD kon daar maar in zeer beperkte mate van profiteren. De kritiek op het vreemdelingenbeleid en op de multiculturele samenleving, de belangrijkste thema’s van de partij, leefde weliswaar bij een groeiend aantal kiezers, maar de CD slaagde er niet in het taboe op het nationalisme te doorbreken. Bovendien werden dezelfde onderwerpen op veel subtielere wijze ook aan de orde gesteld door VVD-leider Frits Bolkestein. Pas na de eeuwwisseling, toen Bolkestein was opgevolgd door de meer links-liberale en ‘multiculturalistische’ Hans Dijkstal en de CD in rook was opgegaan, ontstond er aan de rechterzijde van de Nederlandse politiek meer ruimte voor een nationalistisch getinte populistische beweging.

Niettemin viel al in de jaren negentig de opkomst van populistische partijen waar te nemen, zij het niet aan de rechterkant van het politieke spectrum. Hoofdstuk 3 laat zien hoe de Socialistische Partij (sp) populisme combineerde met socialisme. Bij haar oprichting in 1971 als ‘Kommunistiese Partij Nederland (marxisties-leninisties)’ had zij een Chinese variant van communisme (het maoïsme) nagestreefd met een populistische retoriek en strategie: ‘onder het volk begeven’, ‘naar het volk luisteren’ en ‘het volk dienen’. Een jaar later veranderde de partij haar naam in sp. Gaandeweg nam ze afscheid van maoïsme, communisme en ten slotte ook marxisme, zonder die populistische stijl en strategie los te laten. Haar linkse populisme kwam in de jaren negentig niet alleen duidelijk tot uiting in haar verkiezingscampagne – ‘Stem tegen, stem sp!’ – maar ook in haar programma’s uit die periode. Kritiek op de politieke elite ging nu gepaard met voorstellen voor meer directe democratie. Tegen de eeuwwisseling schoof de partij onder leiding van Jan Marijnissen meer op in sociaaldemocratische richting en ging zij zich nadrukkelijk richten op deelname aan het openbaar bestuur, zonder haar populistische opvattingen en stijl helemaal los te laten. De opvolgers van Marijnissen, Agnes Kant en Emile Roemer, zetten die koers in feite voort.

Daarnaast ontstonden in de jaren negentig op lokaal niveau vormen van populisme in de vele partijen die leefbaarheid als uitgangspunt namen. In hoofdstuk 4 wordt de ontwikkeling geschetst van Leefbaar Hilversum en Leefbaar Utrecht, de twee partijen die samen de basis vormden voor de partij Leefbaar Nederland. Henk Westbroek, de welbespraakte maar ook grofgebekte aanvoerder van Leefbaar Utrecht, kan als prototype van een populistisch politicus gezien worden. Hij bleef een buitenstaander die felle kritiek spuide op het ‘establishment’ in de Domstad,

ook toen zijn eigen partij daar via drie wethouders toe behoorde, en vertrok na acht jaar raadslidmaatschap teleurgesteld uit de politiek. Jan Nagel, zijn Hilversumse evenknie, bleek uit ander hout gesneden. Toen de door hem geleide partij Leefbaar Nederland aan interne twisten ten onder ging, richtte hij achter elkaar nog drie nieuwe partijen op, waarvan de laatste zich nu 50PLUS noemt. 50PLUS boekte bij de Provinciale Statenverkiezingen in 2011 zoveel succes, dat haar oprichter kon terugkeren naar de Eerste Kamer die hij 28 jaar eerder als PVDA-lid had verlaten.

Leefbaar Nederland leek begin 2002 nog electoraal zeer veelbelovend te zijn dankzij zijn mediagenieke lijstaanvoerder Pim Fortuyn. De partij wist zich echter nooit helemaal te herstellen van zijn stormachtige vertrek in februari, drie maanden voor de Tweede Kamerverkiezingen. Ze haalde slechts twee zetels in mei 2002 en verdween bij de verkiezingen van januari 2003 weer uit de Kamer. Het was wel de meest zuivere populistische partij die tot de Tweede Kamer is doorgedrongen; andere ideologieën speelden nauwelijks een rol. Dat zal overigens ook (mede) het geringe succes van Leefbaar Nederland kunnen verklaren: zonder Fortuyn miste de partij niet alleen een charismatisch lijsttrekker, maar ook een aansprekend thema, zoals de islam of het vreemdelingenbeleid. Daar kwam geen ander issue voor in de plaats, afgezien van de staatkundige hervormingen, die voor de meeste kiezers doorgaans niet zo hoog op de agenda staan. Populistische partijen hebben concrete kwesties nodig om de kloof tussen het volk en de elite zichtbaar te maken, anders blijft hun staatkundig program een abstract betoog waar maar weinig kiezers warm voor lopen.

Leefbaar Nederland bleef in de schaduw van de Lijst Pim Fortuyn (LPF) staan, die op 15 mei 2002, negen dagen na de moord op haar oprichter en naamgever, met 26 zetels in de Kamer kwam. Het hoofdstuk over de persoon Fortuyn en zijn partij vormt in zekere zin het substantiële middenpaneel van dit boek en steekt qua omvang enigszins boven de andere uit. Zoals de naam van de LPF al aangeeft, waren persoon, ideologie en politieke beweging in deze partij nauw met elkaar verweven. De persoonlijke ervaringen van Fortuyn, die zich voortdurend miskend en buitengesloten voelde door de politieke en culturele elite in Nederland, voedden zijn politieke afkeer van het establishment en zijn ontwikkeling in populistische richting. Als buitenstaander met een buitengewone missie kan Fortuyn geheel volgens de theorie van de Duitse socioloog Max Weber een charismatisch leider genoemd worden, met inbegrip van de messianistische religieuze connotaties van het begrip 'charisma'. Hij wist zodoende het taboe op nationalisme te doorbreken en buiten de kring van xenofobe migrantenhaters brede aanhang te verwerven in alle politieke en sociale milieus – zij het relatief meer bij onkerkelijke en laag-opgeleide kiezers in de grote steden.

Daarbij profiteerde Fortuyn van een gunstige 'gelegenheidsstructuur' of *political opportunity structure*, zoals dat in de politicologie heet. De paarse coalitie had na acht jaar haar glans verloren. Zijn verwijzing naar de 'puinhopen van paars' was weliswaar overdreven en pathetisch, maar vond toch weerklank bij veel kiezers.

Daarnaast leek de terreuraanval van islamitische fundamentalisten op 11 september 2001 de kritiek van Fortuyn op de islamitische cultuur een haast profetisch karakter te geven. Profetisch en charismatisch leiderschap gaan zelden samen met een doeltreffende en duurzame organisatie. Als de leider wegvalt, staan er meestal geen opvolgers klaar die met succes in zijn voetsporen kunnen treden. De korte maar heftige geschiedenis van de LPF laat zien waar de gebrekkige institutionalisering toe kan leiden: interne twisten op elk niveau die niet door een overkoepelend gezag beheerst kunnen worden. Die geschiedenis wordt in hoofdstuk 5 beschreven, nadat de biografie en het gedachtegoed van Fortuyn zijn geschetst.

Met de LPF verdween echter niet het onbehagen van veel burgers over de multiculturele samenleving en hun perceptie van een kloof tussen het nationalistische volk en de multiculturele en kosmopolitische elite die Fortuyn welsprekend had verwoord – en wellicht ook gestimuleerd. Fortuyn bleef niet zonder politieke erfgenamen. Zowel Rita Verdonk als Geert Wilders verwezen naar hem en combineerden nationaal-populistische opvattingen met een conservatief getint liberalisme. Verdonk kan zelfs worden beschouwd als een schoolvoorbeeld van een populistisch leider, zoals hoofdstuk 6 laat zien. Ze genoot grote persoonlijke populariteit, maar was geen charismatisch leider in de zin van Weber. Wel had zij, evenals de meeste charismatische leiders, moeite een duurzame organisatie op te bouwen. Felle interne strijd aan de top maakte de beweging eigenlijk al kapot terwijl ze nog in de steigers stond. Trots op Nederland leek in de opiniepeilingen van 2008 op weg om de grootste partij van Nederland te worden, maar haalde uiteindelijk in 2010 niet eens de kiesdrempel.

De pvv wist tot 2012 het lot van LPF en Trots op Nederland te ontlopen. Dankzij een strakke controle over zijn formeel ledenloze partij kon Wilders interne conflicten en ‘LPF-achtige toestanden’ vermijden – al ontstonden na de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 en de Statenverkiezingen van 2011 wel de eerste scheuren in zijn informele organisatie, met name op provinciaal niveau. De breuk met Brinkman in maart 2012 kon hij echter niet voorkomen. De gevolgen daarvan laten zich op dit moment nog niet voorspellen. Wilders was overigens veel minder dan Fortuyn en zelfs minder dan Verdonk een buitenstaander in de politiek. Zoals in hoofdstuk 7 beschreven wordt, ontwikkelde hij zich geleidelijk van een conservatieve liberaal op de rechterflank van de Tweede Kamerfractie van de vvd tot een nationaal-populist. Hij ging veel verder dan Fortuyn en Verdonk in zijn kritiek op de islam. Men zou bij hem en medestanders als Bosma wellicht van anti-islamisme als (dunne) ideologie kunnen spreken. Dit anti-islamisme zou in theorie op gespannen voet met het populisme kunnen staan. Terwijl Verdonk als zuivere populist verklaarde de bouw van nieuwe moskeeën in een gemeente af te wijzen omdat ‘de mensen in het land vinden dat er genoeg moskeeën zijn’, zou Wilders naar alle waarschijnlijkheid tegen moskeeën blijven strijden, ook als 90 procent van de bevolking een andere mening zou huldigen. Of de hele pvv-fractie hem daarin zou volgen, is een andere vraag.

Ondanks toenemende interne problemen blijft het mogelijk dat de pvv zich een duurzame plaats in het Nederlandse partijstelsel weet toe te eigenen. Echter ook als de partij van Wilders uiteen zou vallen en alsnog het lot van de LPF en Trots op Nederland zou delen, lijkt het onwaarschijnlijk dat daarmee haar nationaal-populistische denkbeelden uit de hoofden van haar aanhangers zullen verdwijnen. De kans is groter dat dan een nieuwe partij het vaandel zal overnemen, of dat Trots op Nederland misschien een doorstart zal maken. De voedingsbodem voor de nieuwe politieke stroming blijft immers voorlopig bestaan: de politieke elite en de gevestigde partijen denken toch anders over immigratie, Europese integratie en multiculturalisme dan een groot deel van de bevolking.¹ De integratie van immigranten zal ook de komende decennia als probleem op de politieke agenda blijven staan. De eurocrisis en haar (financiële) gevolgen zouden bovendien de afkeer van de Europese Unie nog verder kunnen versterken.

Al met al lijkt het populisme, vooral in zijn nationalistische variant, in Nederland langzamerhand een politieke traditie te gaan worden. We zouden het nog een dunne traditie kunnen noemen, omdat deze nog niet sterk verworteld is in de samenleving; de Populistische Omroep telt nog weinig leden, om maar een voorbeeld te noemen. Nationaal-populistische denkbeelden zijn nog niet van de ene generatie aan de volgende doorgegeven, zoals in de liberale, sociaaldemocratische en christelijke stromingen in Nederland sinds de negentiende eeuw is gebeurd. Die continuïteit wordt ook ondergraven door de moeizame relatie die met name rechtse populistten met organisatie hebben. Fortuyn, Verdonken Wilders hadden elk gekozen voor een eigen organisatietype; respectievelijk een partij met grote ledeninvloed (congressen met spreek- en stemrecht voor alle aanwezige leden, die daarmee direct betrokken waren bij het opstellen van de kandidatenlijsten), een beweging (die na verloop van tijd toch de structuur van een traditionele partij kreeg) en een ledenloze partij. De organisatorische modellen mochten dan verschillen, de overheersende positie van de partijleider was vergelijkbaar, zowel in de LPF, Trots op Nederland, als in de pvv. Die dominantie lijkt dan ook een van de belangrijkste redenen te zijn dat het in geen van de organisatorische varianten is gelukt te voorkomen dat er scherpe conflicten ontstonden die gepaard gingen met het afhaken van leden en volksvertegenwoordigers. Vanzelfsprekend komen ook in de gevestigde partijen tweespalt en ruzies voor, maar deze organisaties kunnen toch meer dan de populistische nieuwkomers terugvallen op beproefde procedures en een dempende partijcultuur.

Wellicht zal het in Nederland nooit tot een sterke en duurzame populistische traditie komen. De continuïteit is zelfs in de Verenigde Staten en Canada, waar al veel langer een populistische politieke praktijk bestaat, niet al te groot. Nederland gaat in elk geval meer op die landen lijken, zou men kunnen stellen.

Niet alleen in Nederland, maar in bijna alle West- en Oost-Europese landen zijn in de afgelopen decennia nationaal-populistische partijen opgericht en in het parlement gekomen, soms ook in de regering. In België, Frankrijk, Noorwegen

en Oostenrijk vormden het Vlaams Blok (later Vlaams Belang genoemd), het Front National, de Fremskrittspartiet respectievelijk de Freiheitliche Partei Österreichs (FPÖ) onder leiding van Jörg Haider al in de jaren tachtig een belangrijke factor in de politiek.² In de jaren negentig verwierven de Lega Nord in Italië en de Danske Folkeparti in Denemarken groeiende invloed, terwijl de reeds vrij invloedrijke Schweizerische Volkspartei in Zwitserland onder leiding van Christoph Blocher steeds meer het nationaal-populisme ging omhelzen.³ Na 2000 zouden ook in Finland, Zweden, Polen, Slowakije en Griekenland populistische partijen een rol gaan spelen.⁴ Slechts in enkele landen, zoals Duitsland, Groot-Brittannië en Spanje, bleven nationaal-populistische partijen een marginaal bestaan leiden. Het kiesstelsel maakte het in die landen niet gemakkelijk; daarnaast misten deze partijen wellicht ook geschikte leiders, of stelden ze zich te extreem op. In de meeste landen ging het linkse of sociaal-populistische partijen minder goed af dan de rechtse nationaal-populisten. Alleen in Duitsland was het andersom – ongetwijfeld een erfenis van het bruine verleden: elke vorm van nationalisme was taboe na de ervaring van twaalf jaar nationaalsocialistische dictatuur.

De nationaal-populistische partijen in Europa vormen geen gemeenschappelijke fractie in het Europees Parlement en zijn niet aangesloten bij een Populistische Internationale: die bestaat niet. Ze noemen zichzelf niet graag populistisch (in een aantal gevallen wel nationalistisch), omdat populisme ook buiten Nederland synoniem wordt geacht met demagogie of opportunisme. De genoemde partijen vertonen vele overeenkomsten; zij veroordelen allemaal de multiculturele elite en het in hun ogen veel te tolerante vreemdelingenbeleid in hun land. Ze eisen over het algemeen strengere straffen voor criminelen. Ze denken veelal kritisch of sceptisch over de Europese integratie, al zijn hierin varianten waar te nemen. Over sociaaleconomisch beleid en andere kwesties verschillen ze vaker van mening.

Nederland is dus een normaal Europees land geworden, zou men kunnen zeggen: het heeft naast liberale, sociaaldemocratische, christendemocratische en groene partijen nu ook een nationaal-populistische en zelfs een sociaal-populistisch getinte partij. Nederlandse nationaal-populisten koesterden veelal liberale opvattingen, wat niet zo vreemd is gezien de liberale afkomst van Wilders en Verdonk, en de affiniteit met het liberalisme die Fortuyn na zijn vertrek uit de PVDA tentoonspreekte. Nederland kent nauwelijks populistische partijen van conservatieve of christendemocratische afkomst. Linkse sociaal-populisten konden vanouds terecht bij de SP, ook al is die geleidelijk minder populistisch geworden. Zoals in hoofdstuk 7 is geschetst, is de PVV in sociaaleconomisch opzicht echter minder liberaal geworden en meer met de SP gaan concurreren. In haar benadering van de islam is de PVV ook naar Europese maatstaven weinig liberaal. De qua herkomst bepaald niet liberale leider van het Vlaams Belang, Filip Dewinter, vond het Koranverbod dat Wilders verlangde, veel te ver gaan.⁵ Meer dan elders in Europa lijkt anti-islamisme bij Wilders *cum suis* een ideologisch karakter te hebben gekregen.

Er dringt zich een vergelijking op met de ARP van Abraham Kuyper. Zoals Kuyper de geest van de Franse Revolutie in Europa zag oprukken en haar een halt

wilde toeroepen, zo tracht Wilders de opmars van de islam te stuiten. De vergelijking moet echter niet te ver doorgetrokken worden, omdat de islam immers weinig gemeen heeft met het areligieuze gedachtegoed van de Franse Revolutie. Niettemin zou de ontwikkeling van ARP en van PVV een parallel kunnen vertonen. De antirevolutionairen hielden decennia lang vast aan hun principes, maar deden uiteindelijk water bij de wijn. Na ongeveer tachtig jaar accepteerden ze tot op zekere hoogte de beginselen van de Franse Revolutie: individuele vrijheid (ook op ethisch gebied, zij het met voorbehoud over kwesties als abortus en euthanasie), formele gelijkheid, de scheiding tussen kerk en staat, en de parlementaire democratie.⁶ Zal de PVV deze weg eveneens gaan en rond 2086 de islam als deel van de Nederlandse cultuur en identiteit accepteren?

Het beantwoorden van deze vraag vergt te veel van onze politieke fantasie. *La pensée nous laisse rêveurs*, de gedachte stemt ons tot nadenken, en dat is ook de bedoeling van dit boek. We hebben niet getracht een pleidooi voor populisme te houden en evenmin ertegen te waarschuwen. Er zijn al voldoende boeken en pamfletten gewijd aan de voor- en (vooral) nadelen van populisme; het wij-zij-denken is niet alleen voorbehouden aan politici. Hier is getracht dat te vermijden; maar of het gelukt is, kan beter beoordeeld worden door de lezer.

Noten

Inleiding

¹ G. Ionescu en E. Gellner, 'Introduction', in: G. Ionescu en E. Gellner (red.), *Populism. Its meanings and national characteristics* (Londen 1969), 1-5, aldaar 1; zie ook D. van Reybrouck, *Pleidooi voor populisme* (Amsterdam en Antwerpen 2008), 58.

² De alliteratie van populisme en polder, die ook in de titel van dit boek voorkomt, is eerder bedacht. In 2003 verscheen een korte beschouwing in het maandblad van de Wiardi Beckman Stichting; A. Scalzo, 'Staar je niet blind op het polder-populisme', *Socialisme en democratie* 60 (5/6) (2003), 5-6. Nog iets eerder verscheen echter P. Lucardie, 'Polder oder Populismus', *Berliner Republik* 4 (5) (2002), 78-83.

³ A. van der Zwan, *De uitdaging van het populisme* (Amsterdam 2003); R. Cuperus, *De wereldburger bestaat niet. Waarom de opstand der elites de samenleving ondermijnt* (Amsterdam 2009); M. van Rossem, *Waarom is de burger boos? Over hedendaags populisme* (Amsterdam 2010); A. Pechtold, *Henk, Ingrid en Alexander* (Amsterdam 2012); M. Fennema, *Geert Wilders, tovenaarsleerling* (Amsterdam 2010); D. Pels, *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy* (Amsterdam 2003); idem, *Het volk bestaat niet. Leiderschap en populisme in de mediademocratie* (Amsterdam 2011); B. Heijne, *Moeten wij van elkaar houden? Het populisme ontleed* (Amsterdam

2011); Van Reybrouck, *Pleidooi voor populisme*.

⁴ Van Rossem, *Waarom is de burger boos?*, 21 en tekst omslag boek.

⁵ A.C. Zijderveld, *Populisme als politiek drijfzand* (Amsterdam 2009), 74 en 78.

⁶ R. Riemen, *De eeuwige terugkeer van het fascisme* (Amsterdam 2010), 55 en 59.

⁷ Zie onder meer H. te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010), 245-262; K. Vossen, 'Van marginaal naar mainstream? Populisme in de Nederlandse geschiedenis', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 127 (te verschijnen in het voorjaar van 2012); C. Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe* (Cambridge 2007); S.L. de Lange, *From Pariah to Power: The Government Participation of Radical Right-Wing Populist Parties in West European Democracies* (Antwerpen 2008). We zouden hier ook jongere wetenschappers kunnen noemen die proefschriften op dit gebied voorbereiden of zojuist voltooid hebben, zoals Jasper Muis (Vrije Universiteit), Tim Houwen (Radboud Universiteit) en Stijn van Kessel (Sussex University).

⁸ H.J. Schoo, 'Het ene populisme is het andere niet', *Socialisme en democratie* 60 (10/11) (2003), 84-88, aldaar 87.

⁹ Onder meer door Ph. van Praag, 'De LPF-kiezer: rechts, cynisch of modaal?' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2001 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*

(Groningen 2003), 96-116; J.M. van Holsteyn, G.A. Irwin en J.M. den Ridder, 'In the eye of the beholder: the perception of the List Pim Fortuyn and the parliamentary elections of May 2002', *Acta Politica* 38 (1) (2003), 69-87; W. van der Brug, 'How the LPF fuelled discontent: empirical tests of explanations of LPF support', *Acta Politica* 38 (1) (2003), 89-106; E. Bélanger en K. Aarts, 'Explaining the rise of the LPF: issues, discontent and the 2002 Dutch election', *Acta Politica* 41 (1) (2006), 4-20. Ook in de publicaties over het Nationaal Kiezersonderzoek wordt aandacht besteed aan het electoraat van LPF en PVV; zie bijvoorbeeld J.J.M. van Holsteyn en J.M. den Ridder, *Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21^e eeuw* (Amsterdam 2005); K. Aarts, H. van der Kolk en M. Rosema (red.), *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006* (Utrecht 2007); H. Schmeets (red.), *Verkiezingen: Participatie, Vertrouwen en Integratie* (Den Haag, 2011); zie voorts P. Kanne, *Gedooigdemocratie. Heeft stemmen eigenlijk wel zin?* (Amsterdam 2011).

¹⁰ H. Beunders, 'Kijken vanuit het struikgewas', *De Groene Amsterdammer* (19 mei 2011), 58-61, aldaar 61.

¹¹ Ibidem.

¹² Zie bijvoorbeeld D.J. Wolffram, 'Populisme verleden tijd?', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 127 (te verschijnen in het voorjaar van 2012).

Hoofdstuk 1

¹ G. Geerts en H. Heestermans (red.), m.m.v. C. Kruyskamp, *Van Dale groot woordenboek der Nederlandse taal* (11de druk; Utrecht en Antwerpen 1984), 2224.

² Zie bijvoorbeeld: K. Abts en S. Rummens, 'Populism versus democracy', *Political Studies* 55 (2007), 405-424; of: A.C. Zijderfeld, *Populisme als politiek drijfzand* (Amsterdam 2009); nog scherper is R. Rieën, *De eeuwige terugkeer van het fascisme* (Amsterdam en Antwerpen 2010).

³ Een (zeer genuanceerd) pleidooi voor populisme vindt men bij R. Cuperus, *De wereldburger bestaat niet. Waarom de opstand der elites de samenleving ondermijnt* (Amsterdam 2009), 99-126, en bij D. van Reybrouck, *Pleidooi voor populisme* (Amsterdam en Antwerpen 2008).

⁴ J.D. Hicks, *The populist revolt. A history of the Farmers' Alliance and the People's Party* (Minneapolis 1931; herdruk Lincoln 1961), 238-239.

⁵ Hicks, *The populist revolt*, 441.

⁶ M. Kazin, *The populist persuasion. An American history* (New York 1995).

⁷ Zie A.E. van Niekerk, *Populisme en politieke ontwikkeling in Latijns Amerika* (Rotterdam 1972).

⁸ A. Walicki, 'Russia' in: G. Ionescu en E. Gellner (red.), *Populism. Its meanings and national characteristics* (Londen 1969), 62-96; F. Venturi, *Roots of revolution. A history of the populist and socialist movements in nineteenth century Russia* (Londen 1960).

⁹ De Populistische Omroep Nederland (PopNed.nl) werd in november 2008 opgericht door Ronald Sörensen, tevens een van de oprichters van Leefbaar Rotterdam en sinds 2011 senator voor de PVV, en de Groningse historicus Ronald Kaatee. Al gauw werd de omroep overvleugeld door PowNed en Wakker Nederland (WNL) en begon deze een slapend bestaan te leiden. Toen PowNed en WNL niet beantwoordden aan de verwachtingen van de populistten, begon PopNed.nl in 2010 opnieuw leden te werven; eind 2011 telde de omroep circa 1600 leden (interview met Ronald Kaatee, 30 november 2011; zie ook www.popned.nl, geraadpleegd op 12 januari 2012).

¹⁰ Kazin, *The populist persuasion*, 5; R.S. Jansen, 'Populist mobilization: A new theoretical approach to populism', *Sociological Theory* 29 (2) (juni 2011), 75-96.

¹¹ J. Jagers, *De Stem van het Volk! Populisme als concept getest bij Vlaamse politieke partijen* (Antwerpen 2006), 56; F. Decker, 'Die populistische Herausforderung. Theoretische und ländervergleichende Perspektiven' in: F. Decker (red.), *Populismus. Ge-*

fahr für die Demokratie oder nützliches Korrektiv? (Wiesbaden 2006), 9-32.

¹² Kazin, *The populist persuasion*, 1; Jansen, 'Populist mobilization', 83-84.

¹³ K. Hawkins, 'Is Chávez populist? Measuring populist discourse in comparative perspective', *Comparative Political Studies* 42 (2008), 1040-1067. In de ogen van deze Amerikaanse politicoloog is een ideologie per definitie expliciet en is het daarom beter te spreken van een wereldbeschouwing of geestesgesteldheid (*mindset*).

¹⁴ Zie voor een vergelijking van het populisme in Europa en Latijns-Amerika: C. Mudde en C. Rovira Kaltwasser (red.), *Populism in Europe and the Americas: threat or corrective for democracy?* (Cambridge en New York 2012). Een beknopte samenvatting van deze bundel is in 2011 verschenen als Kellogg Working Paper: zie C. Mudde en C. Rovira Kaltwasser, 'Voices of the peoples: populism in Europe and Latin America compared', te vinden op: kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WP_2011.shtml (geraadpleegd op 15 juli 2011); zie ook K. Hawkins, *Venezuela's Chavismo and populism in comparative perspective* (Cambridge en New York 2010), 195-199.

¹⁵ P. Lucardie, 'Tussen establishment en extremisme: populistische partijen in Nederland en Vlaanderen', *Res Publica* 52 (2010), 149-172.

¹⁶ In Nederland zijn dat in elk geval de historici René Cuperus, Maarten van Rossem, Koen Vossen en Hans Wansink, evenals de politicologen André Krouwel en Ruud Kooie en de socioloog Dick Pels; zie Cuperus, *De wereldburger bestaat niet*, 99-126; M. van Rossem, *Waarom is de burger boos? Over hedendaags populisme* (Amsterdam 2010), 28-29; K. Vossen, 'Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk?', *Res Publica* 51 (2009), 437-465; H. Wansink, *De erfenis van Fortuyn. De Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers* (Amsterdam 2004), 28-29; A. Krouwel, 'Populisme en politiek cynisme', *Civis Mundi* 43 (2) (juli 2004), 94-99; R.A. Koole, *Politiek en tegenpolitiek in de Nederlandse politiek. Politici, journalisten en wetenschappers in de ban van*

het populisme (Leiden 2006), 8-9; D. Pels, *Het volk bestaat niet. Leiderschap en populisme in de mediademocratie* (Amsterdam 2011).

¹⁷ D. Pels, *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy* (Amsterdam 2003), 25-32.

¹⁸ Zie over dit onderscheid ook R.R. Barr, 'Populists, outsiders and anti-establishment politics', *Party Politics* 15 (2009), 29-48.

¹⁹ Zie voor nadere analyse van het democratisch radicalisme: A.P.M. Lucardie, 'Op zoek naar zusterpartijen. D66 en het democratisch radicalisme in West-Europa' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 1993 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1994), 200-228.

²⁰ Bijvoorbeeld Pim Fortuyn, die volgens de meeste waarnemers toch zeker als populist beschouwd kan worden; zie verder hoofdstuk 5 in dit boek.

²¹ Zo ook A. Stewart, 'The social roots' in: Ionescu en Gellner (red.), *Populism*, 180-196; en M. Wieviorka, *La démocratie à l'épreuve. Nationalisme, populisme, ethnicité* (Parijs 1993), 86-87.

²² Waarschijnlijk het eerst in Frankrijk; zie P. Milza, 'Le Front National: droite extrême ... ou national-populisme?' in: J.F. Sirinelli (red.), *Histoire des droites en France*, I (Parijs 1992), 691-732; P.A. Taguieff, 'La doctrine du national-populisme en France', *Études* 364 (1986), 27-46.

²³ Hawkins, *Venezuela's Chavismo*, 61-62, 214; zie ook Mudde en Rovira Kaltwasser, 'Voices of the Peoples', 18-20.

²⁴ Zie over de PDS V. Neu, 'Linkspartei. PDS (Die Linke)' in: F. Decker en V. Neu (red.), *Handbuch der deutschen Parteien* (Wiesbaden 2007), 314-328; zie voorts G. Voerman, 'Linkspopulismus im Vergleich. Die niederländische Socialistische Partij und die deutsche Linke' in: F. Wielenga en F. Hartleb (red.), *Populismus in der modernen Demokratie. Die Niederlande und Deutschland im Vergleich* (Münster 2011), 179-204.

²⁵ Dat geldt met name voor de uitspraken van Oskar Lafontaine, in 2005 een van de twee voorzitters van de nieuwe formatie; zie bijvoorbeeld O. Lafontaine, *Politik für alle*.

Streitschrift für eine gerechte Gesellschaft (Berlijn 2005), 164.

²⁶ Over Dedecker zie T. Pauwels, 'Explaining the success of neoliberal populist parties: the Lijst Dedecker', *Political Studies* 58 (2011), 1009-1029. Zie voor Verdonk hoofdstuk 6 van dit boek.

²⁷ P. Taggart, *Populism* (Buckingham 2000), 95-98.

²⁸ Hawkins, *Venezuela's Chavismo*, 214.

²⁹ Vossen, 'Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk?', 440.

³⁰ Zie bijvoorbeeld: D. Albertazzi en D. McDonnell, 'The Lega Nord back in government', *West European Politics* 33 (2010), 1318-1340; K.R. Luther, 'Of goals and own goals: a case study of rightwing populist party strategy for and during incumbency', *Party Politics* 17 (2011), 453-470.

³¹ *Proyecto de Constitución Nacional, Título I Principios fundamentales*, en *Proyecto de Constitución Nacional, Título III, De los Deberes, Derechos Humanos y Garantías*, in het bijzonder artikel 70-74; online: www.analitica.com/constituyente/nueva (geraadpleegd op 25 september 2011).

³² Zie voor een enthousiaste beschrijving bijvoorbeeld G. Eekhaut, 'Chávez en Venezuela: een nieuwe soort democratische revolutie?', *Civis Mundi* 45, 1 (2006), 42-45; genuanceerd is de conclusie van S. Ellner en D. Hellinger, 'Conclusion: the democratic and authoritarian directions of the *Chavista* movement' in: S. Ellner en D. Hellinger (red.), *Venezuelan politics in the Chávez era. Class, polarization, and conflict* (Londen 2003), 215-228; ronduit negatief is: K. Hawkins, 'Populism in Venezuela: the rise of Chavismo', *Third World Quarterly* 24 (2003), 1137-1160.

³³ De Vlaamse politicologen Koen Abts en Stefan Rummens noemen populisme dan ook 'proto-totalitair'; zie Abts en Rummens, 'Populism versus democracy'.

³⁴ Zie M. Weber, 'Die drei reinen Typen der legitimen Herrschaft' in: J. Winckelmann (red.), *Max Weber, Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre* (Tübingen 1968), 475-488; zie voorts D. Madsen en P.G. Snow, *The charismatic bond: political beha-*

vior in time of crisis (Cambridge MA 1991), 11-35.

³⁵ Zie voor een uitgebreide analyse van de populistische stijl het fraaie proefschrift van de Belgische politicoloog J. Jagers, *De Stem van het Volk!* (Antwerpen 2006).

³⁶ Zie N. Mayer, 'The French National Front' in: H.G. Betz en S. Immerfall (red.), *The new politics of the right: neo-populist parties and movements in established democracies* (New York 1998), 11-26; M. Riedlsperger, 'The Freedom Party of Austria: From Protest to Radical Right Populism' in: ibidem, 27-44; M. Swyngedouw, 'The extreme right in Belgium: Of a non-existent Front National and an omnipresent Vlaams Blok' in: ibidem, 59-76; O. Mazzoleni en D. Skenderovic, 'The rise and impact of the Swiss People's Party: challenging the rules of governance in Switzerland' in: P. Delwit en P. Poirier (red.), *Extrême droite et pouvoir en Europe* (Brussel 2007), 85-116.

³⁷ Vossen, 'Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk?', 440-443.

Hoofdstuk 2

¹ H. te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010), 245.

² Met name K. Vossen, 'Van marginaal naar mainstream? Populisme in de Nederlandse geschiedenis' in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 127 (te verschijnen in het voorjaar van 2012); en idem, 'Op zoek naar populistten in de Nederlandse geschiedenis', *Christen Democratische Verkenningen* (voorjaar 2011), 43-51. Zie ook Dick Pels, *Het volk bestaat niet. Leiderschap en populisme in de mediademocratie* (Amsterdam 2011), 20-40.

³ Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 248-249; Te Velde beroept zich daarbij vooral op de doctoraalscriptie van E. Klei, 'Theatraal tegendraads. De stijl van optreden van Joan Derk van der Capellen tot den Pol (1741-1784) en de invloed van de Engelse agitator John Wilkes (1725-1797) daarop' (Groningen 2004). Van de scriptie

verscheen een samenvatting in *Overijsselse historische bijdragen. Verslagen en mededelingen van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, 120 (2005), 104-127.

⁴ Het onderstaande portret is gebaseerd op S. Schama, *Patriots and liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813* (New York 1977), 64-67; I.L. Leeb, *The ideological origins of the Batavian Revolution. History and politics in the Dutch Republic 1747-1800* (Den Haag 1973), 136-148; en S.R.E. Klein, *Patriots republikenisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam 1995), 76-88.

⁵ J.D. van der Capellen tot den Pol, *Aan het volk van Nederland*, ingeleid door prof.dr. W.F. Wertheim en mr. A.H. Wertheim-Gijse Weenink (Amsterdam 1966), 130-131.

⁶ Klein, *Patriots republikenisme*, 77 en 86.

⁷ Ibidem, 252-258.

⁸ Vossen, 'Van marginaal naar mainstream'. Overigens mist Vossen deze restauratieve tendens juist bij Van der Capellen en rekent hij hem vooral daarom niet tot de populistten. Historici verschillen blijkbaar van mening over deze kwestie.

⁹ Zie E. Klei, "Notre Wilkes". De theatraal tegendraadse stijl van optreden van Joan Derk van der Capellen tot den Pol', *Overijsselse historische bijdragen: Verslagen en mededelingen van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis* 120 (2005), 104-127.

¹⁰ Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 248.

¹¹ Vossen, 'Op zoek naar populistten in de Nederlandse geschiedenis', 43-51.

¹² Geciteerd door D. Bos, *Waarachtige Volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Amsterdam 2001), 159.

¹³ 'Het programma van de Sociaal-Demokratische Bond' in: B. Tromp, *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA 1878-1977* (Amsterdam 2002), 493-495; zie ook W.H. Vliegen, *De Dageraad der Volksbevrijding. Schetsen en Tafereelen uit de Socialisti-*

sche Beweging in Nederland, I (Amsterdam 1921), 37-41.

¹⁴ Vliegen, *De Dageraad der Volksbevrijding*, II, 429; zie ook J. Frieswijk, 'De Goredijkse socialisten en de arbeidersbeweging in de Friese Zuidoosthoek in de negentiende eeuw' in: J. Giele e.a. (red.), *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1976* (Nijmegen 1976), 92-139.

¹⁵ Zie voor een zeer bondige samenvatting van deze visie K. Marx, *Zur Kritik der politischen Ökonomie. Erstes Heft* (Berlijn 1859, herdruk Berlijn 1971), 14-16.

¹⁶ Zie onder meer G. Lichtheim, *Marxism* (Londen 1967), 122-129, 222-233, 325-351; en L. Kolakowski, *Geschiedenis van het marxisme* (Utrecht en Antwerpen 1980. Drie delen), met name deel 1, 169, 178-181, 196-201, 326-333, 389-402, 489-493 en deel 2, 442-461.

¹⁷ De termen 'socialist' en 'sociaaldemocraat' worden hier door elkaar gebruikt.

¹⁸ Tromp, *Het sociaal-democratisch programma*, 187-235.

¹⁹ SDAP, 'Beginselprogramma' in: Tromp, *Het sociaal-democratisch programma*, 505-510.

²⁰ Zie bijvoorbeeld A. Kuyper, *Ons Program* (2de druk, Amsterdam 1880), 129, 134.

²¹ Kuyper, *Ons Program*, 17-18.

²² Ibidem, 400.

²³ Ibidem, 120-125.

²⁴ Dit oordeel wijkt af van Te Velde, die van mening is dat Kuyper hoger scoort 'op de populistische meetlat... dan menig politicus vandaag de dag', waarbij hij onder meer Kuypers voorkeur aanvoert voor 'vormen van plebiscitaire democratie'. Niet duidelijk is waarop Te Velde doelt en hoe die vormen zich zouden verhouden tot Kuypers afkeer van volkssoevereiniteit. Zie Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 253. Zie ook J. van Weringh, *Het maatschappijbeeld van Abraham Kuyper* (Assen 1967), 153-156.

²⁵ Kuyper, *Ons Program*, 195-196; zie ook Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 251-252.

²⁶ J.J. de Jong, *Overheid en onderdaan* (Wageningen 1956), 126, 179-187.

²⁷ A. Lijphart, *The politics of accomodation. Pluralism and democracy in the Netherlands* (Berkeley 1968), door de auteur vertaald in het Nederlands als: *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1968).

²⁸ Zie onder meer J.C.H. Blom, 'Pillarisation in perspective', *West European Politics* 23 (2000), 153-164; en P. Pennings 'The evolution of Dutch consociationalism, 1917-1997', *The Netherlands Journal of Social Sciences* 33 (1997), 9-26.

²⁹ Voor een bondig overzicht zie K. Vossen, 'Van Nierstrasz tot nu. De geboorte van het Nederlandse populisme' in: D.J. Wolffram (red.), *De wil van de burger. Essays over de constitutie van de Nederlandse politiek* (Groningen, z.j.), 53-64.

³⁰ K. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003), 40-50.

³¹ M.W.F. Treub, *Herinneringen en overpeinzingen* (Haarlem 1931), 203.

³² Treub, *Herinneringen en overpeinzingen*, 206.

³³ Economische Bond, 'Werkprogram' in: J.A. Jungmann en F.K. van Iterson (red.), *Parlement en kiezer 1918-1919* (Den Haag 1918), 87-89.

³⁴ Economische Bond, 'Beginselverklaring' in: *Parlement en kiezer 1918-1919* (Den Haag 1918), 86-87.

³⁵ Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 123; zie ook Plattelandsbond, 'Werkprogram' in: Jungmann en Iterson (red.), *Parlement en kiezer 1918-1919*, 120-121; Nationale Boeren-, Tuinders en Middenstandersbond, 'Program van beginselen' in: F.K. van Iterson (red.), *Parlement en kiezer 1936-1937* (Den Haag 1936), 108-110; idem, 'Werkprogram', *Parlement en kiezer 1936-1937*, 110-111.

³⁶ Hierin volgen we Vossen, 'Op zoek naar populistten in de Nederlandse geschiedenis', 47; zie voor een andere visie R. Hartmans, *Lang leve de linkse kerk, en andere essays over politieke hersenschimmen, misverstanden en illusies* (Soesterberg 2010), 67-85.

³⁷ Zie bijvoorbeeld J.H. Carp, *Beginselen van nationaal-socialisme* (2de druk, Utrecht

1942), 26. Zie ook R. Havenaar, *De NSB tussen nationalisme en 'volkse' solidariteit. De vooroorlogse ideologie van de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland* (Den Haag 1983), 35-44, 115-130.

³⁸ Carp, *Beginselen van nationaal-socialisme*, 29; zie ook het programma van de NSB in: *Parlement en kiezer 1936-1937*, 106-108.

³⁹ Carp, *Beginselen van nationaal-socialisme*, 58.

⁴⁰ R. te Slaa en E. Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amsterdam 2009), 123-132; *Nationaal-socialistische beweging in Nederland III*, 'Nationaal-socialistische (fascistische) staatsleer' (Utrecht 1933) 22-23.

⁴¹ Carp, *Beginselen van nationaal-socialisme*, 53-55. Overigens legde Carp minder nadruk op raszuiverheid dan andere nationaal-socialisten, zoals M. Rost van Tonningen.

⁴² Zie H.M. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam 1955); zie ook de scriptie van B. Mellink, 'Prille polarisatie. De PvdA en haar strijd voor politieke ontzuiling (1946-1966)' (Amsterdam 2008).

⁴³ 'Voorlopig beginselprogramma der Partij van de Arbeid' in: Tromp, *Het sociaal-democratisch programma*, 515-523, aldaar 517; zie ook de toelichting van Tromp, ibidem, 285.

⁴⁴ Tromp, *Het sociaal-democratisch programma*, 287-288, 318-319; zo ook Vossen, 'Op zoek naar populistten in de Nederlandse geschiedenis', 45.

⁴⁵ K. Vossen, 'De andere jaren zestig. De opkomst van de Boerenpartij' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2005), 245-266.

⁴⁶ Vossen, 'De andere jaren zestig', 251-252; zie ook A.T.J. Nooij, *De Boerenpartij. Desoriëntatie en radikalisme onder de boeren* (Meppel 1969), 32-34.

⁴⁷ Vossen, 'De andere jaren zestig', 258-260.

⁴⁸ Zie bijvoorbeeld het (korte) verkiezingsprogramma van de partij, 'Urgentieprogramma 1971' in: P. Goossens (red.), *Parle-*

ment en kiezer 1970/1971 (Den Haag 1971), 131.

⁴⁹ Boerenpartij, *Beginselprogramma der Boerenpartij* (z.p., z.j.), artikel 1 en 2.

⁵⁰ Vossen, 'De andere jaren zestig', 257-258.

⁵¹ W. Stam, *De Boerenpartij* (Amsterdam 1966), 28-34.

⁵² Stam, *De Boerenpartij*, 54 respectievelijk 52.

⁵³ Ibidem, 54.

⁵⁴ Vossen, 'De andere jaren zestig', 258.

⁵⁵ 'Urgentieprogramma 1971', 131; Boerenpartij, 'Urgentieprogramma' in: I. Lipschits (red.), *Verkiezingsprogramma's 1977* (Den Haag 1977), 3.

⁵⁶ Dat doen Vossen en (in zijn spoor) M. van den Bos in zijn scriptie 'Tegen! Een geschiedenis van de Boerenpartij' (Amsterdam 2007), 43-44.

⁵⁷ Vossen denkt hier anders over, ook in zijn recente publicatie 'Van marginaal naar mainstream', maar levert meer *circumstantial evidence* dan feitelijk bewijsmateriaal.

⁵⁸ Kiezers plaatsten de Boerenpartij aanvankelijk in het midden, maar geleidelijk steeds verder naar rechts, D66 werd duurzaam (iets) links van het midden geplaatst; zie C. van der Eijk en B. Niemöller, *Electoral change in the Netherlands. Empirical results and methods of measurement* (Amsterdam 1983), 249-250.

⁵⁹ Zie *De Nederlandse kiezers in 1967. Enkele eerste resultaten van een landelijke enquête* (Amsterdam 1967), 17 en 45. Zie ook R. de Jong, H. van der Kolk en G. Voerman, *Verkiezingen op de kaart 1848-2010. Tweede Kamerverkiezingen vanuit geografisch perspectief* (Utrecht 2011), vooral het hoofdstuk '1967: De Boerenpartij en D'66 winnen' (106-109).

⁶⁰ M. van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003* (Den Haag 2003), 24.

⁶¹ Dit werd levendig verwoord door Hans Gruijters, een van de oprichters van de partij, in: J.P.A. Gruijters, *Daarom D'66* (Amsterdam 1967), i.h.b. 31-44.

⁶² Zie het 'Politiek Program van de Democraten '66', in Gruijters, *Daarom D'66*, 69-147, i.h.b. 69-82.

⁶³ M. van Rossem, *Waarom is de burger*

boos? Over hedendaags populisme (Amsterdam 2010), 26-29.

⁶⁴ H. van Mierlo, *De keuze van D'66. Rede gehouden op het congres van D'66 te Leiden op 14 september 1968* (Amsterdam 1968), 15-16, 19.

⁶⁵ Pels, *Het volk bestaat niet*, 25-28.

⁶⁶ Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 261; zie ook W. Bemboom, *Hans Wiegel en de media* (Naarden 1999), o.a. 60, 66.

⁶⁷ J. van Donselaar, *Fout na de oorlog. Fascistische en racistische organisaties in Nederland 1950-1990* (Amsterdam 1991), 142-171; zie ook F. Zoetmulder en G. Looij, 'Standpunten van de Nederlandse Volksunie', *Wij Nederland* 10 (1980), (4), 5-6.

⁶⁸ De NVU bestaat anno 2012 nog steeds; ze neemt hier en daar deel aan gemeenteraadsverkiezingen, overigens zonder ooit een zetel in de wacht te slepen. Ook organiseert de partij regelmatig betogingen waarbij trommels en vlaggen een belangrijke functie vervullen; het aantal tegendemonstranten overtreft doorgaans het aantal deelnemers van de NVU zelf.

⁶⁹ Zie over het ontstaan van de Centrumpartij Van Donselaar, *Fout na de oorlog*, 173-184; en P. Lucardie, 'Een geschiedenis van vijftien jaar centrumstroming' in: J. van Holsteyn en C. Mudde (red.), *Extremrechts in Nederland* (Den Haag 1998), 17-30.

⁷⁰ Onder meer door de Nederlandse politoloog Cas Mudde, die een standaardwerk heeft geschreven over rechts-populistische partijen: zie C. Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe* (Cambridge 2007), 307; en door A.P.M. Lucardie, 'The Netherlands: Extremist Center Parties' in: H.-G. Betz en S. Immerfall (red.), *The New Politics of the Right. Neo-Populist Parties and Movements in Established Democracies* (New York 1998), 111-124. Ook Te Velde noemt Janmaat een populist, overigens in één adem met Koekoek: Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 257.

⁷¹ H. Janmaat, 'Een nieuwe lente, een nieuw geluid', *Middenweg* 1 (1980), 1, 5-8.

⁷² H. Janmaat, 'De oplossingen van de Centrumpartij voor huidige politieke pro-

blemen', *Middenweg* 3 (1982), (5-6), 18-30, aldaar 29.

⁷³ Centruumpartij, *Partijprogramma* (Amsterdam 1982), 1.

⁷⁴ Ibidem, 1; zo ook in het verkiezingsprogramma van 1981, gepubliceerd in *Middenweg*, 2 (1981), (3), 4-36; zie voorts C. Mudde, 'Het program van de centrumstroming' in: Van Holsteyn en Mudde (red.), *Extreem-rechts in Nederland*, 31-46.

⁷⁵ H. Janmaat, 'De plaats van de Centrumpartij in de Nederlandse politiek', *Middenweg* 5 (1984), (1-2), 5-11.

⁷⁶ In het verkiezingsprogramma van 1981 waren ongeveer 2 van de 32 bladzijden hieraan gewijd, zie *Middenweg* 2 (1981), (3), 36; in 1982 werd geen nieuw programma vastgesteld; in 1986 werd 1 van de 28 bladzijden aan vreemdelingenbeleid besteed, al kwam het onderwerp indirect ook op andere bladzijden wel aan de orde; zie ook Mudde, 'Het programma van de centrumstroming', i.h.b. 37.

⁷⁷ Zie over de bestrijding van de Centrumpartij (en later) de CD R. Witte, 'Een kwestie van gewinning? Reacties op de Centrumstroming' in: Van Holsteyn en Mudde (red.), *Extreem-rechts in Nederland*, 127-142; en M. Schikhof, 'Strategieën tegen extreem-rechts en hun gevolgen' in: ibidem, 143-156.

⁷⁸ Zo vat de partij haar doel samen in artikel 3 van de Statuten: *Juridisch Regiem van de Vereniging Centrumdemocraten. Statuten en reglementen* (z.p., z.j.), 4. Dezelfde formulering staat in de preambule van het verkiezingsprogramma van 1994 en dat van 1998.

⁷⁹ *Voorlopig Centrumdemocratisch politiek program* (z.p., z.j.), 3.

⁸⁰ Centrumdemocraten, 'Oost West Thuis Best. Verkiezingsprogramma' in: *Verkiezingsprogramma's 1994* (Den Haag 1994), 421-433; zo ook (in grote lijnen) het programma van 1998: 'Trouw aan rood wit blauw!' in: *Verkiezingsprogramma's 1998* (Den Haag 1998), 467-481.

⁸¹ 'Oost West Thuis Best. Verkiezingsprogramma', 424; zie ook Mudde, 'Het programma van de centrumstroming', 43-44.

⁸² Volgens onderwijsdeskundigen valt het

voortbestaan van de verzuiling in het onderwijs grotendeels toe te schrijven aan een grotere effectiviteit van de bijzondere schoolbesturen en aan sociale netwerken rond bijzondere scholen en minder aan hun godsdienstige karakter als zodanig; zie J. Dronkers, R.H. Hofman en A.B. Dijkstra, 'Verzuiling onder druk? De toekomst van de onderwijsverzuiling' in: A.B. Dijkstra, J. Dronkers en R. Hofman (red.), *Verzuiling in het onderwijs. Actuele verklaringen en analyse* (Groningen 1997), 321-342.

⁸³ Zie H. de Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie. Spanningen in de verzorgingsstaat, 1945-1990' in: R. Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (5de druk, Nijmegen 2007), 263-342, i.h.b. 322.

⁸⁴ Zie J.L. van Zanden, *Een klein land in de 20^e eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995* (Utrecht 1997).

⁸⁵ Zie E. Schulte Nordholt en J.G.S.J. van Maarseveen, 'De Virtuele Volkstelling 2001 in historisch perspectief' in: O.W.A. Boonstra e.a. (red.), *Twee eeuwen Nederland geteld. Onderzoek met de digitale Volks-, Bezoeks- en Woningtellingen 1795-2001* (Den Haag 2007), 489-509, aldaar 506.

⁸⁶ Schulte Nordholt en Van Maarseveen, 'De Virtuele Volkstelling 2001 in historisch perspectief', 502.

⁸⁷ Ongeveer een vijfde van de ondervraagde Nederlanders was sinds de jaren tachtig nominaal lid van een kerk, maar voelde zich er nauwelijks mee verbonden; afhankelijk van de vraagstelling verklaarde men wel of niet lid te zijn; rekent men hen mee, dan steeg het aantal onkerkelijken al in de jaren tachtig boven de 50 procent en schommelde het in 2000 rond de 60 procent. Rekent men hen niet mee, dan steeg het aantal onkerkelijken in de jaren tachtig en negentig van ruim 25 procent tot 40 procent. De politicoloog Bert Pijnenburg onderscheidt buitenkerkelijken van 'ontkerkelijken'; zie B. Pijnenburg, 'De "C" van CDA: een analyse van het christen-democratisch electoraat' in: K. van Kersbergen, P. Lucardie en H.-M. ten Napel (red.), *Geloven in macht: de christen-democratie in Nederland* (Amster-

dam 1993), 117-140; zie ook: J. Becker, *De vaststelling van de kerkelijke gezindte in enquêtes: 40% of 60% buitenkerkelijken?* (Den Haag 2003).

⁸⁸ J. Becker en J. de Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met kerken en de christelijke traditie* (Den Haag 2006), 33-34, 52.

⁸⁹ P. Kalma, *Het socialisme op sterk water: veertien stellingen* (Deventer 1988).

⁹⁰ Dit wordt bevestigd door kwalitatieve en kwantitatieve analyses van verkiezingsprogramma's in de jaren zeventig en tachtig, zie A.M.B. Michels, *Nederlandse politieke partijen en hun kiezers (1970-1989)* (Enschede 1993).

⁹¹ Zie P. Lucardie en G. Voerman (red.), *Van de straat naar de staat? GroenLinks 1990-2010* (Amsterdam 2010), met name de bijdragen van G. Voerman, P. Lucardie en P. Pennings, en P. Lucardie en W.H. van Schuur.

⁹² Cijfers van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, gebaseerd op opgaven van partijsecretariaten; zie: www.rug.nl/dnpp/themas/lt.

⁹³ K. Aarts, 'Opkomst' in: J. Thomassen, K. Aarts en H. van der Kolk (red.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998* (Den Haag 2000), 57-75.

⁹⁴ G. Irwin en J. van Holsteyn, 'De kloof tussen burger en bestuur' in: J. van Holsteyn en C. Mudde (red.), *Democratie in verval* (Amsterdam 2002), 33-50.

⁹⁵ Zie M. Bovens en A. Wille, *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie* (Amsterdam 2011).

⁹⁶ Bovens en Wille, *Diplomademocratie*, 86-119.

⁹⁷ Zie ook A. Fermin, *Nederlandse politieke partijen over minderhedenbeleid 1977-1995* (Amsterdam 1997), i.h.b. 77-155.

⁹⁸ Zie voor een verklaring van de opkomst van de grootste ouderenpartij, het Algemeen Ouderenverbond, V.P. van Stipdonk en J.J.M. van Holsteyn, 'Wat ouderen verbond. Verklaringen van het ontstaan en succes van een nieuwe partij' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 1995 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Gronin-

gen 1996), 127-148; zie voorts de programma's van beide partijen: *Er is nu geen andere keus meer. Verkiezingsprogramma Algemeen Ouderen Verbond* (Eindhoven 1993), *Verkiezingsprogramma/Partijprogramma Politieke Unie 55+* (Holten 1994).

⁹⁹ Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 259.

Hoofdstuk 3

¹ R. Nederpel en J. Teunissen, 'Jan Marijnissen dimt niet meer', *Hervormd Nederland* (21 maart 1998) 8-11, aldaar 9; zie ook de door Jan Marijnissen gehouden 'Thorbeckelezing', www.janmarijnissen.nl (geraadpleegd op 5 september 2011). De titel van dit hoofdstuk over de SP is geïnspireerd door het artikel van S. Wynia, 'Achter het masker van Marijnissen', *Elsevier* (11 november 2006), 24-28, 30.

² *De Tribune* 18 (1976) 7.

³ G. Voerman, 'Rode veren. De ideologische overeenkomsten en verschillen tussen PvdA en SP', *Roodkoper* 7 (april 2002), 8-12.

⁴ In een analyse voor het vijfde partijcongres schreef de 'kongrescommissie' dat 'de Nederlandse socialisten weinig binding voelen met datgene wat in Oost-Europa onder de benaming "socialisme" tot stand werd gebracht en in 1989 ineens stortte' (*De Tribune*, 21 juni 1991, 14). Vergelijk echter het artikel over de zeventigjarige herdenking van de Russische Oktoberrevolutie uit oktober 1987, met als veelzeggende titel 'De dag van de hoop': 'Juist de zeventigjarige geschiedenis van de Sovjet-Unie bewijst dat er geen ideale weg naar het socialisme is. De Sovjet-Unie is dan ook al lang niet meer het enige model waarop socialisten elders in de wereld zich richten. Maar ondanks alle negatieve kanten die de geschiedenis van de Sovjet-Unie heeft vertoond... – het is en blijft een grandioos feit dat in nota bene het grootste land van de wereld de opmars begon van het socialisme als reëel bestaand economies en maatschappelijk stelsel' (*De Tribune*, 23 oktober 1987, 18).

⁵ *Trouw*, 26 oktober 1991.

⁶ *De Tribune*, 26 maart 1993, 4.

⁷ *Heel de mens. Kernvisie van de SP, zoals vastgesteld door het 9e congres op 18 december 1999* (z.p., z.j.), 18 en 7. Alleen in het derde artikel van de vigerende statuten staat nog: 'De vereniging [de SP] stelt zich ten doel het verwezenlijken van een socialistische maatschappij in Nederland'.

⁸ Ibidem, 7-8.

⁹ *NRC Handelsblad*, 25 september 1999; e-mail Tiny Kox, 12 februari 2007.

¹⁰ *Op naar het socialisme!* Deel 1: *Een maatschappij voor mensen* (Rotterdam 1974), 33.

¹¹ H. Bik en J. van Kampen, "'Wij houden niet van minderheden.'" De SP, een revolutionaire partij die liever niet van revolutie rept', *De Groene Amsterdammer* (23 april 1986), 7-8, aldaar 8.

¹² *Een maatschappij voor mensen. Handvest 2000* (Rotterdam 1989), 9.

¹³ *Heel de mens*, 9.

¹⁴ Zie hiervoor uitgebreid G. Voerman en P. Lucardie, 'De sociaal-democratisering van de SP' in: F. Becker en R. Cuperus (red.), *Verloren slag. De PvdA en de verkiezingen van 2006* (Amsterdam 2007), 139-164; en G. Voerman, 'Ten strijde tegen de eigen geest', *Socialisme en democratie* 64 (7/8) (2007), 43-53. Zie ook B. Tromp, *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA, 1878-1977* (Amsterdam 2002).

¹⁵ E-mail Tiny Kox, 12 februari 2007.

¹⁶ Zie G. Voerman, 'De "Rode Jehova's"'. Een geschiedenis van de Socialistische Partij' in: R.A. Koole (red.), *Jaarboek 1986 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1987), 124-150. Deze paragraaf is verder grotendeels ontleend aan Voerman en Lucardie, 'De sociaal-democratisering van de SP'.

¹⁷ Zie hiervoor onder meer Maurice Meisner, 'Leninism and Maoism: Some Populist Perspectives on Marxism-Leninism in China', *The China Quarterly* 45 (1971), 2-36.

¹⁸ Mao Tse-toeng, *Het Rode Boekje. Citaten uit het werk van Mao Tse-toeng* (Utrecht 1967), 13 (citaat nr. 6).

¹⁹ Mao Tse-toeng, *Het Rode Boekje*, 74 (citaat nr. 166).

²⁰ *Op naar het socialisme!* Deel 2: *Onze partij* (Rotterdam 1974), 66.

²¹ J. Zander, 'Socialistische Partij met drie man in de raad van Oss. "Wij stellen ons niet boven de mensen. We voeren uit wat ze willen."' , *De Groene Amsterdammer* (12 juni 1974), 5 en 7.

²² *Beginselen van de socialistische partij, vastgesteld door het tweede partijcongres, 2 en 3 februari 1974 in Nijmegen* (Rotterdam 1974), 7; zie ook *Op naar het socialisme!* Deel 2: *Onze partij* (Rotterdam 1974).

²³ *Beginselen van de socialistische partij, vastgesteld door het tweede partijcongres*, 9; zie ook *Op naar het socialisme!* Deel 1: *Een maatschappij voor mensen* (Rotterdam 1974), 31-37.

²⁴ *Onze partij*, 68.

²⁵ 'Beginselen van de Socialistische Partij', 1987.

²⁶ *Een maatschappij voor mensen*, 43.

²⁷ Verkiezingsprogramma 1981.

²⁸ *De Tribune* 18 (1976); *Onze partij*, 50; *Speciale editie SP Tribune mei 1986*.

²⁹ *Onze partij*, 50; *Een maatschappij voor mensen*, 36; *De Tribune* 3 (1977), 5.

³⁰ Verkiezingsprogramma, 1981.

³¹ *De Tribune* 5 (1977), 8.

³² *Speciale editie SP Tribune mei 1986*.

³³ Ibidem; *De Tribune* (15 mei 1981), 4-5; *De Tribune* (7 maart 1986), 17; Verkiezingsprogramma, 1981.

³⁴ *Arbeidersvrouw en feminisme* (Rotterdam 1980), 16.

³⁵ *Arbeidersvrouw en feminisme*, 31

³⁶ *Gastarbeid en kapitaal* (Rotterdam 1983), 5 en 19.

³⁷ *Gastarbeid en kapitaal*, 20.

³⁸ Ibidem, 19 en 20; zie ook K. Slager, *Het geheim van Oss. Een geschiedenis van de SP* (Amsterdam en Antwerpen 2001), 359-365.

³⁹ *De Waarheid*, 28 april 1983; *Bevrijding*, 25 mei 1983, 8; *Het Parool*, 14 mei 1983.

⁴⁰ *De Tribune* (2 december 1983), 4.

⁴¹ R. Kagie, *De socialisten. Achter de schermen van de SP* (Amsterdam 2004), 171.

⁴² S. van Beek, 'De zielige allochtoon als doelgroep', *Binnenlands Bestuur* (11 oktober 2002), 37.

⁴³ *Gastarbeid en kapitaal*, 16.

- 44 Bik en Van Kampen, 'Wij houden niet van minderheden', 8.
- 45 *De SP maakt er werk van. Verkiezingsprogramma Tweede Kamer 1986* (Rotterdam 1986), 9.
- 46 P. Taggart, *Populism* (Buckingham 2000), 95-98.
- 47 *De Tribune* (18 november 1988), 7; *De Tribune* (26 mei 1989), 2-5, 20.
- 48 J. Marijnissen, *Nieuw optimisme* (Soesterberg 2003), 11-20; idem, *Waar historie huis houdt* (Amsterdam 2005), 11-27; Slager, *Het geheim van Oss*, 42-43, 81; W. van Scherrenburg, 'Jan Marijnissen: "Ik was de meneer die op zondag het vlees kwam snijden"' in: idem, *Mannen op het Binnenhof. Interviews met mannelijke politici* (Amsterdam 2007), 123-131.
- 49 Slager, *Het geheim van Oss*, 60-62.
- 50 Marijnissen, *Nieuw optimisme*, 16-17.
- 51 Kagie, *De socialisten*, 39.
- 52 *De Tribune* (1 september 1989), 4.
- 53 *De Tribune* (4 december 1987), 18.
- 54 *De Tribune* (27 mei 1988), 4.
- 55 *De Tribune* (7 oktober 1988), 19.
- 56 *De Tribune*, (21 oktober 1988), 20; *De Tribune* (2 februari 1990), 7.
- 57 *De Tribune* (27 mei 1988), 10-13.
- 58 *Uw mening over de toekomst van Nederland*, 1.
- 59 *De Tribune* (17 maart 1989), 14.
- 60 'De wetgevende en de justitiële macht zijn er om het volk te dienen. Dat wil zeggen dat de wetten te allen tijde de belangen van het volk als uitgangspunt moeten hebben en dat de justitiële macht streng op de naleving van die wetten moet toezien.' Zie: *De Tribune* (27 mei 1988), 10-13.
- 61 *Een maatschappij voor mensen. Handvest 2000*, 8.
- 62 *De Tribune* (26 augustus 1988), 13.
- 63 *De Tribune* (27 mei 1988), 10-12.
- 64 *De Tribune* (1 mei 1981), 14-15.
- 65 *De Tribune* (26 augustus 1988), 13.
- 66 *Tegengas! Verkiezingsprogramma van de Socialistische Partij 1998-2002* (1998), 2.
- 67 *De Tribune* (26 juni 1992), 4-5.
- 68 *De Tribune* (30 oktober 1992), 16-18.
- 69 Ibidem, 16-18.
- 70 *De Tribune* (17 november 1995), 7.
- 71 *De Tribune* (26 mei 1989), 4-5.
- 72 *De Tribune* (11 augustus 1989), 3.
- 73 *De Tribune* (1 september 1989), 2-6.
- 74 *De Tribune* (26 mei 1989), 3-5.
- 75 Ibidem, 3-5.
- 76 *De Tribune* (23 juni 1989), 19; zie ook *De Tribune* (14 april 1989), 19.
- 77 Zie G. Voerman, 'Een partij voor "gewone mensen"'. Bij het parlementaire debat van de SP', *Politiek & Cultuur* 54 (2) (1994), 3-9, aldaar 6-7.
- 78 *De Tribune* (4 december 1987), 3-7; 18.
- 79 *De Tribune* (5 oktober 1990), 14-15.
- 80 *De Volkskrant*, 19 september 1990.
- 81 Kagie, *De socialisten*, 77-79.
- 82 Verslag van de partijraad van zondag 13 december 1993, 1.
- 83 Kagie, *De socialisten*, 84.
- 84 *Stem tegen, stem SP. Verkiezingsprogramma Socialistische Partij* (z.p., z.j.), 16.
- 85 *Tegengas!*, 5.
- 86 J. Marijnissen, *Effe dimmen! Een rebel in Den Haag* (Amsterdam en Antwerpen 1998), 15.
- 87 Marijnissen, *Effe dimmen!*, 7.
- 88 Ibidem, 8 en 60, zie ook 26-29; *Nieuwsblad van het Noorden*, 4 maart 1994.
- 89 J. Fastl, 'Het echte linkse geweten. Niet zomaar een interview met Jan Marijnissen, partijleider van de SP', *Lava* 4 (december 2001), 13-15, aldaar 14.
- 90 Interview met Jan Marijnissen, maart 1994; zie ook D. Koenen en M. du Marchie Sarvaas, 'De megafoon van de arbeider', *Demo* 11 (2) (maart 1994).
- 91 J. Marijnissen, *Tegenstemmen: een antwoord op het neoliberalisme* (8ste druk, Amsterdam en Antwerpen 2010), 63, 59, 61. Zie ook 53: partijen zijn 'een soort veredelde outplacementbureaus voor politieke carrièremakers'.
- 92 *De Volkskrant*, 28 april 2001.
- 93 E. Brandt, 'Echte kameraden', *De Groene Amsterdammer* (1 mei 1996), 8-9, aldaar 8.
- 94 I. Pauw, 'Voor de onderkant van Nederland', *CV-Koers* 1 (4) (december 1999), 6-11, aldaar 8.
- 95 Marijnissen, *Nieuw optimisme*, 15-20; Van Scherrenburg, 'Jan Marijnissen', 123-131.

- ⁹⁶ J. Marijnissen, *Waar historie huis houdt* (Amsterdam 2005), 20.
- ⁹⁷ F. van der Linden en P. Webeling, 'SP-fractie-leider Jan Marijnissen: "Ik moet regelmatig Kok-halzen"' in: idem, *Paarse strip-tease. Ontmaskerende ontmoetingen met Haagse helden* (Amsterdam en Antwerpen 1998), 36-47, aldaar 44.
- ⁹⁸ *De Tribune* (7 maart 1986), 10-II; *De Tribune*, (30 mei 1986), 5-7.
- ⁹⁹ *De Tribune* (30 mei 1986), 7.
- ¹⁰⁰ *De Tribune* (4 mei 1990), 7.
- ¹⁰¹ *De Tribune* (11 september 1992), 5.
- ¹⁰² *De Tribune* (16 juni 1995), 29.
- ¹⁰³ *De Tribune* (15 december 1995), 12.
- ¹⁰⁴ *De Tribune* (12 juli 1996), 22-23.
- ¹⁰⁵ *De Tribune* (10 mei 1996), 18.
- ¹⁰⁶ *De Tribune* (7 juni 1996), 20.
- ¹⁰⁷ *De Tribune* (12 juli 1996), 22.
- ¹⁰⁸ *De Tribune* (april 2007), 6-7.
- ¹⁰⁹ *Brabants Dagblad*, 10 december 2011.
- ¹¹⁰ *Nederlands Dagblad*, 26 januari 2012; zie ook *Brabants Dagblad*, 12 december 2011, en *de Volkskrant*, 24 januari 2012.
- ¹¹¹ *De Tribune* (17 april 1998), 8.
- ¹¹² Y. Albrecht en T. Wallaart, 'Soms moet je met een bijl door de deur', *Vrij Nederland* (4 december 1999), 32-34.
- ¹¹³ Kagie, *De socialisten*, 92.
- ¹¹⁴ *De Tribune* (31 mei 2002), 10.
- ¹¹⁵ *De Tribune* (17 april 1998), 10.
- ¹¹⁶ *De Tribune* (26 april 2002), 22-25.
- ¹¹⁷ *De Tribune* (15 november 2002), 16-21.
- ¹¹⁸ *Trouw*, 12 juli 2006.
- ¹¹⁹ *De Tribune* (maart 2007), 16-18.
- ¹²⁰ *De Tribune* (januari 2007), 4; zie ook *De Tribune* (december 2009), 25 en 28.
- ¹²¹ *Trouw*, 10 juni 2010.
- ¹²² *Heel de mens*, 11.
- ¹²³ *Eerste weg links. Stem voor sociale weder-opbouw. Actieprogramma SP 2003-2007* (z.p., z.j.), 6.
- ¹²⁴ *Een beter Nederland, voor hetzelfde geld. Verkiezingsprogramma SP 2006-2010* (z.p., z.j.), 8.
- ¹²⁵ Marijnissen, 'Thorbeckelezing', www.janmarijnissen.nl (geraadpleegd op 5 september 2011).
- ¹²⁶ *Een beter Nederland, voor hetzelfde geld*, 8.
- ¹²⁷ *De Tribune*, 14 november 2003, 7. Van Raak schreef dit artikel samen met Johan van den Hout, fractievoorzitter in de gemeenteraad van Tilburg. Zie ook Marijnissen, 'Thorbeckelezing', www.janmarijnissen.nl (geraadpleegd op 5 september 2011).
- ¹²⁸ *Een beter Nederland, voor hetzelfde geld*, 8-9.
- ¹²⁹ *Wie zwijgt stemt toe! SP programma voor de Europese verkiezingen van 2004* (z.p., z.j.), 5.
- ¹³⁰ *De Tribune* (mei 2005), 8.
- ¹³¹ *Een beter Nederland, voor hetzelfde geld*, 7-8. Over de politieke partijen wordt opgemerkt dat zij de band met de burgers verliezen als gevolg van de dalende ledencijfers – 'waarbij de SP de grote uitzondering is'.
- ¹³² *Een beter Nederland, voor minder geld. Verkiezingsprogramma SP 2011-2015*, 11.
- ¹³³ *De Tribune bijlage. De ronde van Nederland. In het kielzog van Jan Marijnissen de provincies door* (december 2004), 2.
- ¹³⁴ *De Volkskrant*, 23 april 2008.
- ¹³⁵ 'Initiatiefwet SP: Geen riant voorzieningen meer voor politici'. Zie: www.sp.nl/ronaldvanraak/nieuwsberichten/6880/090729-initiatiefwet_sp_geen_riante_voorzieningen_meer_voor_politici.html (geraadpleegd op 29 juli 2009).
- ¹³⁶ *NRC Handelsblad*, 1 juli 2009.
- ¹³⁷ *De Tribune* (mei 2005), 30; en Th. Broer en Th. Niemantsverdriet, 'Emile Roemer. "Van tevredenheid word je lui"', *Vrij Nederland* (17 december 2011), 72-79, 76.
- ¹³⁸ E. Roemer, *Tot hier – en nu verder* (Soesterberg 2010), 103.
- ¹³⁹ *NRC Handelsblad*, 1 juli 2009.
- ¹⁴⁰ *De Tribune* (20 augustus 1982), 5.
- ¹⁴¹ A. van Roessel, "'Ik zoek mijn eigen weg.'" Interview met Agnes Kant', *De Groene Amsterdammer* (27 juni 2008), 10-11.
- ¹⁴² *De Tribune* (november 2004), 18.
- ¹⁴³ Zie ook Dick Pels, *Het volk bestaat niet. Leiderschap en populisme in de mediademocratie* (Amsterdam 2011), 37-38 en 60.
- ¹⁴⁴ Zie G. Voerman, 'Deelname aan de regering zal voor SP niet eenvoudig zijn', *Trouw*, 4 februari 2012.

Hoofdstuk 4

¹ *NRC Handelsblad*, 26 mei 2001.

² Deze conclusie wordt – met enige slagen om de arm – onderbouwd door analyse van kiezersonderzoek; zie P. van Wijnen, ‘Stemgedrag en de partij-politieke context’ in: J. Thomassen, K. Aarts en H. van der Kolk (red.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998* (Den Haag 2000), 167-186. Uit het kiezersonderzoek bleek dat opvattingen over actuele kwesties als kernenergie, euthanasie en abortus toch sterk samenhangen met ideologische plaatsbepaling (links of rechts van het midden).

³ K.L.L.M. Dittrich, *Partij-politieke verhoudingen in Nederlandse gemeenten. Een analyse van de gemeenteraadsverkiezingen 1962-1974* (Leiden 1978), 42-44.

⁴ Zie bijvoorbeeld J. de Hart e.a., *Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid* (Den Haag 2002), 25.

⁵ Zie W. Derksen en K. Kas, ‘Lokale partijen hebben veel gemeen’, *Binnenlands bestuur* (6 december 1996), 20-23.

⁶ Zie W. Derksen, ‘Lokale partijen, een andere politiek. Een onderzoek naar de lokale partijen bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1998’ in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2001 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2003), 117-141.

⁷ Citaten respectievelijk van VARA-collega Koos Postema en PvdA-prominent Marcel van Dam, ook betrokken bij Nieuw Links, in: *NRC Handelsblad*, 30 oktober 1999.

⁸ Zie A. van der Louw, *De Rode Hoed en andere verhalen* (Schoorl 1992), i.h.b. 66, 85.

⁹ *Trouw*, 15 april 2000.

¹⁰ Aldus J. Nagel, *Boven het maaiveld* (Soesterberg 2001), 230.

¹¹ *NRC Handelsblad*, 25 februari 2002.

¹² Nagel, *Boven het maaiveld*, 230-231.

¹³ *De Volkskrant*, 13 november 1993.

¹⁴ *Trouw*, 4 maart 1994; *Trouw*, 18 maart 1994.

¹⁵ *Trouw*, 19 augustus 1998; *NRC Handelsblad*, 12 september 1998; zie ook Nagel, *Boven het maaiveld*, 246-248.

¹⁶ *NRC Handelsblad*, 25 februari 2002.

¹⁷ *Reformatorisch Dagblad*, 2 maart 2002; zie ook *NRC Handelsblad*, 25 februari 2002.

¹⁸ Programma Hart voor Hilversum, zie: www.hartvoorhilversum.nl/kennis/artikel.php?artikel=Programma (geraadpleegd op 3 augustus 2011).

¹⁹ *De Volkskrant*, 12 november 2002.

²⁰ *NRC Handelsblad*, 29 april 2005, 17 december 2005.

²¹ *Algemeen Dagblad*, 28 augustus 2009; *Trouw*, 11 januari 2011; zie ook: www.50pluspartij.nl (geraadpleegd op 9 november 2011) en www.ooku.info/actueel.php?full (geraadpleegd op 7 februari 2012).

²² OokU 50plus, *Programma 50plus*; zie: 50pluspartij.nl/programma (geraadpleegd op 6 februari 2012).

²³ E. van Eeden, *Leefbaar Utrecht. Acht jaar vernieuwing en beroering in de Utrechtse politiek (1998-2006). Een oral history* (Vianen 2008), 11-14.

²⁴ Zie Van Eeden, *Leefbaar Utrecht*, 19, 161-164.

²⁵ *Leefbaar Utrecht, Stadspartij uit noodzaak, ‘Het moet anders! Want het kan beter!’*.

²⁶ *NRC Handelsblad*, 27 februari 1998; *Trouw*, 3 maart 1998.

²⁷ Van Eeden, *Leefbaar Utrecht*, 30-31; *NRC Handelsblad*, 6 november 2000.

²⁸ *Leefbaar Utrecht, ‘Kan niet, mag niet, wil niet, moet niet, hoort niet’. Leefbaar Utrecht Verkiezingsprogramma 2000* (Utrecht 2000).

²⁹ *Leefbaar Utrecht, Verkiezingsprogramma 2000*, 7.

³⁰ *NRC Handelsblad*, 6 november 2000.

³¹ Ibidem.

³² *NRC Handelsblad*, 14 maart 2003.

³³ *De Volkskrant*, 30 april 2001; Van Eeden, *Leefbaar Utrecht*, 91-97.

³⁴ *De Volkskrant*, 17 mei 2002.

³⁵ Van Eeden, *Leefbaar Utrecht*, 173-179.

³⁶ *NRC Handelsblad*, 14 maart 2003; *de Volkskrant*, 14 januari 2006.

³⁷ Van Eeden, *Leefbaar Utrecht*, 186-194.

³⁸ Ibidem, 194-197.

³⁹ Ibidem, 197-199.

⁴⁰ Nagel, *Boven het maaiveld*, 252-255; zie ook Van Eeden, *Leefbaar Utrecht*, 167-173.

- ⁴¹ Nagel, *Boven het maaiveld*, 252, 254.
- ⁴² *De Volkskrant*, 8 maart 1999.
- ⁴³ Statuten van de Politieke Vereniging 'Leefbaar Nederland', (Hilversum 1999), artikel 1.
- ⁴⁴ *De Volkskrant*, 15 juni 1999.
- ⁴⁵ J. Chorus en M. de Galan, *In de ban van Fortuyn. Reconstructie van een politieke aardshok* (Amsterdam 2002), 25.
- ⁴⁶ *NRC Handelsblad*, 26 mei 2001; zie ook *Leesbaar Nederland*, september 2000, 4.
- ⁴⁷ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 28.
- ⁴⁸ *De Volkskrant*, 13 februari 2001.
- ⁴⁹ *Trouw*, 15 april 2000.
- ⁵⁰ *NRC Handelsblad*, 26 mei 2001; Van Eeden, *Leefbaar Utrecht*, 173.
- ⁵¹ *Leefbaar Nederland, Het moet anders en het kan anders! Een politiek pamflet van Leefbaar Nederland, 14 juni 1999* (Hilversum 1999), 4-5.
- ⁵² *Het moet anders en het kan anders!*, artikel 2.
- ⁵³ Ibidem.
- ⁵⁴ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 32; *de Volkskrant*, 1 november 1999.
- ⁵⁵ *De Volkskrant*, 1 november 1999; *NRC Handelsblad*, 1 november 1999.
- ⁵⁶ Zie ook S.W. Couwenberg, 'Leefbaar Nederland kan vacuüm opvullen', *NRC Handelsblad*, 26 maart 2001; idem, 'Waarom ik Leefbaar Nederland steun', *HP/De Tijd* (25 januari 2002), 10-11.
- ⁵⁷ Het betrof een oud-lid van de Centrum-partij (H. Boiten), een VVD-lid met rechts-nationalistische opvattingen (de ingenieur P.M. Vrijlandt) en de lijsttrekker van de CD in Tilburg in 1990 (C.P. van Corstange). *Trouw*, 9 april 2001; *Nieuwsblad van het Noorden*, 7 juni 2001; *Leesbaar Nederland*, augustus 2001, 2.
- ⁵⁸ *Leesbaar Nederland*, mei 2001, 9; *Leesbaar Nederland*, augustus 2001, 4.
- ⁵⁹ G. Voerman, 'Plebiscitaire partijen? Over de vernieuwing van de Nederlandse partij-organisaties' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2005), 217-244.
- ⁶⁰ *De Volkskrant*, 9 januari 2001; *Leesbaar Nederland*, augustus 2001, 3.
- ⁶¹ *Leesbaar Nederland*, september 2001, 3.
- ⁶² *De Volkskrant*, 11 juni 2001.
- ⁶³ *Leesbaar Nederland*, december 2001, 7.
- ⁶⁴ *Trouw*, 15 april 2000.
- ⁶⁵ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 37 en 36.
- ⁶⁶ H. Wansink, *De erfenis van Fortuyn. De Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers* (Amsterdam 2004), 60.
- ⁶⁷ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 38.
- ⁶⁸ *De Volkskrant*, 11 juni 2001.
- ⁶⁹ *Trouw*, 28 mei 2001; P. Fortuyn, 'Leefbaar Nederland', *Elsevier* (2 juni 2001), 18.
- ⁷⁰ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 40.
- ⁷¹ *Nieuwsblad voor het Noorden*, 6 september 2001.
- ⁷² *Reformatorisch Dagblad*, 8 september 2001.
- ⁷³ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 79.
- ⁷⁴ Ibidem, 86.
- ⁷⁵ *Trouw*, 30 augustus 2001; *NRC Handelsblad*, 27 september 2001.
- ⁷⁶ *Nieuwsblad voor het Noorden*, 7 september 2001; *Trouw*, 16 oktober 2001; *De Volkskrant*, 10 september 2001.
- ⁷⁷ *Trouw*, 1 september 2001.
- ⁷⁸ *NRC Handelsblad*, 24 oktober 2001.
- ⁷⁹ *Trouw*, 24 oktober 2001.
- ⁸⁰ *Leefbaar Nederland, Ontwerp verkiezingsprogramma* (Hilversum 2001).
- ⁸¹ *Leefbaar Nederland, 'Leefbaar Nederland komt er NU aan!' in: H. Pellikaan, Verkiezingsprogramma's. Verkiezingen van de Tweede Kamer 15 mei 2002 & 22 januari 2003* (Amsterdam 2003), 311-317, aldaar 312.
- ⁸² *Leefbaar Nederland, 'Leefbaar Nederland komt er NU aan!'*, 313 respectievelijk 316.
- ⁸³ Ph. van Praag, 'De LPF-kiezer: rechts, cynisch of modaal?' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2001 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2003), 96-116 aldaar 99. Van Praag acht ook het pleidooi voor vermindering van het aantal ambtenaren een uiting van populisme, maar dat sluit niet aan bij de in dit boek gebruikte definitie.

⁸⁴ Leefbaar Nederland, 'Leefbaar Nederland komt er NU aan!', 316; deze passage betreft de verkeersproblemen.

⁸⁵ De Haan was naar eigen zeggen lid van D66 en SP geweest; zie *Leesbaar Nederland*, mei 2001, 10. Pinto was eveneens lid van diverse partijen geweest, niet alleen de VVD maar ook D66 en de PvdA; zie *NRC Handelsblad*, 21 september 2001. Lammerts was via de CPN en de PvdA ook bij de SP terechtgekomen; zie over de politieke ontwikkeling van Fortuyn ook hoofdstuk 5 van dit boek.

⁸⁶ *Leesbaar Nederland* (december 2001), 5.

⁸⁷ Wansink, *De erfenis van Fortuyn*, 107.

⁸⁸ Ibidem, 2-3.

⁸⁹ *Trouw*, 26 november 2001.

⁹⁰ Zie *De Volkskrant*, 6 oktober 2001; *NRC Handelsblad*, 3 november 2001; *NRC Handelsblad*, 12 januari 2002, *NRC Handelsblad*, 26 januari 2002.

⁹¹ *De Volkskrant*, 22 november 2001; Van Praag, 'De LPF-kiezer: rechts, cynisch of modaal?', 102-106.

⁹² Motivaction onderscheidt zeven typen kiezers op grond van een aantal vragen over waarden en normen; zie *Trouw*, 9 januari 2002.

⁹³ Zie over deze partij A.P.M. Lucardie, 'Ex oriente lux. Nieuwe partijen in Nederland vergeleken met Duitse soortgenoten' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2003 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2004), 198-231, i.h.b. 212-213.

⁹⁴ J. Booister, *Clash aan de Coolsingel: de wegbereiders van Pim Fortuyn* (Soesterberg 2009) 22-33.

⁹⁵ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 113.

⁹⁶ *Reformatorisch Dagblad*, 4 februari 2002.

⁹⁷ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 122.

⁹⁸ Ibidem, 130-131.

⁹⁹ *De Volkskrant*, 9 februari 2002.

¹⁰⁰ *De Volkskrant*, 9 februari 2002. Zie over het interview ook Wansink, *De erfenis van Fortuyn*, 15-24, 285-291.

¹⁰¹ J. Hippe, P. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek 2002. Overzicht van de partijpoli-

tieke gebeurtenissen van het jaar 2002' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2002 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2004), 18-180, i.h.b. 97; *NRC Handelsblad*, 11 februari 2002.

¹⁰² *Trouw*, 11 februari 2002.

¹⁰³ Aanvankelijk leken de meningen binnen het bestuur nog verdeeld; zie *NRC Handelsblad*, 11 februari 2002.

¹⁰⁴ *De Volkskrant*, 11 februari 2002.

¹⁰⁵ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 153.

¹⁰⁶ *Leesbaar Nederland*, april 2002, 4-5.

¹⁰⁷ Ibidem, 6.

¹⁰⁸ *Nederlands Dagblad*, 22 januari 2002.

¹⁰⁹ *NRC Handelsblad*, 5 februari 2002.

¹¹⁰ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 80, 94-98, 106.

¹¹¹ Hippe, Lucardie en Voerman, 'Kroniek 2002', 99-100.

¹¹² *De Volkskrant*, 28 oktober 2002.

¹¹³ *De Leefbaar Koerier*, 3 (2) (2002).

¹¹⁴ *De Leefbaar Koerier*, 3 (3) (2002).

¹¹⁵ *NRC Handelsblad*, 18 november 2002.

¹¹⁶ *De Volkskrant*, 25 november 2002.

¹¹⁷ Leefbaar Nederland, 'Deze keer doen ze echt wat ze beloven' in: Pellikaan, *Verkiezingsprogramma's. Verkiezingen van de Tweede Kamer 15 mei 2002 & 22 januari 2003*, 318-360 aldaar 319-320.

¹¹⁸ Meer hierover in Lucardie, 'Ex oriente lux', 205-206.

¹¹⁹ *Reformatorisch Dagblad*, 29 november 2002.

¹²⁰ *NRC Handelsblad*, 22 november 2002.

¹²¹ *Reformatorisch Dagblad*, 23 november 2002.

¹²² *De Volkskrant*, 23 november 2002.

¹²³ *Trouw*, 9 december 2002.

¹²⁴ Meer over de Lijst-Ratelband in: Lucardie, 'Ex oriente lux', 218-219.

¹²⁵ *NRC Handelsblad*, 2 juni 2003.

¹²⁶ Leefbaar Oegstgeest ging van vijf naar zes zetels, Leefbaar Vlaardingen van drie naar zes; Leefbaar Zeewolde werd met zeven zetels de grootste partij in haar gemeente; zie www.verkiezingsuitslagen.nl (geraadpleegd op 6 oktober 2011).

Hoofdstuk 5

¹ W.S.P. Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars* (4de druk, Rotterdam 2002), 71 en 183; D. Pels, *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy* (Amsterdam 2003), 45-49.

² Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars*, 183

³ W.S.P. Fortuyn, *Babyboomers. Autobiografie van een generatie* (Utrecht 1998). Het lijkt erop dat Fortuyn met zijn autobiografie het voorbeeld heeft gevolgd van zijn vriend Harry Mens, die een jaar eerder eveneens op zijn vijftigste verjaardag zijn autobiografie publiceerde onder de titel *Als een MENS iets wil. Voor jong en ondernemend Nederland* (Lisse 1996). Het boek verscheen in een 'eerste oplage' van maar liefst 100.000 exemplaren, zo staat trots voorin vermeld.

⁴ Niet uitgesloten is natuurlijk dat Fortuyn al dan niet bewust dit beeld heeft geconstrueerd, maar zijn schets is behoorlijk consistent met de informatie die anderen hebben gegeven. Dit biografische deel van het hoofdstuk over Fortuyn is in belangrijke mate gebaseerd op zijn autobiografie, en op de uitgebreide vraaggesprekken die de socioloog J. Brands in het voorjaar van 1993 met hem voerde; zie idem, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen. Gesprekken met Pim Fortuyn* (Amsterdam 2002). Ook is gebruik gemaakt van P. de Rooy, 'Fortuijn, Wilhelmus Simon Petrus' in: K. van Berkel e.a. (red.), *Biografisch woordenboek van Nederland VI* (Den Haag 2008) 134-137.

⁵ Brands, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen*, 34.

⁶ Fortuyn, *Babyboomers*, 30, 49, 53.

⁷ Brands, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen*, 35.

⁸ Fortuyn, *Babyboomers*, 48-49; Brands, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen*, 33-34.

⁹ Fortuyn, *Babyboomers*, 41.

¹⁰ Ibidem, 58; zie ook Brands, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen*, 36; en H. Savenije, "Ik geloof in God." Interview met Pim Fortuyn', *Playboy* (februari 2002).

¹¹ L. Wytzes, 'Buitenstaander op zoek naar erkenning' in: E. Schaafsma e.a. (red.), *Pim*

Fortuyn. Ter herinnering 1948-2002 (2011), 6-33, aldaar 6.

¹² Fortuyn, *Babyboomers*, 49.

¹³ Ibidem, 82

¹⁴ Brands, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen*, 44.

¹⁵ D. Houwaart, 'Discours der dissidenten (2). God is helemaal niet dood. De ex-cathedra, wat was er mooier?', *Tijd en taak* 11 (4 juni 1994), 8-12, aldaar 8.

¹⁶ Wytzes, 'Buitenstaander op zoek naar erkenning', 9.

¹⁷ *Nieuwsblad van het Noorden*, 19 december 1987.

¹⁸ Fortuyn, *Babyboomers*, 143-144

¹⁹ J. Chorus en M. de Galan, *In de ban van Fortuyn. Reconstructie van een politieke aardtschok* (Amsterdam 2002), 54.

²⁰ G. Harmsen, *Herfsttijloos. (Colchicum Atumale)* (Nijmegen 1993), 578.

²¹ Brands, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen*, 53-54

²² Fortuyn, *Babyboomers*, 142; zie ook Brands, 54. Zie voor de uitspraak van Kee Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 50.

²³ G. Harmsen, *Herfsttijloos*, 581; de titel van Fortuyns proefschrift luidde *Sociaal-economische politiek in Nederland 1945-1949* (Groningen 1980).

²⁴ *Universiteitskrant Groningen*, 11 februari 1988, 12-13; Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 58.

²⁵ W.S.P. Fortuyn, 'Op weg naar een geatomiseerde samenleving?', *Namens* 6 (5) (september 1991), 7.

²⁶ W.S.P. Fortuyn, *De zestiger jaren: een wonderkind of een total loss? Rede uitgesproken ter gelegenheid van het afscheid van de Rijksuniversiteit Groningen op vrijdag 19 februari 1988 door dr. W.S.P. Fortuyn* (Groningen 1988).

²⁷ *Nieuwsblad van het Noorden*, 19 december 1987.

²⁸ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 67.

²⁹ M. de Rijk, 'Pim Fortuyn. "Ik heb ten diepste het gevoel niet welkom te zijn."', *De Groene Amsterdammer* (5 januari 1994), 6-7.

- ³⁰ W.S.P. Fortuyn, *Zonder ambtenaren. De overheid als ondernemer* (Amsterdam en Antwerpen 1991), 76-90; Pels, *De geest van Pim*, 150-153.
- ³¹ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 68-70; zie ook W. Albada, in samenwerking met R. Bouwman en M. van den Toorn, *Ik en de verzorgingsstaat. Herinneringen van Wil Albada* (Amsterdam 2004), 250.
- ³² L. Wytzes, 'Charismatische rebel die de macht tart' in: E. Schaafsma e.a. (red.), *Pim Fortuyn. Ter herinnering 1948-2002* (2011), 34-61, aldaar 36.
- ³³ Fortuyn, *Babyboomers*, 180.
- ³⁴ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 54; zie ook B. Middel, *Politiek handwerk* (Amsterdam 2003), 39 en 267.
- ³⁵ Fortuyn, *Babyboomers*, 188.
- ³⁶ Ibidem, 183; zie ook: W.S.P. Fortuyn, *Aan het volk van Nederland* (Amsterdam en Antwerpen 1993), 206; W.S.P. Fortuyn, *Droomkabinet. Hoe Nederland geregeerd moet worden* (6de druk, Amsterdam 2002), 36.
- ³⁷ Fortuyn, *Babyboomers*, 184.
- ³⁸ L. Wytzes, 'Oprecht en onmogelijk. Het onvervulde leven van Pim Fortuyn (1948-2002)', *Elsevier* (13 juli 2002), 18-33, aldaar 24. In zijn autobiografie beweerde Fortuyn zonder enige bewijsvoering dat hij in aanmerking zou zijn gekomen voor een positie als minister of staatssecretaris in 'een van de kabinetten-Lubbers', wanneer hij niet rond 1970 een conflict had gehad met Wim Deetman, die van 1982 tot 1989 minister van Onderwijs was in het eerste en tweede kabinet-Lubbers. Zie *Babyboomers*, 146-147.
- ³⁹ Fortuyn, *Droomkabinet*, 37; Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 72.
- ⁴⁰ W.S.P. Fortuyn, 'Een ouderwets rapport', *Socialisme en democratie* 12 (december 1987), 375-377, aldaar 377.
- ⁴¹ Fortuyn, *Babyboomers*, 235.
- ⁴² Ibidem, 235-236.
- ⁴³ *Nieuwsblad van het Noorden*, 19 december 1986.
- ⁴⁴ Fortuyn, *Droomkabinet*, 37-38.
- ⁴⁵ Brands, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen*, 129; W.S.P. Fortuyn, *Beklemmend Nederland* (Utrecht 1995), 55; idem, *Babyboomers*, 284; idem, *Droomkabinet*, 24-26.
- ⁴⁶ Middel, *Politiek handwerk*, 267.
- ⁴⁷ Fortuyn, *Babyboomers*, 236-237. Zie over de relatie tussen Fortuyn en Peper ook H. van Osch, *Bram Peper. Man van contrasten* (Amsterdam 2010), 174-175.
- ⁴⁸ Savenije, 'Ik geloof in God'; Fortuyn, *Babyboomers*, 237.
- ⁴⁹ Brands, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen*, 126.
- ⁵⁰ Mens, *Als een MENS iets wil*, 141; NRC Handelsblad, 12 oktober 1993.
- ⁵¹ W.S.P. Fortuyn, *Het zakenkabinet Fortuyn* (Utrecht 1994), 58.
- ⁵² Savenije, 'Ik geloof in God'.
- ⁵³ S. Wynia, 'Nalatenschap van een kijkcijferkanon' in: E. Schaafsma e.a. (red.), *Pim Fortuyn*, 66-91, aldaar 66.
- ⁵⁴ Fortuyn, *Beklemmend Nederland*, 4.
- ⁵⁵ W.S.P. Fortuyn, *Zielloos Europa. Tegen een Europa van technocraten, bureaucratie, subsidies en onvermijdelijke fraude* (Utrecht 1997), 8.
- ⁵⁶ Wytzes, 'Charismatische rebel die de macht tart', 37.
- ⁵⁷ Brands, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen*, 65-66.
- ⁵⁸ Fortuyn, *Babyboomers*, 292; idem, *Zakenkabinet Fortuyn*, 66-69.
- ⁵⁹ W.S.P. Fortuyn, *De overheid as ondernemer* (Amsterdam en Antwerpen 1993), 7-9; Brands, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen*, 116.
- ⁶⁰ H. Wansink, *De erfenis van Fortuyn. De Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers* (Amsterdam 2004), 63-63.
- ⁶¹ Zie E. Smid, 'CDA moet op goede manier omgaan met moderniteit', *CD/Actueel* (14 oktober 1995), 12-13.
- ⁶² Volgens Helgers zou Heerma dat twee keer hebben voorgesteld; telefonisch interview met H. Helgers, 26 mei 2003. Zie ook Fortuyn, *Babyboomers*, 295.
- ⁶³ M. van Rij, *Duizend dagen in de landspolitiek. Leiderschapscrisis in het CDA* (Amsterdam 2002), 106-107; telefonisch interview met M. van Rij, 14 maart 2003.
- ⁶⁴ Telefonisch interview met J. de Hoop

Scheffer, 6 mei 2003, zie ook Fortuyn, *Babyboomers*, 296-297.

⁶⁵ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 44.

⁶⁶ Brands, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen*, 14.

⁶⁷ J. 't Hooft, 'Pim, vriend voor het leven' in: W.S.P. Fortuyn, *Autobiografie van een babyboomer. Aangevuld met herinneringen van Marten Fortuyn, vrienden en geestesverwanten* (2de druk, Rotterdam 2002), 425-428, aldaar 426.

⁶⁸ Fortuyn, *Babyboomers*, 279.

⁶⁹ Ibidem, 280.

⁷⁰ De Rijk, 'Pim Fortuyn', 7.

⁷¹ Savenije, "Ik geloof in God", *Playboy* (februari 2002).

⁷² De columns die in *Elsevier* verschenen werden na zijn dood gebundeld; zie W.S.P. Fortuyn, *A hell of a job. De verzamelde columns* (Rotterdam 2002).

⁷³ Wytzes, 'Charismatische rebel die de macht tart', 37.

⁷⁴ R. Stiphout, 'Columnist bij dé Elsevier' in: E. Schaafsma e.a. (red.), *Pim Fortuyn*, 62-64, aldaar 62, 64.

⁷⁵ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 74.

⁷⁶ Wansink, *De erfenis van Fortuyn*, 65.

⁷⁷ Fortuyn, *Babyboomers*, 285.

⁷⁸ O. Cherribi, 'De borrelpraat van Pim Fortuyn: bespreking van "Tegen de islamisering van onze cultuur"', *Liberaal reveil* 38 (3) (1997), 132-136, aldaar 132.

⁷⁹ *Algemeen Dagblad*, 17 februari 1997; *NRC Handelsblad*, 18 februari 1997.

⁸⁰ *De Volkskrant*, 14 februari 1997.

⁸¹ Houwaart, 'Discours der dissidenten (2)', 11.

⁸² W.S.P. Fortuyn, *De verweesde samenleving. Een religieus-sociologisch traktaat* (Utrecht 1995), 203; zie ook idem, *Uw baan staat op de tocht! De overlegeconomie voorbij* (Utrecht 1995), 65.

⁸³ Fortuyn, *Babyboomers*, 318-324; Wansink, *De erfenis van Fortuyn*, 87-88; Pels, *De geest van Pim*, 65-68.

⁸⁴ Fortuyn, *De verweesde samenleving*, 9.

⁸⁵ Wansink, *De erfenis van Fortuyn*, 74.

⁸⁶ Fortuyn, *Aan het volk van Nederland*, 84.

⁸⁷ Pels, *De geest van Pim*, 10 en 13-21; de oud-hoogleraar staatsrecht S.W. Couwenberg noemde het 'fortuynisme... een typisch voorbeeld van politiek syncretisme', zie idem, *Opstand der burgers. De Fortuyn-revolte en het demasqué van de oude politiek* (Budel 2004), 60.

⁸⁸ De volgende paragrafen zijn gebaseerd op P. Lucardie en G. Voerman, 'Liberaal patriot of nationaal populist? Het gedachtegoed van Pim Fortuyn', *Socialisme en democratie* 59 (4) (2002), 32-42.

⁸⁹ Fortuyn, *Aan het volk van Nederland*, 191-192.

⁹⁰ Ibidem, 11, 67-68, 72; zie ook Fortuyn, *Zonder ambtenaren*, 15, 19.

⁹¹ Fortuyn, *Beklemmend Nederland*, 143, 172; Zie ook: idem, *Uw baan staat op de tocht!*, 76.

⁹² Fortuyn, *Uw baan staat op de tocht!*, 76.

⁹³ W.S.P. Fortuyn, *De islamisering van onze cultuur. Nederlandse identiteit als fundament* (2de herziene editie, Rotterdam 2001), 82.

⁹⁴ Fortuyn, *Aan het volk van Nederland*, 159, 162; idem, *Beklemmend Nederland*, 152-157; idem, *De puinhopen van acht jaar paars*, 61.

⁹⁵ Ibidem, 176.

⁹⁶ Fortuyn, *De islamisering van onze cultuur*, 90; idem, *De puinhopen van acht jaar paars*, 167.

⁹⁷ Ibidem, 104.

⁹⁸ Zie onder meer: P.B. Cliteur, *Conservatisme en cultuurrecht. Over de fundering van recht in rechtsbeginselen* (Amsterdam 1989), 272-280; R. Nisbet, *Conservatism: Dream and Reality* (Milton Keynes 1986), 30-37; G.-K. Kaltenbrunner, 'Der schwierige Konservatismus' in: G.-D. Kaltenbrunner (red.), *Rekonstruktion des Konservatismus* (Freiburg 1972), 19-54.

⁹⁹ Fortuyn, *Uw baan staat op de tocht!*, 43-52.

¹⁰⁰ Fortuyn, *Het zakenkabinet Fortuyn*, 146-147, 191.

¹⁰¹ Fortuyn, *Zonder ambtenaren*, 97.

¹⁰² E. van Ree, 'Voor volk en vaderland', *De Groene Amsterdammer* (2 maart 2002), 26-29.

- ¹⁰³ Brands, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen*, 127-128; Fortuyn, *De islamisering van onze cultuur*, 27-31; idem, *De puinhopen van acht jaar paars*, 72.
- ¹⁰⁴ Fortuyn, *De islamisering van onze cultuur*, 35-43, 49-59; W.S.P. Fortuyn, *50 jaar Israël, hoe lang nog?* (Utrecht 1998), passim.
- ¹⁰⁵ P. Fortuyn, 'Koude oorlog met islam', *Elsevier* (25 augustus 2001), 13.
- ¹⁰⁶ Fortuyn, *Babyboomers*, 314; idem, *De islamisering van onze cultuur*.
- ¹⁰⁷ Fortuyn, *De islamisering van onze cultuur*, 44-45, 91; idem, *50 jaar Israël*, 23-24.
- ¹⁰⁸ Fortuyn, *Aan het volk van Nederland*, 211; idem, *Het zakenkabinet Fortuyn*, 69.
- ¹⁰⁹ Fortuyn, *Aan het volk van Nederland*, 54; Pels, *De geest van Pim*, 169-173.
- ¹¹⁰ Fortuyn, *Zonder ambtenaren*, 16, 102; idem, *Het zakenkabinet Fortuyn*, 114; idem, *Beklemd Nederland*, 46; idem, *De puinhopen van acht jaar paars*, 136.
- ¹¹¹ Fortuyn, *Uw baan staat op de tocht!*, 65.
- ¹¹² Fortuyn, *Het zakenkabinet Fortuyn*, 59.
- ¹¹³ Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars*, 75.
- ¹¹⁴ Fortuyn, *Het zakenkabinet Fortuyn*, 54-55.
- ¹¹⁵ Fortuyn, *Zonder ambtenaren*, 11.
- ¹¹⁶ Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars*, 11.
- ¹¹⁷ Fortuyn, *Het zakenkabinet Fortuyn*, 70.
- ¹¹⁸ Fortuyn, *Zielloos Europa*, 62.
- ¹¹⁹ Fortuyn, *Beklemd Nederland*, 191; idem, *Droomkabinet*, 17.
- ¹²⁰ Fortuyn, *Uw baan staat op de tocht*, 49; idem, *Zakenkabinet*, 70; idem, *De puinhopen van acht jaar paars*, 135-138; Pels, *De geest van Pim*, 173-176.
- ¹²¹ Fortuyn, *Aan het volk van Nederland*, 210; idem, *Uw baan staat op de tocht*, 13; idem, *Droomkabinet*, 31; idem, *De puinhopen van acht jaar paars*, 11, 135-138.
- ¹²² Fortuyn, *De islamisering van onze cultuur*, 34; Pels, *De geest van Pim*, 42-45.
- ¹²³ Fortuyn, *Beklemd Nederland*, 47; idem, *Droomkabinet*, 28.
- ¹²⁴ Fortuyn, *Uw baan staat op de tocht*, 66.
- ¹²⁵ Fortuyn, *Aan het volk van Nederland*, 204.
- ¹²⁶ Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars*, 184-185.
- ¹²⁷ Fortuyn, *Zonder ambtenaren*, 14.
- ¹²⁸ Ibidem, 31-33.
- ¹²⁹ Fortuyn, *Droomkabinet*, 31.
- ¹³⁰ Fortuyn, *Aan het volk van Nederland*, 210; idem, *Zielloos Europa*, 35, 79, 102; idem, *De puinhopen van acht jaar paars*, 143.
- ¹³¹ Fortuyn, *Aan het volk van Nederland*, 84 en 187; idem, *Zakenkabinet Fortuyn*, 54-55; idem, *De puinhopen van acht jaar paars*, 180; Lijst Pim Fortuyn, 'Zakelijk met een hart' in: *Verkiezingsprogramma's. Verkiezingen van de Tweede Kamer 15 mei 2002 & 22 januari 2003* (Amsterdam 2002), 361-391, aldaar 367.
- ¹³² Fortuyn, *Aan het volk van Nederland*, 131, 172.
- ¹³³ Ibidem, 55 en 206.
- ¹³⁴ H. Camps, "Ik ga vanuit het Catshuis regeren", *Elsevier* (1 september 2001), 12-15, aldaar 13.
- ¹³⁵ Fortuyn, *Zonder ambtenaren*, 117; idem, *Aan het volk van Nederland*, 45; idem, *Uw baan staat op de tocht*, 64; idem, *Het zakenkabinet Fortuyn*, 113.
- ¹³⁶ Fortuyn, *Zonder ambtenaren*, 33; zie ook: idem, *Beklemd Nederland*, 50.
- ¹³⁷ Fortuyn, *Aan het volk van Nederland*, 206-208; idem, *Het zakenkabinet Fortuyn*, 58-59, 69.
- ¹³⁸ Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars*, 142.
- ¹³⁹ Fortuyn, *Het zakenkabinet Fortuyn*, 71.
- ¹⁴⁰ Ibidem, 71; Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars*, 143.
- ¹⁴¹ Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars*, 145-148.
- ¹⁴² Fortuyn, *Zonder ambtenaren*, 76-90; idem, *Beklemd Nederland*, 70.
- ¹⁴³ Fortuyn, 'Op weg naar een geatomiseerde samenleving?', 9; idem, *Beklemd Nederland*, 40; idem, *De puinhopen van acht jaar paars*, 103-105.
- ¹⁴⁴ Fortuyn, *Aan het volk van Nederland*, 128-129; idem, *Het zakenkabinet Fortuyn*, 94; idem, *Uw baan staat op de tocht*, 68-71; idem, *Beklemd Nederland*, 22.
- ¹⁴⁵ Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars*, 109-110.
- ¹⁴⁶ Brands, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen*, 58.

¹⁴⁷ Fortuyn, *Aan het volk van Nederland*, 193-196; idem, *De puinhopen van acht jaar paars*, 9-14, 17-49, 51-70.

¹⁴⁸ Fortuyn, *Aan het volk van Nederland*, 174.

¹⁴⁹ Fortuyn, *Beklekkend Nederland*, 187.

¹⁵⁰ Fortuyn, *Babyboomers*, 324.

¹⁵¹ Bijvoorbeeld in zijn slotwoord in de bundel *Sociaal-democratie en technologie*, onder zijn redactie gepubliceerd (Groningen 1986), 125-145, aldaar 131-132. Ook in *Zonder ambtenaren*, dat in 1991 verscheen, was Fortuyn nog ronduit positief over 'de verdere verschuiving van bevoegdheden van het nationale niveau naar het supranationale niveau van Brussel' (p. 46). Zie ook Fortuyn, *Aan het volk van Nederland*, 199-200; en Pels, *De geest van Pim*, 104-106 en 195.

¹⁵² Fortuyn, *Zielloos Europa*, 63, zie ook 81.

¹⁵³ Ibidem, 98-108; zie ook *Beklekkend Nederland*, 179-200, aldaar 193.

¹⁵⁴ Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars*, 181.

¹⁵⁵ Ibidem.

¹⁵⁶ Fortuyn, *Aan het volk van Nederland*, 53.

¹⁵⁷ Ibidem, 9; zie ook Wansink, *De erfenis van Fortuyn*, 81-82.

¹⁵⁸ Fortuyn, *Beklekkend Nederland*, 203; idem, *A hell of a job*, 83-85. Ten onrechte stelt Wansink dat Fortuyn pas in 1997 vond dat Nederland 'vol' was; zie idem, *De erfenis van Fortuyn*, 83-84; zie ook Pels, *De geest van Pim*, 199-204.

¹⁵⁹ Fortuyn, *De islamisering van onze cultuur*, 90.

¹⁶⁰ Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars*, 166. Opmerkelijk genoeg noemde Fortuyn België niet. Blijkbaar twijfelend aan het realisme van dit plan stelde Fortuyn echter ook voor het aantal opvangplaatsen voor asielzoekers te beperken tot 10.000 (ibidem, 167).

¹⁶¹ Fortuyn, *De islamisering van onze cultuur*, 101.

¹⁶² Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars*, 176-177.

¹⁶³ Fortuyn, *Zielloos Europa*, 49.

¹⁶⁴ Zie ook Pels, *De geest van Pim*, 20-21, 28, 119-120, 125, 141, 182-184.

¹⁶⁵ Fortuyn, *A hell of a job*, 85; zie ook:

idem, *Beklekkend Nederland*, 205; en

idem, *Zielloos Europa*, 49.

¹⁶⁶ Savenije, 'Ik geloof in God'.

¹⁶⁷ Wansink, *De erfenis van Fortuyn*, 140.

¹⁶⁸ Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars*, 15.

¹⁶⁹ De LPF publiceerde onder de titel 'Zakelijk met een hart' een zeer beknopte samenvatting hiervan als verkiezingsprogramma.

¹⁷⁰ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 64, zie ook 71; 't Hooft, 'Pim, vriend voor het leven' 427, en Camps, "'Ik ga vanuit het Catshuis regeren'", 12.

¹⁷¹ Camps, "'Ik ga vanuit het Catshuis regeren'", 15; Savenije, "Ik geloof in God".

¹⁷² Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 153.

¹⁷³ Statuten Lijst Pim Fortuyn, artikel 2; zie: www.pimfortuyn.nl/partij (geraadpleegd op 8 juli 2002).

¹⁷⁴ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 157, 213 en 240-241.

¹⁷⁵ Ibidem, 162.

¹⁷⁶ Ibidem, 206-211 en 217-218, citaat: 210.

¹⁷⁷ J. Booister, *Clash aan de Coolsingel: de wegbereiders van Pim Fortuyn* (Soesterberg 2009), 19-22, 35, 38, 61, 112. Zie ook: A. Oosthoek, *Pim Fortuyn en Rotterdam* (Rotterdam 2005).

¹⁷⁸ *Trouw*, 5 mei 2007.

¹⁷⁹ Booister, *Clash aan de Coolsingel*, 63.

¹⁸⁰ 'Leidraad voor een Leefbaar Rotterdam'; zie: www.leefbaarrotterdam.nl/leidraad.htm (geraadpleegd op 7 maart 2002).

¹⁸¹ D. Pels, *Het volk bestaat niet. Leider-schap en populisme in de mediademocratie* (Amsterdam 2011), 16; R. in 't Veld, 'Pim Fortuyn gedurende de laatste 13 jaar' in: Fortuyn, *Autobiografie van een babyboomer*, 393-396, aldaar 395.

¹⁸² 'Hingabe an die Person des Herrn und ihre Gnadengabe... Das ewig neue, Ausser-werktägliche, Niedagewesene und die emotionale Hingenommenheit dadurch sind hier Quellen persönlicher Hingebung.' Max Weber, 'Die drei reinen Typen der legitimen Herrschaft' in: Johannes Winckelmann (red.), *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre* (Tübingen 1968), 481. Zie

ook: J. Ellemers, 'Pim Fortuyn: een zuiver geval van charismatisch gezag', *Facta* 10 (7) (2002) 2-5; idem, 'Het fenomeen Fortuyn. De revolte verklaard' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2002 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2004), 252-266; en C. van Herwaarden, *Fortuyn. Chaos en charisma* (Amsterdam 2005).

¹⁸³ Interviews met aanhangers van Fortuyn in *NRC Handelsblad*, 11 mei 2002; *Trouw*, 16 mei 2002.

¹⁸⁴ *NRC Handelsblad*, 16 februari 2002. *NRC Handelsblad*, 2 maart 2002.

¹⁸⁵ *Dagblad van het Noorden*, 8 maart 2002.

¹⁸⁶ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 194 en 191.

¹⁸⁷ *De Volkskrant*, 15 maart 2002.

¹⁸⁸ *NRC Handelsblad*, 22 maart 2002.

¹⁸⁹ Ibidem.

¹⁹⁰ *NRC Handelsblad*, 23 april 2002; *De Volkskrant*, 24 april 2002; Chorus and De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 211-213, 235-238; zie: www.parlement.com, (geraadpleegd op 29 januari 2012).

¹⁹¹ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 231.

¹⁹² Ibidem, 236.

¹⁹³ Wytzes, 'Charismatische rebel die de macht tart', 40.

¹⁹⁴ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 239.

¹⁹⁵ *De Volkskrant* en *Reformatorisch Dagblad*, 2 mei 2002.

¹⁹⁶ *De Volkskrant*, 7 mei 2002.

¹⁹⁷ *Trouw*, 7 mei 2002.

¹⁹⁸ Citaat ontleend aan Wansink, *De erfenis van Fortuyn*, 155.

¹⁹⁹ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 19.

²⁰⁰ *Dagblad van het Noorden*, 14 mei 2002.

²⁰¹ Wansink, *De erfenis van Fortuyn*, 157.

²⁰² Opgave Philip van Praag, e-mail 7 februari 2012; deze cijfers wijken iets af van idem, 'De LPF-kiezer: rechts, cynisch of modaal?' in G. Voerman (red.), *Jaarboek 2001 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2003), 96-116, aldaar 105.

²⁰³ Ibidem, 102-104; W. van der Brug, 'How the LPF Fuelled Discontent: Empiri-

cal tests of explanations of LPF-support', *Acta Politica* 38 (1) (2003), 89-106.

²⁰⁴ Van Praag, 'De LPF-kiezer: rechts, cynisch of modaal?', 109-112.

²⁰⁵ Van der Brug, 'How the LPF Fuelled Discontent', 96.

²⁰⁶ J.F. Orlebeke, 'Het succes van de Lijst Pim Fortuyn', *Facta* 10 (7) (2002), 10-11; P. Lemmens en J. Diederiks, 'Allochtonie en het electorale succes van de LPF: Orlebeke herbezoekt', *Facta* 11 (1) (2003), 22-23.

²⁰⁷ V. Mamadouh en H. van der Wusten, 'Eindstand van een diffusieproces. Het geografisch patroon van de steun voor de LPF' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2002 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2004), 181-205; R. de Jong, H. van der Kolk en G. Voerman, *Verkiezingen op de kaart 1848-2010. Tweede Kamerverkiezingen vanuit geografisch perspectief* (Utrecht 2011).

²⁰⁸ Ph. van Praag, 'The Winners and Losers in a Turbulent Political Year', *Acta Politica* 38 (1) (2003), 15; gebaseerd op publieke opiniepeilingen.

²⁰⁹ Van der Brug, 'How the LPF Fuelled Discontent', 96-98.

²¹⁰ J.J.M. van Holsteyn, G.A. Irwin en J.M. den Ridder, 'In the Eye of the Beholder: The Perception of the List Pim Fortuyn and the Parliamentary Elections of May 2002', *Acta Politica* 38 (1) (2003), 69-87, aldaar 84.

²¹¹ P.M. Sniderman en L. Hagendoorn, *When Ways of Life Collide. Multiculturalism and its discontents in the Netherlands* (Princeton 2007), 17-42.

²¹² Van der Brug, 'How the LPF Fuelled Discontent', 98-101.

²¹³ Reeds op 14 maart, tijdens de presentatie van zijn boek, sprak Fortuyn de wens uit een coalitie met deze partijen te vormen. Zie Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 225; dit deed hij nogmaals in april in het *Reformatorisch Dagblad*, 30 april 2002.

²¹⁴ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 294.

²¹⁵ J. Raschke, *Die Zukunft der Grünen: "So kann man nicht regieren"* (Frankfurt 2001), 24-34.

- ²¹⁶ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 225, 316, 318, 325 en 20-21.
- ²¹⁷ *Het Parool*, 13 mei 2002.
- ²¹⁸ Het nieuwe orgaan werd ook wel aangeduid als 'bestuursraad' of 'gedelegeerd bestuur'. Zie: www.lijstpimfortuyn.nl/nieuws (geraadpleegd op 10 juni 2002) en Chorus and De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 214-215.
- ²¹⁹ *NRC Handelsblad*, 17 mei 2002.
- ²²⁰ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 281.
- ²²¹ *De Volkskrant*, 12 juni 2002.
- ²²² Chorus and De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 216.
- ²²³ Ibidem, 206-208, 213.
- ²²⁴ *Trouw*, 7 augustus 2002.
- ²²⁵ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 317.
- ²²⁶ Ibidem, 318.
- ²²⁷ Ibidem, 319-325.
- ²²⁸ *De Volkskrant*, 20 september 2002; *NRC Handelsblad*, 27 september 2002.
- ²²⁹ *De Volkskrant*, 2 oktober 2002.
- ²³⁰ *Trouw*, 7 oktober 2002.
- ²³¹ *Trouw*, 1 oktober 2002.
- ²³² *NRC Handelsblad*, 7 oktober 2002; zie voor Bomhoffs lezing van het partijconflict E.J. Bomhoff, *Blinde ambitie. Mijn 87 dagen met Zalm, Heinsbroek en Balkenende* (Gouda 2002).
- ²³³ *De Volkskrant*, 12 april 2006.
- ²³⁴ *Rotterdams Dagblad*, 17 oktober 2002; *Trouw*, 18 oktober 2002.
- ²³⁵ *De Volkskrant*, 23 januari 2003.
- ²³⁶ *De Volkskrant*, 28 juni 2003.
- ²³⁷ *NRC Handelsblad*, 11 oktober 2003.
- ²³⁸ A.P.M. Lucardie, 'Twee in, dertien uit. Electoraal succes en falen van nieuwe partijen in 2006' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2006 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2008), 154-174.
- ²³⁹ Fortuyn, *De verweesde samenleving*, 240. Zie ook B. Heijne, *Moeten wij van elkaar houden? Het populisme ontleed* (Amsterdam 2011), 93-95; en Pels, *De geest van Pim*, 192 en 221. Zie ook H. te Velde, 'Passie, theater en narcisme', *Pluche. Essays en verhalen over openbaar bestuur* (winter 2003), 63-69.

²⁴⁰ Bomhoff, *Blinde ambitie*, 166.

²⁴¹ *Beklemmend Nederland*, 211; transcript laatste interview met Pim Fortuyn door R. de Wild op radio 3FM (6 mei 2002) in: *Nieuwe Revu* (15 mei 2002), 11.

²⁴² Houwaart, 'Discours der dissidenten (2)', 11.

²⁴³ Geciteerd in Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 150.

²⁴⁴ Ibidem, 44.

²⁴⁵ 't Hooft, 'Pim, vriend voor het leven' in: Fortuyn, *Autobiografie van een babyboomer*, 425-428, aldaar 425.

Hoofdstuk 6

¹ Volgens de Politieke Barometer. Zie: www.politiekebarometer.nl (geraadpleegd op 6 juni 2008).

² K. Vossen, 'Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk? Verschillen en overeenkomsten in optreden en discours van twee politici', *Res Publica* 51 (4) (2009), 437-467, aldaar 455.

³ Ze zou dat later niet vaak vermelden; zie onder meer *NRC Handelsblad*, 10 juni 2003; interview met Rita Verdonk in Nootdorp, 18 januari 2012.

⁴ *Trouw*, 29 oktober 2011.

⁵ Dit verklaarde ze later in het televisieprogramma 'Profiel' (KRO) op 2 december 2011.

⁶ A. Schulte en B. Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid: 5 jaar crisis in de VVD* (Amsterdam 2007), 182.

⁷ Interview Rita Verdonk, 18 januari 2012.

⁸ Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, 183.

⁹ Ibidem.

¹⁰ G. Zalm, *De romantische boekhouder* (Amsterdam 2009), 273.

¹¹ A. Hirs Ali, *Nomade* (Amsterdam en Antwerpen 2010), 118-119.

¹² *NRC Handelsblad*, 3 juli 2006.

¹³ Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, 185.

¹⁴ *NRC Handelsblad*, 3 juli 2006.

¹⁵ Zie G. Voerman, 'Plebiscitaire partijen? Over de vernieuwing van de Nederlandse partijorganisaties' in: G. Voerman (red.),

Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (Groningen 2005), 217-244.

¹⁶ Zalm, *De romantische boekhouder*, 284.

¹⁷ E. Vrijzen, “Ik spreek de taal van gewone mensen”. Minister Rita Verdonk, definitief kandidaat-lijsttrekker voor de VVD, onthult haar ambities’, *Elsevier* (8 april 2006), 24-26.

¹⁸ Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, 195-196; zie ook: *NRC Handelsblad*, 19 november 2007.

¹⁹ Zalm, *De romantische boekhouder*, 284-285.

²⁰ Zo verklaarde hij later in het televisieprogramma ‘Profiel’ (KRO) op 2 december 2011.

²¹ Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, 199.

²² *NRC Handelsblad*, 5 april 2006.

²³ Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, 199-200.

²⁴ Ibidem, 193.

²⁵ Ph. van Praag, ‘Rutte versus Verdonk: was dit nu echt het probleem van de VVD?’ in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2006 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2008), 135-153.

²⁶ Zie P. Lucardie e.a., ‘Kroniek 2006. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2006’ in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2006 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2008), 15-104, i.h.b. 19-20.

²⁷ Hirs Ali, *Nomade*, 126.

²⁸ B. de Vries, *Haagse tafereelen. De VVD 2002-2006* (Amsterdam 2006), 141.

²⁹ Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, 211.

³⁰ Ibidem, 215.

³¹ Van de Linde leek er in 2011 zelfs niet helemaal overtuigd van te zijn dat de uitslag klopte, al wilde hij niet zover gaan om van fraude te spreken (televisieprogramma ‘Profiel’, 2 december 2011).

³² H. van der Kolk, K. Aarts en M. Rosema, ‘Twijfelen en kiezen’ in: K. Aarts, H. van der Kolk en M. Rosema (red.), *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006* (Utrecht 2007), 211-234, i.h.b. 226-227.

³³ Dit is de conclusie van de Amsterdamse politicoloog Philip van Praag, zie Van Praag, ‘Rutte versus Verdonk’, 151.

³⁴ Ibidem, 149.

³⁵ *NRC Handelsblad*, 29 november 2006; zie ook Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, 267-268.

³⁶ F. van Deijl en J. Niemöller, ‘Ik ga weer lekker stevig terugkomen... yes!’, *HP/De Tijd* (8 juni 2007), 20-22.

³⁷ *Het Parool*, 22 juni 2007; de krant citeerde een vraaggesprek met Verdonk in het *Radboud Magazine*, een uitgave van de Radboud Universiteit Nijmegen die in juni 2007 was verschenen.

³⁸ *De Telegraaf*, 6 juni 2007.

³⁹ J. Niemöller en A. Theunissen, ‘Rita’s wil’, *HP/De Tijd* (21 september 2007) 27-30.

⁴⁰ *Algemeen Dagblad*, 13 september 2007.

⁴¹ *De Volkskrant*, 14 september 2007.

⁴² Ibidem; *NRC Handelsblad*, 17 september 2007; zie ook P. Lucardie en G. Voerman, ‘Kroniek 2007. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2007’ in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2007 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2009), 3-71, i.h.b. 66-67.

⁴³ Interview Verdonk, 18 januari 2012.

⁴⁴ Zijn voorstel werd door 86 procent van de aanwezige leden afgewezen; Lucardie en Voerman, ‘Kroniek 2007’, 68.

⁴⁵ Ibidem, 67.

⁴⁶ Wel richtte ze in oktober 2007 de Stichting Vrienden van Rita Verdonk op, bedoeld om geld in te zamelen voor de beweging.

⁴⁷ *NRC Handelsblad*, 18 oktober 2007.

⁴⁸ *Nieuwsbrief Trots op Nederland*, 21 november 2007; zie: www.trotsopnederland.com (geraadpleegd op 22 november 2007).

⁴⁹ *Dagblad van het Noorden*, 27 maart 2008.

⁵⁰ Interview Verdonk; zo ook in *Dagblad van het Noorden*, 27 maart 2008.

⁵¹ *De Volkskrant*, 4 april 2008. De kop van het artikel luidde: ‘Verdonk zet in op nationalisme’.

⁵² R. Verdonk, ‘Nieuwe beweging, andere

politiek, beter Nederland!'; zie: www.trotsopnederland.com (geraadpleegd op 20 december 2011 via www.archipol.nl).

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Trots op Nederland, 'De visie van Trots op Nederland'; zie: www.trotsopnederland.nl (geraadpleegd op 15 december 2008).

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Deze en de volgende feiten zijn ontleend aan de collectie krantenknipsels van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen en aan: Integis, *Rapportage voor Stichting Vrienden van Rita Verdonk inzake onderzoek Stichting Vrienden Rita Verdonk en Favorita BV* (Overveen 2008). Verhelderend is ook E. Vrijsen, *Wilt u niet aan mijn jasje trekken! Populisme en politieke pers, valkuilen en verkiezingstrucs, scoringsdrift en seksuele intimidatie, de grappen van Balkenende en de gezelligheid van Wilders* (Amsterdam 2010), 144-152.

⁵⁸ Mark Doorn en Rob Boelen; Verdonk had Doorn en Nieuwerkerke leren kennen in de VVD, Boelen was commissaris van een aantal bedrijven; zie G.J. Hoekman, 'Rita's trots. In het kielzog van Verdonks goodwill-tournee', *Nieuwe Revu* (26 maart 2008), 18-23.

⁵⁹ Integis, *Rapportage voor Stichting Vrienden van Rita Verdonk*, 24.

⁶⁰ *NRC Handelsblad*, 10 september 2008, *de Volkskrant*, 10 september 2008. Sinke deed deze uitspraken op 9 september in het televisieprogramma NOVA.

⁶¹ Vrijsen, *Wilt u niet aan mijn jasje trekken!*, 152.

⁶² *De Volkskrant*, 29 november 2011.

⁶³ *NRC Handelsblad*, 1 december 2008;

NRC Handelsblad, 6 december 2008.

⁶⁴ *NRC Handelsblad*, 30 april 2010.

⁶⁵ *De Volkskrant*, 11 maart 2010.

⁶⁶ D. Heerma van Voss en D. van der Meer, 'Niet alleen wijzen, ook de hand reiken. De kloof tussen allochtonen en autochtonen', *De Groene Amsterdammer* (18 september 2009), 14-17, aldaar 16.

⁶⁷ *NRC Handelsblad*, 17 mei 2010.

⁶⁸ Trots op Nederland, *Partijprogramma 'Vertrouwen en handhaven'*, (z.p., 2010); zie:

www.trotsopnederland.com (geraadpleegd op 28 november 2011), 3.

⁶⁹ Trots op Nederland, *Partijprogramma 'Vertrouwen en handhaven'*, 4.

⁷⁰ Ibidem, 25.

⁷¹ Ibidem, 21.

⁷² Zie Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, 'Orde op zaken, zeker nu! Verkiezingsprogramma 2010-2014' in: H. Pellikaan, J. van Holsteyn en G. Voerman (red.), *Verkiezing van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 9 juni 2010. Verkiezingsprogramma's* (Amsterdam 2010), 257-298 aldaar 287. Zie over de vaststelling van het Liberaal Manifest J. Hippe e.a., 'Kroniek 2005. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2005' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2005 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2006), 14-98, aldaar 91-92.

⁷³ Trots op Nederland, *Partijprogramma 'Vertrouwen en handhaven'*, 8 respectievelijk 18.

⁷⁴ Zie voor verdere onderbouwing van deze conclusie ook: Vossen, 'Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk?', 451-455; A.P.M. Lucardie, 'Rechts-extremisme, populisme of democratisch patriotisme? Opmerkingen over de politieke plaatsbepaling van de Partij voor de Vrijheid en Trots op Nederland' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2007 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2009), 176-190; idem, 'Tussen establishment en extremisme: populistische partijen in Nederland en Vlaanderen', *Res Publica*, 52 (2) (2010), 149-172, i.h.b. 160-161.

⁷⁵ Trots op Nederland, *Partijprogramma 'Vertrouwen en handhaven'*, 15.

⁷⁶ Zie Partij voor de Vrijheid, 'De agenda van hoop en optimisme. Een tijd om te kiezen' in: Pellikaan, Van Holsteyn en Voerman (red.), *Verkiezing van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 9 juni 2010*, 301-360 aldaar 319.

⁷⁷ Zie voor onderzoek uit 2009 van Synovate/De Politieke barometer op: www.synovate.nl/documents/pb-2009-wk11extra.pdf (geraadpleegd op 20 december 2011).

⁷⁸ NOS Nieuws, 10 juni 2010, zie: nos.nl/

artikel/163506-afdeling-pijnacker-breekt-met-ton.html (geraadpleegd op 17 juni 2010).

⁷⁹ *NRC Handelsblad*, 25 augustus 2010; *de Volkskrant*, 26 augustus 2010.

⁸⁰ *De Volkskrant*, 8 september 2011.

⁸¹ *Almere Vandaag*, 1 juli 2011 en 2 september 2011.

⁸² In september waren er nog 52 van de 62 over, volgens *de Volkskrant* van 8 september 2011; in november nog 49, volgens *Trouw* van 21 november 2011.

⁸³ *Trouw*, 21 november 2011.

Hoofdstuk 7

¹ Zie voor een gedegen analyse van de ideologische ontwikkeling van Wilders K. Vossen, 'Vom konservativen Liberalen zum Nationalpopulisten. Die ideologische Entwicklung des Geert Wilders' in: F. Hartleb en F. Wielenga (red.), *Populismus in den Niederlanden und Deutschland im Vergleich* (Münster 2011), 77-104; zie ook idem, 'Van Bolkestein via Bush naar Bat Ye'or. De ideologische ontwikkeling van Geert Wilders', eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/jb-dnpp/jbo8/KoenVossenartikelJB2008.pdf (geraadpleegd op 11 februari 2012); en idem, 'Een Nieuw Groot Verhaal? Over de ideologie van LPF en PVV' in: C. van Baalen e.a. (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2011* (Amsterdam 2011), 77-87; Lucardie, 'Rechts-extremisme, populisme of democratisch patriotisme?', 176-190. De hier gepresenteerde interpretatie verschilt op onderdelen van die van Vossen, maar de grote lijn is dezelfde.

² *Dagblad van het Noorden*, 4 september 2004.

³ G. Wilders, *Kies voor vrijheid: een eerlijk antwoord* (Zeist 2005), 13; A. Blok en J. van der Melle, *Veel gekker kan het niet worden* (Hilversum 2008), 22.

⁴ W. van Scherrenburg, 'Geert Wilders: als ik ermee ophoud, winnen de verkeerde mensen' in: idem, *Mannen op het binnenhof. Interviews met mannelijke politici* (Amsterdam en Antwerpen 2007), 47-54, aldaar 47; Wilders, *Kies voor vrijheid*, 13.

⁵ R. van der Zee, 'Geert Wilders. Zelfpor-

tret', *HP/De Tijd* (4 juli 2003), 54-55; zie ook N. Marbe, "'Ik ben van nature recalcitrant'", *Vrij Nederland* (31 juli 2004), 28-31; L. Wytzes, 'Geert Wilders: een politiek roofdier', *Elsevier* (16 augustus 2007).

⁶ Wilders, *Kies voor vrijheid*, 16; Blok en Van Melle, *Veel gekker kan het niet worden*, 60; M. Fennema, *Geert Wilders, tovenaarsleerling* (Amsterdam 2010), 9.

⁷ Wilders, *Kies voor vrijheid*, 27-28.

⁸ *Trouw*, 23 juli 2003.

⁹ Geciteerd door Fennema, *Geert Wilders*, 36.

¹⁰ Ibidem, 36-37.

¹¹ A. Schulte en B. Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid: 5 jaar crisis in de VVD* (Amsterdam 2007), 113; respectievelijk G. Zalm, *De romantische boekhouder* (Amsterdam 2009), 279.

¹² *De Volkskrant*, 18 februari 2002.

¹³ Van der Zee, 'Geert Wilders. Zelfportret', 54.

¹⁴ Wilders, *Kies voor vrijheid*, 30.

¹⁵ Fennema, *Geert Wilders*, 55.

¹⁶ *De Volkskrant*, 20 november 2003.

¹⁷ Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, 30.

¹⁸ Wilders noemde zichzelf in een vraaggesprek in mei 2004 'meer een straatvechter dan een bestuurder'. *Nederlands Dagblad*, 29 mei 2004.

¹⁹ B. de Vries, *Haagse taferelen. De VVD 2003-2006* (Amsterdam 2006), 38-40.

²⁰ H.E. Botje en Th. Niemandsverdriet, 'De draai van Geert. Reconstructie: de VVD-jaren van Geert Wilders', *Vrij Nederland* (10 april 2010), 30-35; Fennema, *Geert Wilders*, 65-67.

²¹ Marbe, "'Ik ben van nature recalcitrant'", 28; zie ook Fennema, *Geert Wilders*, 70-71.

²² De Vries, *Haagse taferelen*, 38.

²³ *NRC Handelsblad*, 12 april 2003.

²⁴ F. van Deijl, "Ik lust ze rauw", *HP/De Tijd* (6 februari 2004), 44-47.

²⁵ Van Deijl, "Ik lust ze rauw", 47.

²⁶ *De Volkskrant*, 20 november 2003.

²⁷ Zie bijvoorbeeld *Nederlands Dagblad*, 29 mei 2004.

²⁸ J. Hippe e.a., 'Kroniek 2004. Overzicht

van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2004' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2005), 14-105, aldaar 94-95.

²⁹ Wilders, *Kies voor vrijheid*, 33.

³⁰ E. Vrijzen, 'De rechtse frontsoldaat', *Elsevier* (11 september 2004), 24.

³¹ Van Deijl, "Ik lust ze rauw", 46.

³² Ibidem.

³³ Ibidem, 44.

³⁴ Ibidem, 46.

³⁵ Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, 115.

³⁶ *Nederlands Dagblad*, 29 mei 2004.

³⁷ *De Telegraaf*, 2 juli 2004; zie ook Fennema, *Geert Wilders*, 81-82, en De Vries, *Haagse taferelen*, 47-48.

³⁸ E. Vrijzen, 'Conservatieve "overval". Roep om rechtse koers in de VVD legt weer eens de gespletenheid van de liberalen bloot', *Elsevier* (10 juli 2004), 12-13.

³⁹ Fennema, *Geert Wilders*, 82.

⁴⁰ Wilders, *Kies voor vrijheid*, 35-36.

⁴¹ *De Telegraaf*, 1 september 2004.

⁴² Wilders, *Kies voor vrijheid*, 37; Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, 120.

⁴³ Zalm, *De romantische boekhouder*, 280.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ *Algemeen Dagblad*, 3 september 2004.

⁴⁶ M. Bosma, *De schijn-élite van de valse munters: Drees, extreem-rechts, de sixties, nuttige idioten, Groep Wilders en ik* (Amsterdam 2010), 23.

⁴⁷ Blok en Van Melle, *Veel gekker kan het niet worden*, 145-146; *NRC Handelsblad*, 21 april 2007; Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 26.

⁴⁸ *NRC Handelsblad*, 10 september 2004.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ *Trouw*, 16 oktober 2004.

⁵² *NRC Handelsblad*, 10 september 2004; zie ook Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 23.

⁵³ Hippe e.a., 'Kroniek 2004', 19-20; Fennema, *Geert Wilders*, 93-95.

⁵⁴ Wilders, *Kies voor vrijheid*, 43-56; Fennema, *Geert Wilders*, 95-96 e.a.

⁵⁵ Van Scherrenburg, 'Geert Wilders', 52.

⁵⁶ *NRC Handelsblad*, 22 november 2004.

⁵⁷ Wilders, *Kies voor vrijheid*, 57-61; J. Hippe e.a., 'Kroniek 2005. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2005' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2005 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2006), 14-98, aldaar 56-57.

⁵⁸ Wilders, *Kies voor vrijheid*, 107 respectievelijk 104.

⁵⁹ Ibidem, 104.

⁶⁰ Ibidem, 105.

⁶¹ Ibidem, 115.

⁶² Ibidem, 124; vgl. Centrumdemocraten, 'Trouw aan rood wit blauw!' in: I. Lipschits (red.), *Verkiezingsprogramma's 1998* (Den Haag 1998), 467-481.

⁶³ Wilders, *Kies voor vrijheid*, 112; zie bijvoorbeeld *Nederlands Dagblad*, 29 mei 2004.

⁶⁴ *De Volkskrant*, 15 maart 2005.

⁶⁵ Wilders, *Kies voor vrijheid*, 128-129.

⁶⁶ Ibidem, 129.

⁶⁷ Hippe e.a., 'Kroniek 2005', 90-91.

⁶⁸ A. Pegtel, "Geen dreigement houdt me tegen", *HP/ De Tijd* (15 oktober 2004), 18-19; zie ook *NRC Handelsblad*, 29 november 2004. Later lijkt Wilders overigens nog huisveriger voor de term te zijn geworden, bijvoorbeeld in een interview met het Australische radiostation ABC Sydney Newsradio op 19 juni 2009. Daarin beweert hij dat het onmogelijk is dat zijn partij 'radical or populist or racist or whatsoever' is gezien haar grote aanhang onder de Nederlandse bevolking. Zie: www.abc.net.au/local/stories/2009/06/18/2601990.htm (geraadpleegd op 24 januari 2012).

⁶⁹ *De Volkskrant*, 21 maart 2006; M.

Schwarz, "Ich lebe im Todesangst". Seit den Morden an Pim Fortuyn und Theo van Gogh ist Geert Wilders Hollands prominentester Islam-Kritiker', *Junge Freiheit* 37 (7 september 2007), 3.

⁷⁰ Fennema, *Geert Wilders*, 97, 100-105.

⁷¹ Hippe e.a., 'Kroniek 2005', 58.

⁷² Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 35.

⁷³ *NRC Handelsblad*, 25 september 2010.

⁷⁴ Zie het aan M. Bosma gewijde lemma

op www.parlement.com (geraadpleegd op 9 februari 2012).

⁷⁵ *De Telegraaf*, 24 september 2010.

⁷⁶ Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 18, 15.

⁷⁷ Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 25.

⁷⁸ *NRC Handelsblad*, 24 november en 25 september 2010; zie ook J.J. de Ruiter, *De ideologie van de PVV. Het kwade goed en het goede kwaad* (Amsterdam 2012), 67-68.

⁷⁹ Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 219.

⁸⁰ S. Derkzen, 'Martin Bosma van de PVV. Jekyll & Hyde', *Vrij Nederland* (27 juni 2009), 10-12, aldaar 11.

⁸¹ Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 208. De historicus Ronald Havenaar, die een proefschrift over De Kadet heeft geschreven, wijst erop dat De Kadet in veel opzichten verschilt van Bosma; zie idem, *Te licht bevonden. Over PVV-ideoloog Martin Bosma* (Amsterdam 2011). Zie ook De Ruiter, *De ideologie van de PVV*.

⁸² Havenaar, *Te licht bevonden*, 6.

⁸³ Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 284.

⁸⁴ Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 64; De Ruiter, *De ideologie van de PVV*, 52 en 64.

⁸⁵ *NRC Handelsblad*, 25 september 2010.

⁸⁶ Het voor de hand liggende woord 'verraden' gebruikte hij nadrukkelijk niet; zie *NRC Handelsblad*, 10 december 2011.

⁸⁷ Zie M. Schwarz, "Ich lebe in Todesangst"; R. Girardet, 'Le nationalisme' in: P.-A. Taguieff (red.), *Le retour du populisme. Un défi pour les démocraties européennes* (Parijs 2004), 139-148. Zie ook de kennschets van de Rotterdamse staatsrechtgeleerde S.W. Couwenberg, uitgebreid geciteerd in Blok en Van Melle, *Veel gekker kan het niet worden*, 192-202.

⁸⁸ *Trouw*, 15 maart 2005.

⁸⁹ Fennema, *Geert Wilders*, 100; zie ook *Nederlands Dagblad*, 18 augustus 2006.

⁹⁰ Fennema, *Geert Wilders*, 100-103.

⁹¹ Ibidem, 100-101.

⁹² *NRC Handelsblad*, 26 augustus 2006; Hippe e.a., 'Kroniek 2005', 58.

⁹³ *Een nieuw-realistische visie* (z.p. 2006), zie: www.pvv.nl/index.php?option=com_content&task=view&id=707 (geraadpleegd op 17 januari 2012).

⁹⁴ Zie B.J. Spruyt, *Lof van het conservatisme* (Amsterdam 2003).

⁹⁵ Zie H.W. von der Dunk, *Conservatisme* (Bussum 1976), 81-90.

⁹⁶ Spruyt, *Lof van het conservatisme*, 207.

⁹⁷ K. Priester, *Populismus. Historische und aktuelle Erscheinungsformen* (Frankfurt a/d Main 2007), 12-31.

⁹⁸ Zie bijvoorbeeld B.J. Spruyt, 'Gat op rechts blijft bestaan', *de Volkskrant*, 20 oktober 2006.

⁹⁹ G. Wilders e.a., *Klare wijn* (z.p. 2006), zie: www.geertwilders.nl (geraadpleegd op 21 maart 2006).

¹⁰⁰ Ibidem.

¹⁰¹ *De Volkskrant*, 23 februari 2006.

¹⁰² *Statuten Partij voor de Vrijheid*, 8 augustus 2007, artikel 2, lid 1.

¹⁰³ *NRC Handelsblad*, 12 maart 2011.

¹⁰⁴ *NRC Handelsblad*, 21 april 2007; Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 193-194.

¹⁰⁵ Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 26.

¹⁰⁶ Wilders, *Kies voor vrijheid*, 58-59; Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 213-217; *NRC Handelsblad*, 22 maart 2006.

¹⁰⁷ Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 121.

¹⁰⁸ P. Lucardie e.a., 'Kroniek 2006. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2006' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2006 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2008), 15-104, aldaar 64.

¹⁰⁹ Gegevens van het Parlementair Documentatiecentrum, zie: www.parlement.com (geraadpleegd op 19 januari 2012); zie ook A. van der Horst, K. Munk en J. Niemöller, 'De Wilders-sekte', *HP/De Tijd* (1 december 2006), 30-32.

¹¹⁰ *NRC Handelsblad*, 18 augustus 2006; *Reformatorisch Dagblad*, 22 augustus 2006.

¹¹¹ B.J. Spruyt, 'Het bushokje in Alma Ata', *Opinio* (21 september 2007), 4-10, aldaar 9.

¹¹² De Partij voor Nederland moest het doen met 0,1 procent, de Lijst Fortuyn met 0,2 procent. Meer hierover in A.P.M. Lucardie, 'Twee in, dertien uit. Electoraal succes en falen van nieuwe partijen in 2006' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2006 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2008), 154-174.

¹¹³ Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 36.

¹¹⁴ Partij voor de Vrijheid, 'Verkiezingspamflet' in: H. Pellikaan e.a. (red.), *Verkiezing van de Tweede Kamer der Staten Generaal 22 november 2006: verkiezingsprogramma's* (Amsterdam 2006), 407-410.

¹¹⁵ Partij voor de Vrijheid, 'Verkiezingspamflet', 408.

¹¹⁶ *De Volkskrant*, 7 oktober 2006.

¹¹⁷ Zie Ph. van Praag, 'De verkiezingscampagne: professioneler en feller' in: K. Aarts, H. van der Kolk en M. Rosema (red.), *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006* (Utrecht 2007), 97-119, aldaar 103.

¹¹⁸ J. Kleinnijenhuis en J.A. de Ridder, 'De nieuwskaravaan' in: Aarts, Van der Kolk en Rosema (red.), *Een verdeeld electoraat*, 120-138.

¹¹⁹ Zie ook Fennema, *Geert Wilders*, 119.

¹²⁰ Men noemt dit wel de 'gordijnbonus': stemmen van kiezers die achter het gordijn in het stembokje op een andere partij stemmen dan ze eerder aan opiniepeilers gemeld hadden; zie Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 193, 196-197; Van Praag, 'De verkiezingscampagne', 118. Fennema suggereert overigens een alternatieve verklaring die niet minder plausibel lijkt: PVV-stemmers 'doen gewoon niet mee aan peilingen', *de Volkskrant*, 11 juni 2010.

¹²¹ H. van der Kolk, K. Aarts en M. Rosema, 'Twijfelen en kiezen' in: Aarts, Van der Kolk en Rosema (red.), *Een verdeeld electoraat*, 211-234, i.h.b. 226-227.

¹²² Appendix in Aarts, Van der Kolk en Rosema (red.), *Een verdeeld electoraat*, 276-278.

¹²³ Ibidem, 277.

¹²⁴ R. de Jong, H. van der Kolk en G. Voerman, *Verkiezingen op de kaart 1848-*

2010. Tweede Kamerverkiezingen vanuit geografisch perspectief (Utrecht 2011), 127-128; zie ook *de Volkskrant*, 23 november 2006; www.cbs.nl (geraadpleegd op 20 september 2007).

¹²⁵ J. van der Waal, W. de Koster en P. Achterberg, 'Stedelijke context en steun voor de PVV. Interetnische nabijheid, economische kansen en cultureel klimaat in 50 Nederlandse steden', *Res Publica*, 53 (2011), 189-207.

¹²⁶ Het interview stond in *Trouw*, 14 juli 2007; Wilders deed zijn uitspraak pas in september (*NRC Handelsblad*, 7 september 2007); *Handelingen van de Tweede Kamer 2007-2008*, 6 september 2007, 93, 5260-5319.

¹²⁷ *De Volkskrant*, 8 augustus 2007.

¹²⁸ *NRC Handelsblad*, 24 mei 2008; zie ook Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 173-174.

¹²⁹ J. Niemöller, "Ik capituleer niet", *HP/De Tijd* (14 december 2007), 30-35; zie ook Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 176.

¹³⁰ *De Volkskrant*, 8 augustus 2007.

¹³¹ Niemöller, "Ik capituleer niet", 30-32; Vossen, 'Vom konservativen Liberalen zum Nationalpopulisten', 94. Zie ook idem, 'Van Bolkestein via Bush naar Bat Ye'or'; idem, 'Waar visie ontbreekt, komt het volk om' in: Van Baalen e.a. (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2011*, 77-87, aldaar 82; B. de Beaufort, 'Het geloof van Wilders. De ideologie van Geert Wilders', *De Groene Amsterdammer* (11 april 2008), 12-15.

¹³² Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 291-303.

¹³³ Ibidem, 321.

¹³⁴ Ibidem, 325.

¹³⁵ S. Fritsma, *De immigratieramp van Nederland* (z.p., 2007), i.h.b. 17-25.

¹³⁶ Fennema, *Geert Wilders*, 154-156.

¹³⁷ Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 223.

¹³⁸ Op www.liveleak.com/c/Geert_Wilders.

¹³⁹ Fennema, *Geert Wilders*, 169.

¹⁴⁰ Ibidem, 181-205; *de Volkskrant*, 24 juni 2011.

¹⁴¹ *NRC Handelsblad*, 23 juni 2011.

¹⁴² *PVV-Nieuwsbrief*, 7 februari 2011, zie:

www.pvv.nl (geraadpleegd op 9 februari 2011).

¹⁴³ K. Hille, 'Wilders blikt tevreden terug...', *Story* (8 december 2011).

¹⁴⁴ *De Pers*, 16 juni 2009.

¹⁴⁵ *Handelingen van de Tweede Kamer 2009-2010*, 16 september 2009, 33229, nr. 2-69.

¹⁴⁶ *Reformatorisch Dagblad*, 13 november 2010.

¹⁴⁷ Partij voor de Vrijheid, 'Verkiezingsprogramma Europees Parlement 2009. Standpunten' in: H. Pellikaan en J. van Holsteijn (red.), *Verkiezing van het Europese Parlement 4 juni 2009. Verkiezingsprogramma's met cd-rom* (Amsterdam 2009), 255.

¹⁴⁸ *NRC Handelsblad*, 2 juni 2009; *Trouw*, 2 juni 2009.

¹⁴⁹ Fennema, *Geert Wilders*, 224-225.

¹⁵⁰ Aanvankelijk kreeg de PVV vier zetels en het CDA vijf, maar toen Nederland op grond van het Verdrag van Lissabon alsnog een extra zetel in het Europees Parlement kreeg, werd de PVV een vijfde zetel toebedeeld. Die ging overigens in 2011 weer verloren omdat de europarlementariër Daniël van der Stoep door de partij werd uitgesloten (vanwege een aanrijding die hij onder invloed van alcohol veroorzaakt had) en hij zijn zetel als onafhankelijk lid innam.

¹⁵¹ Zie www.verkiezingsuitslagen.nl (geraadpleegd op 24 januari 2012), en *Reformatorisch Dagblad*, 5 juni 2009.

¹⁵² S. Wynia, 'Doorbraak van een nieuwe volkspartij', *Elsevier* (13 juni 2009), 16-18.

¹⁵³ Dit wordt bevestigd door de 'undercover' journaliste Karen Geurtsen, die voor het weekblad *HP/De Tijd* drie maanden als stagiaire bij de fractie van de PVV werkte; zie K. Geurtsen en B. Geels, *Undercover bij de PVV. Achter de schermen bij de politieke partij van Geert Wilders* (Amsterdam 2010), 38.

¹⁵⁴ *Trouw*, 28 januari 2010; Fennema, *Geert Wilders*, 233-234.

¹⁵⁵ Fennema, *Geert Wilders*, 234-238.

¹⁵⁶ *Trouw*, 3 april 2010; *de Volkskrant*, 27 maart; E. Vrijen, 'Toch weer protestpartij', *Elsevier* (27 maart 2010), 12-13.

¹⁵⁷ *De Volkskrant*, 13 april 2010; Fennema, *Geert Wilders*, 242-246.

¹⁵⁸ Fennema, *Geert Wilders*, 252-253.

¹⁵⁹ Zie www.elsevier.nl/web/Nieuws/Politiek/265326/PVVer-Hero-Brinkman-komt-in-opstand-tegen-Wilders.htm. (geraadpleegd op 22 maart 2012).

¹⁶⁰ Zie www.parool.nl/parool/nl/224/BIN-NENLAND/article/detail/293772/2010/05/11/Hero-Brinkman-mag-blijven-maar-Wilders-verliest-aan-gezag.dhtml (geraadpleegd op 22 maart 2012).

¹⁶¹ E. Jami en H. Brinkman, 'Echte democratie is nooit bang voor zijn achterban', *de Volkskrant*, 27 mei 2010.

¹⁶² H. Brinkman, 'Democratiseringsvoorstellen in de PVV', 1, 2, 4, zie: www.eenvandaag.nl/uploads/doc/stukken_pvv_eenvandaag.pdf (geraadpleegd op 7 februari 2012).

¹⁶³ *NRC Handelsblad*, 24 november 2010; *Leeuwarder Courant*, 1 december 2010.

¹⁶⁴ M. Bosma, 'Inzake het plan te komen tot een ledenstructuur en een jongerenorganisatie', zie: www.eenvandaag.nl/uploads/doc/stukken_pvv_eenvandaag.pdf (geraadpleegd op 7 februari 2012).

¹⁶⁵ Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 30-31 respectievelijk 216.

¹⁶⁶ Ibidem, 215.

¹⁶⁷ Ibidem, 215.

¹⁶⁸ Ibidem, 39-41, 217.

¹⁶⁹ Politieke Barometer, zie: www.synovate.nl (geraadpleegd op 23 februari, 11 maart, 9 april, 16 april, 21 mei, 28 mei en 4 juni 2010).

¹⁷⁰ Fennema, *Geert Wilders*, 247.

¹⁷¹ Nyfer, *Budgettaire effecten van immigratie van niet-westerse allochtonen* (Utrecht 2010); zie: www.nyfer.nl/documents/rapportPVVdef_000.pdf (geraadpleegd op 31 januari 2012); zie ook *NRC Handelsblad*, 20 mei 2010.

¹⁷² Partij voor de Vrijheid, 'De agenda van hoop en optimisme. Een tijd om te kiezen: PVV 2010-2015' in: H. Pellikaan, J. van Holsteyn en G. Voerman (red.), *Verkiezing van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 9 juni 2010. Verkiezingsprogramma's* (Amsterdam 2010), 301-360.

¹⁷³ Partij voor de Vrijheid, 'De agenda van hoop en optimisme', 311.

¹⁷⁴ Ibidem, 306; zie ook Schwarz, "Ich lebe im Todesangst".

¹⁷⁵ Partij voor de Vrijheid, 'De agenda van hoop en optimisme', 333-335.

¹⁷⁶ Ibidem, 315.

¹⁷⁷ W. van der Brug, *Een crisis van de partijendemocratie?* (Amsterdam 2008), 15.

¹⁷⁸ 'En vooral: we voeren het bindend referendum in', heette het in 2010. Zie Partij voor de Vrijheid, 'De agenda van hoop en optimisme', 319.

¹⁷⁹ Partij voor de Vrijheid, 'De agenda van hoop en optimisme', 317.

¹⁸⁰ Ibidem.

¹⁸¹ Ibidem, 305.

¹⁸² Ibidem.

¹⁸³ Ibidem.

¹⁸⁴ P. Taggart, *Populism* (Buckingham 2000), 95-98.

¹⁸⁵ *NRC Handelsblad*, 4 juni 2010; *de Volkskrant*, 3 augustus 2010, verwijst naar een onderzoek van de Nieuwsmonitor; zie ook de website van de PVV, www.pvv.nl (geraadpleegd op 7 juni 2010).

¹⁸⁶ *Trouw*, 27 september 2010.

¹⁸⁷ *NRC Handelsblad*, 8 februari 2010; *de Volkskrant*, 13 april 2010.

¹⁸⁸ De Jong, Van der Kolk en Voerman, *Verkiezingen op de kaart 1848-2010*, 129-131.

¹⁸⁹ J. de Voogd, *Bakfietsen en rolluiken. De electorale geografie van Nederland* (Utrecht 2011), 27-28. De Voogd heeft zijn onderzoek op wijk-niveau gepubliceerd onder auspiciën van het wetenschappelijk bureau van GroenLinks.

¹⁹⁰ De Voogd, *Bakfietsen en rolluiken*, 28.

¹⁹¹ Zie de appendix in: H. Schmeets (red.), *Verkiezingen: participatie, vertrouwen en integratie* (Den Haag 2011), 226-228.

¹⁹² Ibidem, 230-233.

¹⁹³ *NRC Handelsblad*, 12 maart 2011.

¹⁹⁴ Appendix in: Schmeets (red.), *Verkiezingen*, 225; zie ook K. Arts en H. Schmeets, 'Politieke opvattingen van inkomensgroepen en huiseigenaren' in: H. Schmeets (red.), *Verkiezingen*, 200-212, aldaar 209.

¹⁹⁵ Gegevens uit *exit-polls* van Synovate/Politieke Barometer; zie www.synovate.nl (geraadpleegd op 18 juni 2010).

¹⁹⁶ S. Derkzen en Th. Niemandsverdriet, 'Hero Brinkman: "Ik ben gek op Geert, ik

heb diep respect voor die gozer"', *Vrij Nederland* (6 november 2011), 21-23.

¹⁹⁷ E. Vrijzen, "'Gedoogtesteun mogelijk". PVV-leider sluit "Deens model" niet uit: minderheidskabinet van CDA en VVD aan een meerderheid helpen in ruil voor invloed', *Elsevier* (16 januari 2010) 19.

¹⁹⁸ Zie voor een beknopt overzicht van de formatie: J. Bosmans en A. van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2011), 246-249.

¹⁹⁹ 'Concept-Gedoogetakkoord VVD-PVV-CDA 30 september 2010'; zie: www.kabinetformatie2010.nl (geraadpleegd op 5 oktober 2010); zie ook de PVV-Nieuwsbrief van 30 september 2010 op www.pvv.nl (geraadpleegd op 1 oktober 2010).

²⁰⁰ 'Concept-Gedoogetakkoord VVD-PVV-CDA', 20.

²⁰¹ Volgens een nog niet gepubliceerd onderzoeksverslag van de Leidse politicologen Simon Otjes en Tom Louwerse heeft de PVV in de periode 2006-2010 933 moties en amendementen ingediend – minder dan de SP en de VVD, maar meer dan de andere zeven partijen in de Tweede Kamer; hiervan werden er 195, d.w.z. nog geen 7 procent aangenomen, relatief minder dan van welke andere partij ook. S. Otjes en T. Louwerse, 'Kiezen voor confrontatie. Hoe stelt de PVV zich op in de Tweede Kamer?' (Leiden 2010).

²⁰² Zie voor een (selectief) overzicht van de aangenomen moties en amendementen: *NRC Handelsblad*, 18 november 2011.

²⁰³ Politieke Barometer (23 september 2010); zie www.synovate.nl (geraadpleegd op 28 september 2010).

²⁰⁴ *De Pers*, 18 februari 2011; *Trouw*, 22 februari 2011; *de Volkskrant*, 7 juni 2011.

²⁰⁵ *NRC Handelsblad*, 12 maart 2011.

²⁰⁶ Lucardie e.a., 'Kroniek 2006', 65.

²⁰⁷ Fennema, *Geert Wilders*, 243-244.

²⁰⁸ Sharpe ontkende overigens de beschuldigingen; zie *Trouw*, 19 november 2010, *NRC Handelsblad*, 18 december 2010; *de Volkskrant*, 18 november 2010.

²⁰⁹ *Trouw*, 12 november 2010.

²¹⁰ *NRC Handelsblad*, 26 november 2010; *de Volkskrant*, 26 november 2010.

²¹¹ *NRC Handelsblad*, 12 maart 2011.

²¹² *De Volkskrant*, 20 juli 2011; *Trouw*, 1 december 2011.

²¹³ *De Volkskrant*, 14 januari 2012.

²¹⁴ *Trouw*, 17 januari 2012. Bosman richtte vervolgens de Partij voor Leefbaarheid en Democratie op.

²¹⁵ Een overzicht biedt *NRC Handelsblad*, 18 januari 2012; eveneens *Trouw*, 15 december 2011 en *Nederlands Dagblad*, 25 oktober 2011.

²¹⁶ *De Volkskrant*, 21 december 2011 en 22 februari 2012.

²¹⁷ *De Volkskrant*, 16 juli 2011; *Nederlands Dagblad*, 16 juli 2011.

²¹⁸ *De Volkskrant*, 4 februari 2011. Het artikel is vooral gebaseerd op gesprekken met uit de partij getreden Statenleden.

²¹⁹ Politieke Barometer, zie www.synovate.nl (geraadpleegd op 30 januari 2012).

²²⁰ *NRC Handelsblad*, 25 januari 2012.

²²¹ H.E. Botje, 'Wie betalen Wilders?', *Vrij Nederland* (14 november 2009), 10; zie ook *NRC Handelsblad*, 25 januari 2012; Geurtsen en Geels, *Undercover bij de PVV*, 116-117; T.-J. Meeus en G. Valk, 'De buitenlandse vrienden van Geert Wilders', *NRC Weekblad* (15 mei 2010) 11-15.

²²² *Handelingen van de Tweede Kamer 2011-2012*, 14 maart 2012; www.tweedekamer.nl/kamerstukken/verslagen/verslag.jsp?vj=2011-2012&nr=63 (geraadpleegd op 21 maart 2012).

²²³ *De Volkskrant*, 22 maart 2012.

²²⁴ Zie ook Geurtsen en Geels, *Undercover bij de PVV*, 19, 108, 134; Fennema, *Geert Wilders*, 233, 245; E. Vrijsen, *Wilt u niet aan mijn jasje trekken! Populisme en politieke pers, valkuilen en verkiezingstrucs, scoringsdrift en seksuele intimidatie, de grappen van Balkenende en de gezelligheid van Wilders* (Amsterdam 2010), 132-133. Zie voor de observaties van het niet-gekozen Kamerkandidaat voor de PVV Geert Tomlow *NRC Handelsblad*, 12 oktober 2010.

²²⁵ Bericht ANP, 15 november 2011.

²²⁶ E-mail van H. Brinkman aan G. Wilders, 15 maart 2012; www.eenvandaag.nl/uploads/doc/mail-meldpunt.pdf (geraadpleegd op 21 maart 2012).

²²⁷ *Algemeen Dagblad*, 17 maart 2012.

²²⁸ *Trouw*, 21 maart 2012.

²²⁹ Persconferentie H. Brinkman, 20 maart 2012; nos.nl/video/353591-persconferentie-vertrek-hero-brinkman.html (geraadpleegd op 21 maart 2012).

²³⁰ *De Volkskrant*, 22 maart 2012.

²³¹ *De Volkskrant*, 21 maart 2012.

²³² Van Scherrenburg, 'Geert Wilders', 54.

²³³ Zie G. Voerman, 'Tijd was te kort voor de Lijst Pim Fortuyn', *Trouw*, 17 oktober 2002.

²³⁴ Interview met G. Wilders op de website van Leefbaar Rotterdam, zie www.leefbaar-rotterdam.nl (geraadpleegd 15 februari 2012).

²³⁵ Zie M. Davidovic e.a., 'Het extreemrechtse en discriminatoire gehalte van de PVV' in: J. van Donselaar en P.R. Rodrigues (red.), *Monitor Racisme & Extremisme. Achtste Rapportage* (Amsterdam 2008), 167-198; R. Riemen, *De eeuwige terugkeer van het fascisme* (Amsterdam 2010). Voor kritiek op dit artikel van Davidovic e.a. zie Lucardie, 'Rechts-extremisme, populisme of democratisch patriotisme?', i.h.b. 176-177.

²³⁶ Zie hierover onder meer: R. Marres, *De verdediging van het vrije woord. De kwestie Wilders en de demonisering van een debat* (Soesterberg 2009); J. Bosland, *De waanzin rond Wilders. Psychologie van de polarisatie in Nederland* (Amsterdam 2010); H. de Bruijn, *Geert Wilders in debat. Over de framing en reframing van een politieke boodschap* (Den Haag 2010); J. Kuitenbrouwer, *De woorden van Wilders & hoe ze werken* (Amsterdam 2010).

²³⁷ Over de moeizame en niet bepaald probleemloze opbouw van een vrijwilligersorganisatie in Friesland zie het onderhoudende verslag van een betrokkene: H. de Jong, *Duel in debat. Hoe kom je bij de PVV?* (z.p., 2011).

Hoofdstuk 8

¹ Zie M. Bovens en A. Wille, *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie* (Amsterdam 2011), 86-119.

² Zie onder meer: H. Gijsels, *Het Vlaams*

Blok (Leuven 1992); J. Rydgren, 'The Front National, Ethnonationalism and Populism' in: D. Albertazzi en D. McDonnell (red.), *Twenty-First Century Populism. The Spectre of Western European Democracy* (Basingstoke 2008), 166-180; E. Lorenz, 'Rechtspopulismus in Norwegen. Carl Ivar Hagen und die Fortschrittspartei' in: N. Werz (red.), *Populismus. Populisten in Übersee und Europa* (Opladen 2003), 195-207; R. Heinisch, 'The Structure and Agency of Austrian Populism' in: D. Albertazzi en D. McDonnell (red.), *Twenty-First Century Populism*, 67-83.

³ R. Biorcio, 'La Lega Nord e la transizione italiana', *Rivista Italiana di Scienza Politica*, 29 (1999), 55-87; M. Tarchi, 'Italy: A Country of many Populisms' in: D. Albertazzi en D. McDonnell (red.), *Twenty-First Century Populism*, 84-99; J. Rydgren, 'Explaining the Emergence of Radical Right-Wing Populist Parties: The Case of Denmark', *West European Politics*, 27 (2004), 474-502; H.J. Hennecke, 'Das Salz in den Wunden der Konkordanz: Christoph Blocher und die Schweizer Politik' in: Werz (red.), *Populismus*, 145-162.

⁴ Voor overzichten zie F. Decker, *Der neue Rechtspopulismus* (Opladen 2004); C. Mudde en C.R. Kaltwasser, *Populism in Europe and the Americas: Threat or Corrective to Democracy?* (Cambridge en New York 2012).

⁵ *De Volkskrant*, 9 augustus 2007.

⁶ Zie A.P.M. Lucardie, "'Met de Franse slag". De symbolische revolutie van de jaren zestig' in: R.A. Koole (red.), *Van Bastille tot Binnenhof. De Franse Revolutie en haar invloed op de Nederlandse politieke partijen* (Houten 1989) 115-135, i.h.b. 116-120.

Bijlage 1. Uitslagen Tweede Kamerverkiezingen, 1989-2010

	1989		1994		1998		2002		2003		2006		2010	
	Zetels	%	Zetels	%	Zetels	%	Zetels	%	Zetels	%	Zetels	%	Zetels	%
CDA	54	35,3	34	22,2	29	18,4	43	27,9	44	28,6	41	26,5	21	13,6
PVDA	49	31,9	37	24,0	45	29,0	23	15,1	42	27,3	33	21,2	30	19,6
VVD	22	14,5	31	20,0	38	24,7	24	15,4	28	17,9	22	14,7	31	20,5
D66	12	7,9	24	15,5	14	9,0	7	5,1	6	4,1	3	2,0	10	7,0
GL	6	4,1	5	3,5	11	7,3	10	7,0	8	5,1	7	4,6	10	6,7
SGP	3	1,9	2	1,7	3	1,8	2	1,7	2	1,6	2	1,6	2	1,7
GPV	2	1,2	2	1,3	2	1,3	—	—	—	—	—	—	—	—
RPF	1	1,0	3	1,8	3	2,0	—	—	—	—	—	—	—	—
CD	1	0,9	3	2,5	0	0,6	—	—	—	—	—	—	—	—
AOV	—	—	6	3,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
SP	0	0,4	2	1,3	5	3,5	9	5,9	9	6,3	25	16,6	15	9,8
Unie 55+	—	—	1	0,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
LPF	—	—	—	—	—	—	26	17,0	8	5,7	0	0,2	—	—
CU	—	—	—	—	—	—	4	2,5	3	2,1	6	4,0	5	3,2
LN	—	—	—	—	—	—	2	1,6	0	0,4	—	—	—	—
PVV	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	5,9	24	15,5
PVDD	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1,8	2	1,3
TON	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0	0,6
Overige	—	0,9	—	1,8	—	2,5	—	0,7	—	0,9	—	1,0	—	0,5
Totaal	150	100	150	100,1	150	100,1	150	99,9	150	100	150	100,1	150	100

Bron: Kiesraad (www.kiesraad.nl)

Afkortingen

AOW	Algemene Ouderdomswet
ARP	Anti-Revolutionaire Partij
BVD	Binnenlandse Veiligheidsdienst
BVL	Landelijke Vereniging voor Bedrijfsvrijheid in de Landbouw
CD	Centrumdemocraten
CP	Centrumpartij
CP'86	Centrumpartij '86
cao	Collectieve arbeidsovereenkomst
CDA	Christen Democratisch Appèl
CHU	Christelijk-Historische Unie
CPB	Centraal Planbureau
CPN	Communistische Partij van Nederland
D66	Democraten 66
DNPP	Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen
DS'70	Democratisch Socialisten '70
EG	Europese Gemeenschappen
EU	Europese Unie
FPÖ	Freiheitliche Partei Österreichs
HOV	Hoogwaardig Openbaar Vervoer
IMF	Internationaal Monetair Fonds
IND	Immigratie- en Naturalisatiedienst
JOVD	Jongerenorganisatie Vrijheid en Democratie
KPNml	Kommunistiese Partij Nederland (marxisties-leninisties)
KVP	Katholieke Volkspartij
LNP	Lijst Nieuwe Politiek
LPF	Lijst Pim Fortuyn
LPN	Liberale Partij Nederland
NBTM	Nationale Boeren-, Tuinders- en Middenstandspartij
NSB	Nationaal-Socialistische Beweging
NVU	Nederlandse Volksunie

Afkortingen

OokU	Onafhankelijke Ouderen en Kinderen Unie
PDS	Partei des Demokratischen Sozialismus
PNL	Partij Nieuw Limburg
PopNed.nl	Populistische Omroep Nederland
PPR	Politieke Partij Radikalen
PRDV	Partij voor Rechtvaardigheid, Daadkracht en Vooruitgang
PSP	Pacifistisch-Socialistische Partij
PVDA	Partij van de Arbeid
PVDV	Partij van de Vrijheid
PVV	Partij voor de Vrijheid
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
SDB	Sociaal-Democratische Bond
SER	Sociaal-Economische Raad
SP	Socialistische Partij, vanaf maart 1993 Socialistische Partij
SPD	Sozialdemokratische Partei Deutschlands
SVP	Schweizerische Volkspartei
TON	Trots op Nederland
VDB	Vrijzinnig-Democratische Bond
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
WAO	Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering
WNL	Wakker Nederland

Personenregister

A

Aartsen, Jozias van 138-139, 153-157
Aboutaleb, Ahmed 167
Agema, Fleur 165, 172, 181
Agt, Dries van 77, 108, 162
Albayrak, Nebahat 167
Albeda, Wil 95, 101
Allende, Salvador 39
Aptroot, Charlie 140, 142
As, Gerard van 129, 131

B

Baalen, Hans van 142
Bakker, Marcus 96
Bakker, Oege 181
Balkenende, Jan Peter 85, 122, 124, 128, 131, 166, 177
Bartels, Dion 142
Beatrix, koningin 126, 131, 178
Beertema, Harm 176, 180
Bemmel, Jhim van 179
Bergh, Yet van den 75
Beunders, Henri 9, 19
Bie, Wim de 56
Bierman, Marten 78, 86
Bijlhout, Philomena 126
Bik, Jan 86
Blocher, Christoph 194
Boer, Roelf de 126
Bolkestein, Frits 57, 98-99, 122, 140-141, 152-153, 162, 166, 190
Bomhoff, Eduard 79, 126, 130, 133
Booij, Albert de 101, 116-117, 127, 129

Boon, Sander 146
Boot, Hélène 165
Bos, Wouter 166
Bosma, Martin 10, 156, 159-161, 164-165, 168, 170, 172-173, 176, 183-184, 192
Bosman, Cor 180
Bouterse, Desi 126
Bouyeri, Mohammed 157
Braat, Arend 26, 36
Brands, Jan 100
Brink, Wien van den 86
Brinkman, Elco 99
Brinkman, Hero 10, 165, 171-173, 177, 179-185, 192
Burke, Edmund 104, 163

C

Capellen tot den Pol, Joan Derk van der 19, 21-22, 24, 30, 36, 102, 188-189
Carp, J.H. 27
Cate, Hylke ten 78, 87-89
Chavéz Frias, Hugo 17
Cherribi, Oussama 102
Cohen, Job 178
Couwenberg, Wim 77, 86
Cuperus, René 8

D

Dales, Geert 139
Dales, Ien 95-96
Dam, Marcel van 102
Dedecker, Jean-Marie 16
Dewinter, Filip 80, 114, 194

Dijck, Teun van 165
Dijkstal, Hans 84, 119-123, 152-153, 190
Domela Nieuwenhuis, Ferdinand 23, 189
Donner, Piet-Hein 166
Dost, John 116-117, 127-128
Dragt, Theo 99

E

Eberhard, Cor 129-130
Eerdmans, Joost 129, 132, 156, 162, 165
Engels, Friedrich 7

F

Fennema, Meindert 8, 155, 159
Fortuyn, Marten 132
Fortuyn, Pim 7-11, 13, 15-16, 20, 35, 43-44,
46, 52, 62, 68, 71, 75, 79-80, 82-87, 89-
127, 131-135, 138-139, 149, 153-154, 157, 160,
162-163, 165-166, 170, 184-185, 191-194
Fortuyn, Simon 123
Frank, Anne 84
Freud, Sigmund 49
Fritsma, Sietse 165, 168, 171, 180

G

Gellner, Ernest 7
Gispen, Toon van 75
Giuliani, Rudolph 76
Glastra van Loon, Karel 55
Gogh, Theo van 121, 157, 160
Gore, Al 175
Graaf, Machiel de 179-180
Graaf, Thom de 84
Graaf, Volkert van der 122
Graus, Dion 165, 179
Grave, Frank de 153
Grewel, Annemarie 102

H

Haan, George de 82
Hagendoorn, Louk 124
Haider, Jörg 194
Haller, Ludwig von 163
Halsema, Femke 166
Harmsen, Ger 94-95
Hayek, Friedrich 160

Heerma, Enneüs 99-100
Heerschop, Karen 77
Heijmans, Nico 61
Heijne, Bas 8-9
Heinsbroek, Herman 126, 129-131
Helder, Lilian 176
Helgers, Hans 99
Heller, Bart 73
Herben, Mat 121-122, 125, 127-129, 131
Hicks, John 12
Hillen, Hans 162
Hirsch Ballin, Ernst 169
Hirsi Ali, Ayaan 138, 140, 153, 157
Hoekstra, Rein Jan 62
Hoffman, Carel 146
Hooft, Jan 't 100
Hooft, Hans van 43-44, 46-47, 49-50, 59,
67
Hoogendijk, Ferry 121, 126
Hoogervorst, Hans 155
Hoop Scheffer, Jaap de 100
Hout, Johan van den 61
Hulten, Michel van 77

I

Iding, Jules 60
Ionescu, Ghita 7

J

Jami, Ehsan 172
Janmaat, Hans 19, 31-32, 36, 46, 56, 84,
114, 124, 158, 190
Jansen, Robert 13
Janssen van Raay, Jim 120-121
Jense, Dick 87, 89
Jetten, Jan 87-89
Jong, Winny de 121, 127, 129-131
Joustra, Arendo 101

K

Kadt, Jacques de 161
Kalou, Salomon 138
Kamp, Henk 153
Kant, Agnes 63, 65-67, 69, 190
Kazin, Michael 12-13
Kee, Ton 94, 96
Kjaersgaard, Pia 16

Personenregister

Klaveren, Joram van 180
Klein, Stephan 22
Kneepkens, Manuel 80, 83
Koekoek, Hendrik 7, 27-29, 36, 189
Koffeman, Niko 55-56, 61-62, 68
Kok, Wim 55-57, 83, 97, 106, 109, 120-123
Koop, Rob 88
Kooten, Kees van 56
Kooten, Willem van 72, 76, 78-79, 83-84, 86-87, 116
Korthals Altes, Frits 142
Kosto, Aad 113
Kox, Tiny 39-40, 50, 55, 60-62
Kraay, Hans sr. 86
Kuyper, Abraham 9, 21, 24-25, 36, 185, 189, 194

L

Lammerts, Sjon 80, 82
Lange, Sarah de 8
Langendam, Peter 116-117, 120, 127-128
Le Pen, Jean-Marie 114
Lenin, Vladimir Iljitsj 24, 38-42, 44, 61, 67, 69
Lenting, Walther 75
Lijphart, Arend 25
Linde, Haitske van de 88-89
Linde, Kay van de 76, 80, 83-85, 116, 139-140, 144-145
Linde, Wybo van de 76
Lodders, Tineke 99
Lubbers, Ruud 33, 53, 96, 99
Lucassen, Eric 179
Luiting, Ton 72, 76, 88

M

Maas, Ed 117, 128-130, 132
Madlener, Barry 165, 170
Maistre, Joseph de 163
Marcuse, Herbert 49
Marijnissen, Jan 10, 37, 39, 41, 46, 49-51, 53-63, 65-69, 166, 185, 190
Marijnissen, Mari-Anne 60
Marx, Karl 7, 24, 38-40, 44, 49, 61, 67, 69, 93, 160
Melkert, Ad 57, 84, 119-120, 122-123, 129
Mens, Harry 86, 98, 101, 117
Meurs, Willem van 59

Middel, Bert 97
Middelkoop, Eimert van 162
Mierlo, Hans van 9, 29-30, 108, 189
Monjé, Daan 45, 50
Mos, Richard de 180
Most, Hennie van der 140
Mudde, Cas 8

N

Nagel, Jan 71-74, 76-80, 84, 87-88, 191
Nawijn, Hilbrand 126, 132, 138, 140, 165
Niehe, Ivo 121
Nieukerke, Hans 138, 144
Nieuwenhuis, J.A. 144-145

O

Oldenburg, Vincent 75, 77
Oplaat, Gert-Jan 155-156
Opstelten, Yvo 122
Örgü, Fadime 154
Özgüzel, Zeyfi 83

P

Parkinson, G.N. 29
Pastors, Marco 118, 132, 165
Pechtold, Alexander 8, 166
Pels, Dick 8-9
Peper, Bram 97
Pinto, David 82, 86
Poorthuis, Frank 84
Poppe, Remy 53, 55
Praag, Philip van 82
Priester, Karin 163
Putte, Arthur van der 146

R

Raak, Ronald van 64, 66-67, 69
Ratelband, Emile 88-89
Reagan, Ronald 96, 109, 160
Ree, Erik van 105
Reijnen, Theo 148
Remkes, Johan 155
Reybrouck, David Van 8
Riemen, Rob 8
Rij, Marnix van 99-100
Roemer, Emile 59, 63, 65-66, 69, 190

Roeten, Ton 72
Roon, Raymond de 165, 171, 180
Rosenmüller, Paul 84, 120
Rosenthal, Uri 142
Rossem, Maarten van 8, 29
Ruers, Bob 39
Rushdie, Salman 160
Rutte, Mark 139-142, 154-155, 165-166, 178-179, 181

s

Savenije, Hanneke 91
Schmelzer, Norbert 93
Schnetz, Broos 74-79, 87-88
Schoo, Hendrik Jan 9
Schoonhoven, Gertjan van 122
Schulz van Haegen, Melanie 154
Shaffy, Ramses 93
Sharpe, James 179
Sinke, Ed 139-140, 144-145, 148
Sluis, Wim van 118
Sniderman, Paul 124
Sørensen, Ronald 83, 85, 117
Spies, Liesbeth 181
Spruyt, Bart-Jan 161-165
Stam, W. 28-29
Stassen, Laurence 180
Stoep, Daniël van der 179
Strauss, Leo 160, 162

t

Taggart, Paul 16, 47, 175, 188
Teeven, Fred 85, 87-89, 142
Terpstra, Erica 142
Thatcher, Margaret 109
Thunnessen, Chris 86, 117
Tocqueville, Alexis de 162-163
Tomlow, Geert 181
Treub, Willem 21, 26, 36, 189
Troelstra, Pieter Jelles 21

u

Uringa, Harm 179-180
Uyl, Joop den 77, 96-97, 108

v

Varela, João 120, 129
Veenendaal, Jelleke 139-140
Velde, Henk te 8, 21-23, 35-36, 188
Verdonk, Rita 10, 13, 15-16, 137-149, 165-166, 183, 192-194
Verhagen, Maxime 169
Vlaanderen, Machteld 142
Vliet, Roland van 180
Voets, Ton 41
Vogelaar, Ella 167
Vonhoff, Henk 98, 142
Voogd, Josse de 176
Voorhoeve, Joris 178
Voskuil, Bert 55
Vossen, Koen 8, 17, 19, 21-22, 27-28, 35-36
Vries, Bibi de 140, 153
Vries, Gijs de 178
Vries, Peter R. de 73
Vroon, Piet 46

w

Wansink, Hans 8, 84, 102, 115
Weber, Max 18, 119, 191-192
Weisglas, Frans 57
Westbroek, Henk 74-77, 79-80, 83, 87-88, 190
Westerterp, Tjerk 86-87
Wiegel, Hans 30, 77, 79, 96, 108, 141-142, 153
Wijers, Hans 79
Wijngaard, Henk 86
Wijnschenk, Harry 129-131
Wilders, Geert 7-11, 13, 16, 68, 71, 119, 124, 132, 141, 143, 146-147, 149, 151-185, 188, 192-195
Willem V, prins van Oranje 22
Wilting, Klaas 73, 79
Winsemius, Pieter 79
Wit, Jan de 53
Wynia, Syp 98
Wytzes, Elisabeth 93

y

Ye'or, Bat 168

Personenregister

Z

- Zalm, Gerrit 128, 138-139, 153, 156, 159, 166
Zanen, Jan van 142, 156
Zedong, Mao 38-42, 61, 67-69
Zeegers, A. 28
Zegwaard, Willem 117
Zijderveld, Anton 8-9
Zinken, Fons 89
Zomeren, Koos van 43
Zwan, Arie van der 8

In 2008 startten Uitgeverij Boom en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen een reeks publicaties over de Nederlandse politiek. Tot dusverre zijn verschenen:

1. Patrick van Schie en Gerrit Voerman (red.), *Zestig jaar VVD*, Amsterdam, 2008.
2. Marcel ten Hooven en Ron de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie, 1908-1980*, Amsterdam, 2008.
3. Gerrit Voerman en Nelleke van de Walle, *Met het oog op Europa. Affiches voor de Europese verkiezingen, 1979-2009*, Amsterdam, 2009 (in samenwerking met het Montesquieu Instituut).
4. Joop Hippe en Gerrit Voerman (red.), *Van de marge naar de macht. De ChristenUnie, 2000-2010*, Amsterdam, 2010.
5. Gerrit Voerman, Bert van den Braak en Carla van Baalen (red.), *De Nederlandse eurocommissarissen*, Amsterdam, 2010 (in samenwerking met het Montesquieu Instituut).
6. Paul Lucardie en Gerrit Voerman (red.), *Van de straat naar de staat? Groen-Links, 1990-2010*, Amsterdam, 2010.
7. Gerrit Voerman (red.), *De conjunctuur van de macht. Het Christen Democratisch Appèl, 1980-2010*, Amsterdam, 2011.

In voorbereiding zijn een bundel over de PVDA en een monografie over de opstelling van de Nederlandse politieke partijen ten aanzien van de Europese integratie.

Het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) is onderdeel van de Rijksuniversiteit Groningen. Het Centrum is aangesloten bij het in Den Haag gevestigde Montesquieu Instituut, een samenwerkingsverband waartoe ook het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, het Parlementair Documentatiecentrum, de Campus Den Haag en de Capaciteitsgroep Publiekrecht van de Universiteit Maastricht behoren.